

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

Skaistė Barkutė

**SAŽINĖS SAMPRATA XIX A. PABAIGOS – XX A. PRADŽIOS
LIETUVIŲ LITERATŪROJE**

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, filologija (H 004)

Klaipėda, 2019

Disertacija rengta 2014–2019 metais Klaipėdos universitete pagal suteiktą Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Klaipėdos universitetu, Šiaulių universitetu, Lietuvių kalbos institutu Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2011 m. birželio 8 d. įsakymu Nr. V-1019 ir pagal Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Klaipėdos universitetu, Šiaulių universitetu, Lietuvių kalbos institutu Lietuvos Respublikos švietimo, mokslo ir sporto ministro 2019 m. vasario 22 d. įsakymu Nr. V-160 doktorantūros teisę.

Mokslinė vadovė

prof. dr. Roma Bončkutė (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, filologija H 004)

PADĖKA

Esu labai dėkinga visiems, padėjusiems parengti disertaciją. Pirmiausia dėkoju VDU HMF Lituanistikos katedros administratorėi Dianai Česnauskaitei už neformalų požiūrį į darbą, už sugaištą laiką nuoširdžiai konsultuojant visais doktorantūros studijų reikalais.

Nuoširdžiai dėkoju mokslinei vadovei prof. dr. Romai Bončkutei už neišsenkančią kantrybę skaitant vis tobulinamą disertacijos tekstą, paskolintas knygas, skleidžiamą optimizmo šviesą egzistencinės tamsos akimirkomis, įkvėpimą ir begalinį pasitikėjimą mano gebėjimais.

Už konstruktyvią kritiką ir itin vertingus patarimus dėkoju dėstytojams, kurie skaitė prieš gynimą parengtą disertacijos tekstą: VDU doc. dr. Astai Gustaitienei, ŠU prof. dr. Džiuljetai Maskuliūnienei, KU prof. habil. dr. Daliai Marijai Stančienei ir doc. dr. Marijui Šidlauskui. Jūsų autoritetingos įžvalgos ir profesionalios pastabos atvėrė naujų analizės perspektyvų.

Dėkoju Sapienzos universiteto profesoriui Gianfranco Agosti už konsultacijas ir naudingas įžvalgas.

Taip pat nuoširdžiai dėkoju KU lektorei Žanetai Čėsnienei už pagalbą rengiant straipsnius anglų kalba, už disertacijos santraukos vertimą.

Atskirą padėką reiškiu Palangos miesto savivaldybės viešosios bibliotekos darbuotojoms, kurios itin geranoriškai suteikdavo pagalbą, susijusią su reikalingos literatūros paieška. Ačiū draugams doktorantams už bendrystės jausmą ir už rūpestį bei dėmesį mano atliekamam tyrimui. Dėkoju savo artimiesiems, o ypač mamai, už palaikymą ir padrąšinimą bei už sukurtą darbinę atmosferą.

Turinys

ĮVADAS	7
1. RETROSPEKTYVUS ŽVILGSNIS Į SAŽINĖS SAMPRATOS FORMAVIMĄSI VAKARŲ EUROPOJE	23
1.1. Sažinės genezė Antikos kultūroje	25
1.1.1. Sažinės užuomazgos herojinės etikos paradigmoje	26
1.1.2. Sažinės raiška klasikinėje Graikijoje (V a.– IV a. pr. Kr.)	29
1.1.2.1. Graikų tragedija	30
1.1.2.2. Demokritas	33
1.1.2.3. Platonas ir Sokratas	33
1.1.2.4. Aristotelio indėlis į sažinės sampratą	34
1.1.3. Ciceronas ir stoikai apie sažinę	35
1.2. Sažinė krikščioniškoje tradicijoje	37
1.2.1. Šv. Paulius ir sažinė Naujajame Testamente	38
1.2.2. Sažinė moralinėje teologijoje	41
1.3. Reformacija ir Apšvietos sekuliarizacijos procesai (XVII – XIX a.)	43
1.3.1. Sažinės „išlaisvinimas“: Reformacija	45
1.3.2. Sažinės sampratos transformacijos Apšvietos amžiuje	47
1.3.2.1. Pasaulietinės sažinės gimimas	48
1.3.2.2. Johnas Stuartas Millas ir sažinės autonomijos idėja	50
1.3.3. Lietuva Apšvietos ir Romantizmo kryžkelėje	52
1.4. Apibendrinimas	55
2. SAŽINĖ – SUBJEKTYVUS OBJEKTYVUMO REIKALAVIMAS	57
2.1. Kantiškoji sažinės koncepcija	60
2.2. Sažinės kritikos kraštutinumai: Friedrichas Nietzsche	63
2.3. Sažinės laisvės ir asmens atsakomybės santykis	65
2.4. Sažinės samprata sociologiniu aspektu	68

2.4.1. Individidas ir visuomenė	68
2.4.2. Prieštaraujančios sąžinės idėja	72
2.4.3. Religinės sąžinės socialumas	74
2.5. Sąžinės samprata fenomenologiniu aspektu	78
2.6. Apibendrinimas	82
3. SĄŽINĖS SAMPRATOS ARTIKULIACIJOS XIX A. PABAIGOS – XX A. PRADŽIOS LIETUVIŲ LITERATŪROJE	83
3.1. Religinė-moralistinė sąžinės motyvacija: sąžinės raiška pamoksle	85
3.2. Sąžinės motyvacija sociologijoje	91
3.2.1. Sąžinės laisvės idėja	91
3.2.2. Sąžinės raiška ribinėse situacijose	96
3.3. Intuityvi-psichologinė sąžinės motyvacija	110
3.3.1. Sąžinė ir kaltė	111
3.3.2. Sąžinės apoteozė	115
3.4. Primityvi-instinktyvioji sąžinės motyvacija: klystanti (skurdi) sąžinė	118
3.5. Fenomenologinis sąžinės veikimas	124
3.5.1. Dialogas su sąžine	125
3.5.2. Drausminanti sąžinė	136
3.5.3. Priekaištaujanti sąžinė	144
3.5.4. Bundanti sąžinė	150
3.6. Apibendrinimas	154
IŠVADOS	157
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	163

Įvadas

Tyrimo objektas – sąžinės samprata XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių literatūroje. Sąžinės sampratos problema atskleidžiama analizuojant kūrinuose atspindėtą individualios sąžinės ir objektyvios tikrovės (istorinio-socialinio konteksto) santykio procesą.

XIX a. antroje pusėje Lietuvoje prasidėjo tautinis sąjūdis. Kaip pastebi Rimantas Vėbra, 1896 m. laikytini lietuvių naujųjų laikų tautos susiformavimo data, o visą „XIX amžių galima laikyti reliatyviai vientisu lietuvių kultūros raidos etapu, nes faktiškai visas šis amžius buvo vieno proceso – tautos Atgimimo, naujųjų laikų tautos formavimosi epocha.“¹ Sąžinės koncepto dažnesnis figūravimas XIX–XX a. sandūros literatūroje susijęs su amžiaus pabaigoje Lietuvoje vykusia modernizacija: dviejų vertybinių sistemų – tradicinės ir moderniosios – susidūrimu. Visuomenės sekuliarizacija, industrializacija, urbanizacija spartino tradicinės visuomenės struktūros irimą, lėmė naujų socialinių grupių – inteligentijos, buržuazijos – susidarymą. Naujas visuomenės grupes turėjo sieti ne tik nauji interesai, bet ir naujos vertybinės nuostatos. Inteligento kelias reiškė ir tėvų gyvenimo būdo atsisakymą, kaimo, dvaro vertybinių orientacijų, prietarų kvestionavimą. „Senajai kaimo kultūrai pagrindinis žmogaus vertingumo kriterijus buvo darbas gamtoje. Todėl nebuvo gerbiamas pirklio, amatininko verslas, į žmogaus kategoriją netilpo „aukštesnieji“ ponas ir kunigas, taip pat „žemes-

---

¹ Rimantas Vėbra, *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje*, Kaunas: Šviesa, 1992, 170, 174.

nieji“ – moterys, vaikai, mergaitės. [...] Akivaizdu, jog pagal šį kriterijų į „svetimųjų“ kuopą patenka ir inteligentas, o ypač inteligentė.“² Pirmieji mūsų švietimiečiai ima laužyti šimtmečių nuolankumo tradicijas. Kultūrinėje psichologinėje plotmėje Vytautas Kavolis tai siūlo aiškinti „padidėjusiu skirtumu tarp tėvų tradicinės kultūros ir sūnų moderniosios.“³

Tačiau greitai pasimatė, kad naujai besikurianti modernioji bendruomenė nėra vienalytė: ideologiniai ir politiniai skirtumai demokratinį judėjimą draskė iš vidaus. Ryškėjo pasaulietinių patriotų ir kunigų pasaulėžiūros ir visuomeninio veikimo nesuderinamumai, todėl inteligentų ir bažnyčios santykius lydėjo nuolatinė įtampa. Politinis inteligentijos susiskaldymas bei nesutarimai tarp partijų turėjo nemažos įtakos moralinių vertybių prioritetų konsteliacijai. Kadangi visuomenės socialinė-politinė pertvarka pradėdama nuo kultūros sferos ir šiuo laikotarpiu geriausia masių švietimo forma tapo literatūra (spauda). XIX a. devinto dešimtmečio pradžioje įvyko lietuvių Atgimimo lūžis – pasaulietinės kultūros intensyvaus kūrimo etapas⁴. Sąžinė, kaip filosofijos mokslo tyrimo objektas, geriausiai atsiskleidžia literatūroje. Maurice Alexanderio Natansono teigimu (1962), literatūrai ir filosofijai bendra tai, kad jų abiejų užduotis – imituoti gyvenimą⁵. Literatūra išplečia sąmonės erdvę, lavina žmogaus dvasinį gebėjimą pačiam save pažinti. Kūrinyje autorius stengiasi perteikti skaitytojui savo asmeninės ir socialinės patirties momentų, ypač jei kalbėsime apie realistinę, didaktinę, šviečiamąją literatūrą.

Pradininku, pamėginusiu pasaulietiniame tekste lietuviškai kalbėti apie sąžinę, galime laikyti Jurgį Ambraziejų Pabrėžą (1771–1849). Jis eilėraštyje *Apie pypkininką* subjekto lūpomis reiškia abejingumą ponams, turtams, pabrėžia, kad „tyrionis, kursai svieta spaudžia, dreb“ išgirdęs perkūniją trunkantis, nes jo sąžinė dėl pasaulio tvarkos pažeidimo negali būti rami⁶. 1845 m. pamokslininkas parašė (1849 m. pataisė) net tris kartus perspausdintą (1869, 1877, 1893), iš viso 11 000 tiražą pasiekusią dvasinio pobūdžio knygelę *Parkratima tan saužines*. Rankraštiniame knygelės tekste autorius pabrėžia, kad svarbu kurti žemaitiškas sąvokas lotyniškosioms raidėmis, kad būsimiems Žemaičių rašytojams būtų patogiau⁷. Pabrėža šia knygele daug prisidėjo prie lietuviškos sąžinės sąvokos tvirtinimo ir sampratos pagilinimo. Pamokslininkas, nors ir išlaikydamas teksto tradicinę klausimų atsakymų struktūrą, bet kalba aktyvesnės sąmonės adresatui, kuris pajėgus duoti savo gyvenimo ataskaitą. Vienu iš pirmųjų

² Marijus Jonaitis, *Poetas ir visuomenė XIX–XX amžių sankirtose*, Klaipėda: Eldija, 1994, 43.

³ Vytautas Kavolis, „Psichologinio žmogaus istorinė vaikystė“, *Sietynas* IX, Vilnius, 1990, 127.

⁴ Vėbra 1992, 178.

⁵ Maurice Natanson, *Literature, Philosophy and the Social Sciences: Essays in Existentialism and Phenomenology*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1962, 95.

⁶ Saulius Žukas, „Apie pypkininkus. Du Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos eilėraščiai“, *Žmogaus vaizdavimas lietuvių literatūroje*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, 123–124.

⁷ Viktoras Gidžiūnas, *Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849)*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1993, 76.

sąžinės sąskaitų aptinkame Antano Baranausko *Dienoraštyje* (1853–1856). Baranauskas savo išgyvenimus, susijusius su savikūra, su naujojo tapatumo, išvykus iš kaimo bendruomenės, kūrimu užfiksavo savo dienoraštyje. Raštui jis patikėjo, ką vienas su pačiu savimi, atsiskyręs nuo bendruomenės ir nuo kai kurių gyvenimiškų procesų, jautė. Jis aprašo savo pastangų kelią susitaikyti su pasauliu bei sąžine. Dienoraščio rašytojas yra abejojantis, svarstantis, ieškantis išeities, o drauge tikintis Dievo gerumu⁸. Vyraujantis krikščioniškas XIX a. ir XX a. pradžios literatūros dėmuo sąžinę literatūroje susieja su visa krikščioniškosios literatūros tradicija, kuri jau nuo viduramžių sugėrė Antikos kultūros idėjas. Bet to, amžių sandūros literatūra perėmė nors ir negausios XIX a. lietuvių literatūros mintis.

XIX–XX a. sandūros laikotarpis šiam tyrimui pasirinktas atsižvelgiant į politinį-istorinį kontekstą, moralinės paradigmos svarbą, nes būtent to laikotarpio lietuvių autorių kūrinuose galime pažvelgti į tuometinę moralinę situaciją, sąžinės formų artikuliaciją, prisiimtą autorių poziciją sąžinės sampratos formavimo klausimais.

Tikslas ir uždaviniai. Disertacinio tyrimo **tikslas** – ištirti pasirinktuose XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių autorių kūrinuose artikuliuojamus sąžinės veikimo atvejus, atkreipiant dėmesį į sąžinės sampratos problemą bei pasitaikančių klystančios sąžinės atvejų priežastis.

Atsižvelgiant į temos ištirtumo situaciją ir tyrimo tikslą, disertacijoje keliami šie uždaviniai:

1. Apžvelgti sąžinės kategorijos raidą ir sampratą Europoje nuo Antikos iki XX a. pradžios, išryškinant įtakingiausių teorijų tęstinumą nulėmusius veiksnius.
2. Aptarti teorinius ir praktinius sąžinės sampratos aspektus, nustatant galimus sąžinės brandumo lygmenis, sąžinės laisvės ir individo atsakomybės santykį ir apibrėžti sąžinės kategorijos struktūrą ir jos elementų loginius-priežastinius ryšius.
3. Išanalizuoti pasirinktus XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių autorių kūrinius ir atskleisti, kaip juose literatūrinis vaizdas artikuliuoja konkrečią sąžinės sampratą.
4. Nustatyti pasirinktų lietuvių autorių kūrinuose artikuliuojamos sąžinės sampratą formavusius ir jai didžiausią įtaką padariusius veiksnius.

Temos naujumas ir aktualumas. Disertacijos tema Lietuvos literatūrologijos yra mažai nagrinėta, o kai kurie tiriami aspektai visai nauji. Tema aktuali, nes paprastai moralinis sprendimas apima mūsų pačių poreikių ir interesų santykį su kitų žmonių poreikiais ir interesais, o individuali sąžinė kasdieniame gyvenime nuolatos susiduria su visuomenėje galiojančiu socialiniu požiūriu ir priimtais standartais, pagal kuriuos vertinami subjektyvūs sąžinės įsitikinimai. Nors žodis „sąžinė“ šiomis dienomis vartojamas vis rečiau ir kartais gali atrodyti, kad jis yra praradęs savo aktualumą, šiame darbe siekiama parodyti, jog sąžinės konceptas, kad ir kitais pavadinimais jau nuo seno formavo ir formuoja mūsų poelgių motyvus, lemia žmogaus moralinius vertini-

⁸ Gintarė Galinienė, „Pradmės ir baigmės fazės – kaip savęs supratimo kelias Antano Baranausko *Dienoraštyje*“, *Filologija* 13, 2008, 48–60.

mus ir sprendimus. Darbe taip pat pademonstruojama, jog net ir įsitikinusi sąžinė gali klysti, todėl būtina ją formuoti (bent jau laikantis *Auksinės taisyklės*⁹).

Šiuolaikiniai literatūrologai tyrimuose paprastai laikosi tradicinės nuomonės, jog sąžinė yra žmogaus vidinis supratimas, kas moraliai yra gera ir kas bloga. Tačiau sąžinės sampratos problema atsiskleidžia, kai ima konfrontuoti skirtingų žmonių sąžinės įsitikinimai, kurie buvo laikomi kaip vieninteliai teisingi. Nauja disertacijoje yra tai, kad daugiau dėmesio skiriama ne tik sąžinės sampratos problemoms, bet ir sąžinės klydimui atvejams arba situacijoms aptarti, kai kyla abejonių dėl sąžinės kaip teisingumo reikalavimą vykdančio autoriteto. Nors paprastai laikoma, kad kiekvienas žmogus turi sąžinę ir gali daryti moralinius sprendimus, tačiau, kaip pamatysime iš toliau pateiktų pavyzdžių, individo sąžinės įsitikinimams kartais per didelę įtaką daro socialiniai-kultūriniai ar religiniai kontekstai, taip išprovokuodami klaidingus moralinius sprendimus, kurie neretai būna nutolę nuo objektyvios moralumo normos arba, Immanuelio Kanto nurodyto, visuotinio moralės dėsnio. Tokie išsamūs sąžinės sampratos tyrimai iki šiol nebuvo atlikti.

Sąžinės samprata. Sąžinės apibrėžimo problema moralės filosofijoje yra viena iš sunkiausiai sprendžiamų. Sąžinė kaip ir kiti egzistenciniai išgyvenimai sunkiai pasiduoda apibrėžimui. Sąžinę, tiesą, kaltę, gėdą sunku apibrėžti, nors kiekvienas juos patiria ir išgyvena. Moralės filosofijoje, teologijoje aptinkama skirtingų sąžinės apibrėžimų, konceptų, interpretacijų, iš kurių svarbiausi toliau šiame darbe bus aptarti.

Antikinėje Graikijoje, herojinės etikos paradigmoje galima aptikti sąžinės kategorijos užuomazgų. Nors jos koncepto radimosi pradžia laikomas V a. pr. Kr., tačiau apie su sąžine susijusius išgyvenimus jau skaitome *ST*. Sąžinės fenomeno radimąsi fiksuojant svarbus ne tik sąžinės koncepto vartojimo kontekstas, bet ir šį konceptą lydinčių žodžių reikšmė. Būtent jie gali paaiškinti ir patikslinti, kokį semantinį krūvį ir konotaciją tekste turi su sąžinės reiškiniu siejama leksika. Richardas Sorabji (2014) savo knygoje į klausimą, kas yra moralinė sąžinė, atsako pateikdamas ilgą (nuo V a. pr. Kr. iki šių dienų) sąžinės koncepto atsiradimo ir vystymosi istoriją. Sorabji aiškinimu, originali moralinės sąžinės terminologija aptinkama graikų dramose V a. pr. Kr. Graikų ir lotynų žodžių, reiškiančių „sąžinę“ reikšmė yra susijusi su asmens neteisumo suvokimu. Graikai reiškė žodžiu *συνείδησις*, bet dažniausiai vartojo veiksmazodžio ir įvardžio junginį – *συνειδέσθαι ἑαυτοῦ* („suvokti save patį“). Žodis *συνείδησις* yra išvestas iš žodžio *σύννοια* („kartu su kažkuo žinau kažką apie kažką“, „esu liudininkas“). Pastarasis yra sudarytas iš žodžio *οἶδα* („žinau tuoj pat, intuityviai“, kaip opozicija žodžiui *νοέω* – „žinau dėl protavimo, apmąstymo“). Priešdėlis *συν-* reiškia „su“, „su kažkuo“. Vadinasi, sąžinė reiškia intuityvų, apriorinį žinojimą su kažkuo apie kažką. Tradiciškai sąžinė reiškia žmogaus elgesį pasitarus su savuoju „Aš“. „Sąžinė yra tarsi transcendentinio žinojimo liudininkė ir bendrininkė“¹⁰. Tai lyg asmenybės padalijimas

⁹ Elkis su kitais žmonėmis taip, kaip norėtum, kad elgtųsi su tavimi.

¹⁰ Jovita Dikmonienė, „Sąžinės problema Euripido *Oreste*“, *Literatūra* 58(3), 2016, 20.

į dvi dalis, kurių viena žino kaltumo priežastis ir laiko tai paslapyje, o kita dalis – ta paslaptimi dalijasi. Sąžinė yra savizinos forma, kuri visada lieka asmeninė¹¹.

Dabartinės lietuvių kalbos žodyne teigiama, kad sąžinė – tai „dorovinio atsakingumo už savo poelgius jautimas, jų vertės įsisąmoninimas“¹². *Lietuvių kalbos žodyne* randame tokį sąžinės apibūdinimą: „1. *protinis ir emocinis savo veiksmų įvertinimas pagal istoriškai susiformavusias moralės normas*: Sąžinė yra lyg koks kelrodis, padedantis žmogui išvengti amoralių poelgių sp. [...] 2. *žinojimas, mokėjimas*: Su sąžine padarė Grž. 3. *susižinojimas*: Vagių sąžinė NdŽ.“¹³. *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* pateikiamas kiek platesnis sąžinės aprašymas:

sąžinė, etinė kategorija, reiškianti dorovinio pobūdžio jausmą, intuiciją, gebėjimą save doroviškai valdyti. Sąžinės priekaištai kyla dėl savo paties netinkamo elgesio, ketinimų ar būdo bruožų. Pasireiškia atsakomybe prieš kitą, jaučiant pareigą atlikti kokį nors teisingą poelgį ar būti geru. Šis gebėjimas minimas daugelyje kultūrų. Kai kuriuose tikėjimuose sąžinė siejama su Dievo balsu, todėl yra laikomas patikimu elgesio vadovu, pavyzdžiui, hinduistai tiki, kad sąžinė yra nematoma žmoguje gyvenanti dievybė, kvakeriams ji reiškia vidinę Dievo šviesą. Intuityvizmo atstovai mano sąžinę esant visuotinę ir įgimtą, sprendžiamąją galią turinčią universumo apraišką. Empiristai teigia, kad ji yra žmogaus patirties išraiška – atmintis, kaupdama faktus daro subjektyvias išvadas, kaip turėtume elgtis ateityje. Neįvykdę šių nurodymų jaučiame sąžinės priekaištus. Bihevioristai sąžinę suvokia kaip tam tikrą atsaką į socialinius stimulus. S. Freudas teigė, kad sąžinė yra superego dalis – vaikystėje patirtų draudimų, pasmerkimų, slopinimų pasireiškimas“¹⁴.

Lietuvių kalbos etimologinis žodynas teigia, jog sąžinė – tai lotyniško žodžio *conscientia* vertinys¹⁵. Lotyniškojo žodžio reikšmė – „moralinis jausmas, vidinis žinojimas, teisingumo jausmas“¹⁶. Galima pastebėti, kad dauguma senosios lietuvių raštijos autorių sąžinei pažymėti vartojo polonizmą – *sumenija* (lenk. *sumenie*) ar kitus jos darybos variantus.

Moralinėje teologijoje sąžinė apibrėžiama kaip „proto sprendimas, kuriuo žmogus suvokia konkretaus ketinamo atlikti, atliekamo ar jau atlikto veiksmo dorinę vertę. Kalbėdamas ir veikdamas, žmogus visada privalo ištikimai laikytis to, ką žino esant

¹¹ Richard Sorabji, *Moral Conscience through the Ages: Fifth Century BCE to the Present*. Chicago: The University of Chicago Press, 2014, 2.

¹² DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 7-as patais. ir papild. leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012, XXVI, elektroninis variantas, 2015. (lki.lt)

¹³ LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. (atnaujinta versija, 2008) (www.lkz.lt)

¹⁴ VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*: elektroninė versija, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2017. (<http://vle.lt/>)

¹⁵ *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*: elektroninė versija, Vilniaus universitetas, 2008. (<http://etimologija.baltnexus.lt/>)

¹⁶ *Online Etymology Dictionary*. (<http://www.etymonline.com/>)

tikra ir teisinga. Savo sąžine žmogus suvokia ir pažįsta Dievo Įstatymo nurodymus¹⁷. Teologas Karlas H. Peschke sąžinę skirsto: į teisingą, klaidingą, laksistinę, skrupulingą, įsitikinusią, abejojančią¹⁸. Teologo Petro Puzaro teigimu, teisinga sąžinė, nepriklausomai nuo subjekto nuomonės, atitinka objektyviai moralumo normai, kurią nurodo žmogaus prigimtis, Bažnyčia ir ŠR. Kadangi subjektyvi sąžinė iš esmės priklauso nuo objektyvios tvarkos, nepakanka vien paklusti subjektyviai sąžinei, bet reikia visada ieškoti objektyvios moralumo normos, glūdinčios pačioje daiktų prigimtyje¹⁹.

Antanas Paškus savo studijoje *Sąžinė psichologiniu požiūriu* (2009) sąžinę pristato kaip dorovės šaltinį ir pažymi, kad pabrėžtini du skirtingi sąžinės aspektai – sąžinė, kaip žmogaus prigimtyje esantis polinkis, ir sąžinė, kaip žmogaus laisvo apsisprendimo aktas. Pirmuoju atveju sąžinė pristatoma kaip objektyvi tikrovė, antruoju – kaip subjektyvus reiškinys²⁰. Paškaus teigimu, sąžinė, kaip žmogiškosios prigimties polinkis, apima tris asmenybės sandus: vidinį-individualųjį, visuomeninį-socialinį ir transcendentinį. Vidinis-individualusis sandas apima visą žmogiškosios būties skalę: somatinę, psichologinę ir dvasinę. Paškaus teigimu, šioje plotmėje gyventi pagal sąžinę reiškia leisti savajam potencialui vystytis pagal savitas prigimtinės gaires. Visuomeninis-socialinis sandas nurodo, kad sąžinė, kaip esminis žmogiškosios prigimties elementas, iš dalies yra formuojama socialinės aplinkos. Transcendentinėje plotmėje, žmogiškoji būtybė jaučiasi esanti dieviškosios tikrovės akivaizdoje²¹.

Dainora Pociūtė monografijoje (2008) *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*²² pirmą kartą įveda sąžinės kategoriją į lietuvių literatūros istoriją, ieško jos atitikmenų ankstyvojoje Lietuvos raštijoje. Pociūtės teigimu, lietuviškas žodis „sąžinė“ sukurtas pagal aktualių ankstyvosios lietuvių raštijos kūrėjams kalbų – lotynų ir vokiečių – analogiją, kur „sąžinės“ prasmė ir daryba identiška lietuviškajam dariniui (lot. *conscientia* ir vok. *Gewissen* yra paremti „žinojimo“ šaknimi). Dėl savo priešdėlio *con-* darybiniu požiūriu žodis *conscientia* nurodo į privataus ir bendruomeninio žinojimo sąjungą (panašiai ir su lietuviškuoju žodžiu „sąžinė“)²³.

¹⁷ KBK – Katalikų Bažnyčios katekizmas, n. 1778. (<http://katekizmas.lt/kbk1996p2003/index.html>)

¹⁸ Karl H. Peschke, *Krikščioniškoji etika: Bendroji moralinė teologija Vatikano II Susirinkimo dvasia* 1, iš anglų k. vertė Nida Norkūnienė, Vilnius: Leidykla „Katalikų pasaulis“, 1997, 211.

¹⁹ Petras Puzaras, *Bendroji moralinė teologija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2007, 100.

²⁰ Antanas Paškus, *Sąžinė psichologiniu požiūriu*, Kaunas: Kauno arkivyskupijos kurija, 2009, 35.

²¹ Paškus 2009, 37–41.

²² Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius: Versus aureus, 2008.

²³ Pociūtė 2008, 159.

Vaiva Vaicekauskienė, apžvelgusi (2002) įvairias sąžinės sampratas, daro išvadą, kad sąžinė yra emocinė-mentalinė moralinės savimonės ir savireguliacijos sistema, o sąžinės raidos prielaidos yra socialinės emocijos ir moralinio mąstymo būdą lemianti kognityvinė raida. Substantyvus sąžinės turinys (normos, principai, vertybės, dorybės) yra susijęs su socialumu ir asmeniškumo raida²⁴. Tyrėja pastebi, kad galimi du požiūriai į sąžinės prigimtį – sąžinė kaip genetiškai užprogramuotas žmogaus gebėjimas ir sąžinė kaip kultūrinis išradimas²⁵.

XIX a. pr. italų filosofas Antonio Rosmini (1797–1855) skiria eudaimoninę sąžinę ir moralinę sąžinę. Rosmini teigimu, jeigu mes vertiname savo poelgius pagal teisingumo normas, kiek tai daro mus dorais ar blogais, toks vertinimas vadinamas moraliniu. Moralinis vertinimas leidžia mums įgyti moralinį sąmoningumą. O moralinė sąžinė, anot Rosmini, ir yra moralinė sąmonė. Filosofo teigimu, moralinė sąžinė formuojama mumyse tik jei mes atliekame veiksmą arba jį jau atlikome. Neatlikus veiksmo arba jo nepradėjus, mes negalime sąmoningai jo įvertinti. Tai rodo, kad sąžinė susijusi su veiksmu ir eina po jo. Vis dėlto, pastebi Rosmini, reikia neužmiršti, kad prieš veiksmą ar net ruošiantis jam, apie jį mąstoma ir vertinamas jo teisingumas. Tuomet kalbama (ne visai teisingai) apie sąžinę prieš veiksmą, kurią teologai vadina apriorine²⁶.

Williams C. Spohno (2000) teigimu, sąžinė neturi tikslaus apibrėžimo, tokio kaip racionalumas, emocija ar pasirinkimas²⁷. Ji nėra atskiras protinis gebėjimas. Tai, anot mokslininko, žmogiškasis vertinimo ir sprendimo procesas²⁸.

Moralės teologas Timothy O'Connellas išskiria tris sąžinės prieš veiksmą reikšmes: sąžinę kaip gebėjimą, kaip procesą ir kaip sprendimą²⁹.

Jasonas J. Howardas (2014) akcentuoja, kad sąžinė yra istoriškai turtinga interpretacijomis ir dauguma iš jų buvo sujungtos į viena konceptualią paradigmą. Sąžinė yra plačiausiai patvirtintas šiuo metu egzistuojantis moralinis konceptas, peržengiantis religijų, politikų, rasių, lyčių ir pamatinių įsitikinimų skirtumų ribas³⁰. Howardo pastebėjimu, jau nuo Antikos laikų sąžinė įgavo daugialypį charakterį, ypač paminėtina jos dviguba rolė – teisianti (graikai) ir įstatyminė (stoikai). Šie kontrastingi stiliai daro

²⁴ Vaiva Vaicekauskienė, *Sąžinės ugdymo pagrindinės mokyklos etikos pamokose galimybės ir ribos*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, edukologija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2002, 57.

²⁵ Vaicekauskienė 2002, 56.

²⁶ Antonio Rosmini, *Conscience*, translated by Denis Cleary and Terence Watson. Durham: Rosmini house, 1989, 8–11.

²⁷ Williams C. Spohn, "Conscience and moral development", *Theological Studies* 61, 2000. (<http://cdn.theologicalstudies.net/61/61.1/61.1.6.pdf>)

²⁸ Spohn 2000, 122.

²⁹ Spohn 2000, 124.

³⁰ Jason J. Howard, *Conscience in Moral Life: Rethinking how Our Convictions Structure Self and Society*, London, New York: Rowman & Littlefield, 2014, 11.

įtaką ir šiuolaikiniam požiūriui į sąžinę³¹. Tačiau, apgailestauja Howardas, kad ir kiek būtų nustatyta sąžinės funkcijų, mokslininkai per mažai skyrė dėmesio išaiškinimui, kaip sąžinė veikia. Nors filosofai ir teologai ėmėsi detalesnių sąžinės funkcijų analizių, ši problema dar ryški ir šių dienų tyrinėjimuose³². Nors kai kurie Apšvietos epochos mąstytojai sąžinę laikė viešosios nuomonės ar prietarų dariniu, dauguma mokslininkų sąžinę laiko atskiru žmogaus sugebėjimu³³.

XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių literatūroje susiduriama su keliomis sąžinės sampratos interpretacijomis, o ypač kai kalbama apie sąžinės laisvę. Čia taip pat labai svarbu kuo tiksliau apibrėžti laisvės sampratą. Kaip rašo Edward G. Andrew (2012), mes esame lygūs moraliniuose pasirinkimuose, tačiau mes galime nevienodai būti pajėgūs apskaičiuoti pasekmes³⁴. Pasirinktų lietuvių autorių kūrinių analize siekiama nustatyti kur esminiai ir bendrieji sąžinės sampratos elementai sutampa, kur skiriasi. Manytina, kad skirsis sąžinės raiška, jos funkcijos bei brandos lygmenys, t. y. gebėjimas teisingai įvertinti savo poelgių moralinę vertę. Nes, anot, Arno Anzenbacherio, kiekvienas sąžinės įsitikinimas implikuoja tokį dialektinį santykį: mes paprasčiau esame įsitikinę, kad tai, kuo mes sąžinėje tikime, yra objektyviai tikra ir teisinga, tačiau visgi, mūsų sąžinės įsitikinimas tėra subjektyvus įsitikinimas³⁵.

Šaltiniai. Jau apie XIX a. vidurį ėmė klostytis sąmoningumas glaudžiai susijęs su tautinės savimonės, refleksijos aktų skatinimu³⁶. Sąmoningumas implikavo moralinę laikyseną, kurioje itin svarbų vaidmenį atliko individo sąžinė. Analizei pasirinkti XIX a. pabaigos – XX a. pradžios autoriai ir kūriniai, kuriuose aiškiausiai atsiskleidžia problemos, susijusios su sąžinės samprata arba sąžinės veikimo ypatumais³⁷. Tai – Silvestro Gimžausko (1845–1897) ir Juozo Tumo-Vaižganto (1869–1933) pamokslai, Vinco Kudirkos (1858–1899), Motiejaus Gustaičio (1870–1927) lyrika, Povilo Višinskio (1875–1906) kūryba (grožiniai kūriniai ir publicistika), Gabrielės Petkevičaitės-Bitės (1861–1943) apsakymai *Nebepirmas* (1902) ir *Dievui atkišus* (1905), *Karo meto dienoraštis* (1925, 1931, 2008), romanas *Ad Astra* (1933), publicistika; Jono Biliūno (1879–1907) apsakymai *Vagis* (1906) bei *Kliudžiau* (1906), Lazdynų Pelėdos (Sofijos Pšibiliauskienės, 1867–1926) romanas *Klaida* (1909), Julijono Lindės-Dobilo (1872–1934) romanas *Blūdas* (1912), Vinco Krėvės-Mickevičiaus (1882–1954) apsakymas *Silkės* (1915), Tumo-Vaižganto apsakymai *Negryna sąžinė* (1900), *Po-*

³¹ Howard 2014, 16.

³² Howard 2014, 16–17.

³³ Howard 2014, 18.

³⁴ Edward G. Andrew, *Conscience and its critics: Protestant conscience, Enlightenment reason, and modern subjectivity*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2012, 6.

³⁵ Arno Anzenbacher, *Etikos įvadas*, Vilnius: Aidai, 1995, 106.

³⁶ Paulius Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė*, Vilnius: Aidai, 1999, 102.

³⁷ Dėl išaugusios darbo apimties to laikotarpio Prūsų Lietuvos lietuvių literatūros tekstai nebuvo įtraukti.

nas direktorius (1915), *Nebylys* (1930), Petro Vaičiūno (1890-1959) pjesė *Giedrėjanti sąžinė* (1921), Šatrijos Raganos (Marijos Pečkauskaitės, 1877–1930) apsakymas *Mėlynoji mergelė* (1925), Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės (1886–1958) nebaigtas romanas *Bundanti žemė* (1934).

Tyrimų apžvalga. Lietuvoje sąžinės tyrimų literatūroje nėra daug. Paminėtinas Jovitos Dikmonienės straipsnis (2016) „Sąžinės problema Euripido *Oreste*“. Tyrėja ne tik analizuoja sąžinės kategorijos, kaip žmogaus sielos konflikto, reikšmę Antikos kultūroje bei literatūroje, bet ir gilinasi į fenomeno prigimtį. Atkreiptinas dėmesys į pokalbį 2009 m. *Metų* leidinyje, kuriame rašytoja Vanda Juknaitė, kultūrologas Vytautas Rubavičius, kunigas Julius Sasnauskas ir literatūrologas Regimantas Tamošaitis aptarė ne tik sąžinės etimologiją, vaidmenį žmogaus gyvenime, bet pateikė samprotavimų apie sąžinės balsą literatūroje³⁸. Pokalbyje paminimi tokie lietuvių autoriai kaip Jonas Biliūnas, Žemaitė, Juozas Aputis, Renata Šerelytė, Romualdas Granauskas. Tačiau minėti pašnekovai kalba ne tik apie sąžinės raišką literatūroje, bet ir apie sąžiningą rašymą bei sąžiningą rašytoją, kur išskiriamas prancūzų egzistencializmo atstovas Albert'as Camus. Regimantas Tamošaitis *Jono Biliūno skaitymuose*³⁹Biliūno apsakymą *Vagis* analizuoja susitelkdamas į sąžinės, kaip žmogaus vidinio moralinio balso, reikšmę. Dainora Pociūtė, jau minėtoje, monografijoje *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai* supažindina su pirmaisiais sąžinės koncepto panaudojimo atvejais lietuvių kultūros istorijoje. Pociūtės teigimu, XVI a. Abraomas Kulvietis *Tikėjimo išpažinime* pirmasis iškėlė ir tiesai pagrįsti pasinaudojo sąžinės kategoriją⁴⁰. Netrukus ši kategorija atsirado ir pirmuosiuose lietuviškuose tekstuose: Martynas Mažvydas, išvertęs iš lotynų kalbos apaštalo Pauliaus frazes apie sąžinę pirmojoje lietuviškoje knygoje, įvedė sąžinės kategoriją į lietuvių kalbą (iš pradžių polonizmo – *sumnienės* – forma)⁴¹. Pociūtės įsitikinimu, gryno lietuviško, iki šių dienų įsitvirtinusio *conscientia* atitikmens nuopelnas atitenka ankstyvajai protestantų kartai. Lietuviškosios „sąžinės“ kūrėjas galėjęs būti Mažvydas arba Stanislovas Marcianas; 1570 m. – ankstyviausia tiksliai šio žodžio pavartojimo data⁴². Filologijos mokslo srities specialistų sąžinės fenomenas išsamiau tyrinėtas nebuvo, aptinkami tik pavieniai atvejai, kai kalbama apie kūrinio herojaus kaltės pajautimą ar atgailą.

³⁸ Vanda Juknaitė, Vytautas Rubavičius, Julius Sasnauskas, Regimantas Tamošaitis, „Sąžinė literatūroje ir gyvenime“, *Metai* 7, 2009. (<http://www.tekstai.lt/rss/542-2009-nr-07-liepa/5371-vanda-juknaite-vytautas-rubavicius-julius-sasnauskas-regimantas-tamosaitis-sazine-literaturoje-ir-gyvenime>)

³⁹ Regimantas Tamošaitis, „Jono Biliūno skaitymai“, *Lituanistų sambūris*, 2013. (<http://lituanistusamburis.lt/regimantas-tamosaitis-jono-biliuno-skaitymai/>)

⁴⁰ Pociūtė 2008, 160.

⁴¹ Pociūtė 2008, 167.

⁴² Pociūtė 2008, 169.

Sąžinės fenomenas plačiau aprašytas filosofijos ir teologijos sričių specialistų: Mindaugo Briedžio, Nerijaus Čepulio, Naglio Kardelio, Andriaus Narbekovo⁴³. Paminėtina Jono Vabalio-Gudaičio studija *Sąžinė*⁴⁴ bei Juozo-Leono Navicko veikalas *Vertybės ir dorovė*, ypač skyrius „Sąžinė ir jos reikšmė“⁴⁵.

Vaivos Vaicekauskienės daktaro disertacija *Sąžinės ugdymo pagrindinės mokyklos etikos pamokose galimybės ir ribos* (2002)⁴⁶, kurioje tyrėja gana išsamiai aptarė sąžinės sampratų paradigmas bei sąžinės raidos istoriją.

Užsienio akademiniėje erdvėje sąžinės raiškos literatūroje tiriamųjų studijų aptinkama pastebimai daugiau. Analizei pasirenkami įvairūs autoriai, tačiau itin dažnai analizuojami Williamo Shakespeare'o kūriniai. Pastebėtina, kad ir filosofai, ir istorikai, tyrinėjantys Antikos laikų sąžinės kategoriją, analizei visuomet pasitelkia tragikų ir filosofų darbus. Todėl be Aischilo, Sofoklio, Euripido, Senekos dramų analizės neišsivertė nei istorikas Martinas van Creveldas (2015)⁴⁷, nei filosofijos istorikas Richardas Sorabji (2014)⁴⁸. Paulas Strohm knygoje *Conscience: A Very Short Introduction* (2011) sąžinės raišką iliustruoja Shakespeare'o, Charles Dickenso, Marko Twaino, Fiodoro Dostojevskio kūriniais. Strohm teigimu, XIX a. romanas kartais atrodo lyg populiarus sąžinės teatras, kuriame konceptas prisiima pasirinkimų ir veiksmų visuomenėje vertintojo vaidmenį⁴⁹.

Žvelgiant į aptariamą temą, paminėtinas Viktorijos Daujotytės straipsnis „Bitės dienoraštis – sau, žmonėms, istorijai“⁵⁰, kuriame autorė panoramiškai aptaria dienoraštyje užfiksuotus rašytojos išgyvenimus. Jame autorė pamini svarbų su sąžinės raiška susijusį epizodą. Ramunė Bleizgienė straipsnyje „Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Spauda leista“ ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka“ pristatė traumos atminties tyrimo literatūroje teorines prielaidas. Straipsnis aktualus atliekant dienoraščio analizę, nes, anot autorės, literatūros kūrinys tampa tuo

⁴³ Mindaugas Briedis, „Teologija kaip scientia practica: hermeneutika ir etika“, *Logos* 60, 2009 liepa–rugsėjis, 15–26; Nerijus Čepulis, „Begalybė ir sąžinė“, *Pirmoji filosofija: ontologija ar etika*, Kaunas: Technologija, 2009, 142–154; Naglis Kardelis, „Asmens ir visuomenės sąmoningumas: teorinių Vytauto Kavolio prieigų aktualumas“, *Athena* 7, 2011, 53–62; Andrius Narbekovas, Birutė Obelenienė, „Ar įmanoma sąžinės laisvė nuo pačios sąžinės?“, *Soter* 24(52), 2007, 89–103.

⁴⁴ Jonas Vabalas-Gudaitis, „Sąžinė“, *Etikos etiudai* 5, Vilnius: Mintis, 1981.

⁴⁵ Juozas-Leonas Navickas, *Vertybės ir dorovė*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1988.

⁴⁶ Vaicekauskienė, 2002.

⁴⁷ Martin van Creveld, *Conscience: A Biography*. London: Reaktion Books, 2015.

⁴⁸ Richard Sorabji, *Moral Conscience through the Ages: Fifth Century BCE to the Present*. Chicago: The University of Chicago Press, 2014.

⁴⁹ Strohm, Paul. *Conscience: a very short introduction*. New York: Oxford University Press, 2011, 51.

⁵⁰ Viktorija Daujotytė „Bitės dienoraštis – sau, žmonėms, istorijai“. *Metai* 5–6, 2009. (<http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/5051-viktorija-daujotyte-bites-dienorastis-sau-zmonems-istorijai?catid=531%3A2009-nr-05-06-geguze-birzelis>)

komunikaciniu kanalu, kuriuo subjektyvi traumuojančio įvykio atmintis perduodama bendruomenei⁵¹. Petkevičaitės kūryba ir biografijos detalės įvairiais aspektais analizuoti ir pristatyti straipsnių rinkinyje *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai* (2013)⁵², kurį sudarė Ramunė Bleizgienė. Knygoje savo straipsnius pristato ir tarpdalykinėmis įžvalgomis dalinasi įvairių sričių mokslininkai: Marijus Šidlauskas, Dalia Čiočytė, Virginija Jurėnienė, Birutė Avižinienė, Džiuljeta Maskuliūnienė, Olga Mastianica, Jurga Miknytė, Nida Gaidauskienė, Solveiga Daugirdaitė, Ramunė Bleizgienė, Dalia Pauliukevičiūtė. Į savo tyrimus įtraukdami archyvinės medžiagos, vieni autoriai (istorikai) daugiau susitelkia ties istoriografiniu kontekstu, formavusiu rašytojos kaip visuomenininkės ir pedagogės veiklos gaires, kiti (literatūrologai) bando iš naujo atkurti antropologinį Bitės paveikslą, atskleisti asmeninių ir viešųjų interesų sankirtas. Marijus Šidlauskas straipsnyje „Bitės būdas“ (15–25), pasitelkdamas psichoanalizės sąvokas, pastebi, kad Bitė, pakludama didaktės bei moralistės prigimčiai, dažnai užsimena apie aukštuosius pareigos, sąžinės, savigarbos imperatyvus. Šidlauskas pamini ir Petkevičaitės nuostatą pasaulio inteligentijos atžvilgiu Pirmojo pasaulinio karo metu (21). Dalia Čiočytė straipsnyje „Gabrielės Petkevičaitės-Bitės tekstai: vertybinio mąstymo podirvis“ (26–34) aptaria gamtos peizažų estetiką, Dievoieškos problemą ir krikščioniškosios meilės artimui artikuliacijas *Karo meto dienoraštyje*. Džiuljeta Maskuliūnienė straipsnyje „Vaiko tema Gabrielės Petkevičaitės-Bitės kūryboje“ (75–89) užsimena, kaip rašytoja savo dienoraštyje atpasakojo karo metu išgyventas vaikų ir motinų dramas, ypač akcentuodama Bitės skausmingas patirtis dėl savo globotinių. Nors šiuose straipsniuose atvertos naujos rašytojos kūrybos interpretavimo perspektyvos, Petkevičaitės-Bitės kūriniai moralinėje paradigmoje išsamiau analizuoti nebuvo. Paminėtini šios disertacijos autorės straipsniai „Gabrielės Petkevičaitės moralinė laikysena XIX–XX amžių sandūros Lietuvos politiniame kontekste“ (2016) ir „Objektyvumo ir subjektyvumo santykis Gabrielės Petkevičaitės moraliniuose svarstymuose Pirmojo pasaulinio karo metu“ (2017)⁵³.

Vytautas Kubilius (1996)⁵⁴ Lindės-Dobilo romane *Blūdas* įžiūri modernizmo elementų. Giedrė Šmitienė straipsnyje „Tapatybės išgyvenimas: Julijono Lindės-Dobilo

⁵¹ Ramunė Bleizgienė, „Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Spauda leista“ ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka““. *Žmogus ir žodis* 2, 2011, 30–38.

⁵² *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai*, sudarė Ramunė Bleizgienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.

⁵³ Skaistė Barkutė, „Gabrielės Petkevičaitės moralinė laikysena XIX–XX amžių sandūros Lietuvos politiniame kontekste“, *Darbai ir dienos* 65, 2016, 9–30; Skaistė Barkutė, „Objektyvumo ir subjektyvumo santykis Gabrielės Petkevičaitės moraliniuose svarstymuose Pirmojo pasaulinio karo metu“, *Respectus philologicus* 32(37), 2017, 41–50.

⁵⁴ Vytautas Kubilius, „Modernizmo pradmenys. Julijonas Lindė-Dobilas“, *XX amžiaus literatūra. Lietuvių literatūros istorija*, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

Blūdo analizė“ (2006)⁵⁵ analizuoja, kaip suvokianti sąmonė remiasi savo pačios tapatybe ir nuolat identifikuoja savasties ribas. Autorės teigimu, *Blūdą* galima perskaityti kaip suvokiančios ir pamažu susivokiančios sąmonės aprašymą⁵⁶. Straipsnyje analizuojamas *kito* pasirodymas ir jo įtaka protagonisto savivokos formavimuisi. Lindė-Dobilas, mano autorė, savo romane nori aprašyti pakrikusį žmogaus santykį su aplinka ir pačiu savimi. Anot Šmitienės, pamišimo priežastis – primesta tapatybė⁵⁷. Gintaras Lazdynas⁵⁸ pastebi, kad Lindė-Dobilas savo kūryba skatino siekti dvasinės brandos kovojant žmogui savo viduje, įveikiant save pačius ir savo primityvumą, perkainuojant senąsias sustabarėjusias vertybes⁵⁹. Ona Tijūnėlienė⁶⁰ tyrė Motiejaus Gustaitčio asmenybę formavusius veiksnius ir susistemino bei įvertino jo pedagogines pažiūras. Tyrėja pastebi, kad Gustaitis ypač teigė dorinimo uždavinį, dorinimą siejo su religiniu auklėjimu. Nerijus Brazauskas⁶¹ Vaižganto kūrybą aptarė psichoanalitiniu aspektu, kuris leido mokslininkui išvelgti naujus rašytojo kūrinių semantikos klodus. Brazauskas pasitelkęs Paulio Ricoeuro prasmio modelio interpretaciją, *Nebylyje* išvelgė tragišką individo kelią savimonės link, subjekto tapimą brandžia asmenybe, įgalinančia herojus prisiimti atsakomybę už netinkamus savo poelgius. Dalia Jakaitė⁶² Vaižganto kūrybą analizavo literatūros teologijos perspektyvoje. *Nebylyje* tyrėja atskleidė prigimtinės meilės jausmo jėgos ribiškumą ir tos jėgos prilygstamumą kaltei. Jakaitėi apysakoje itin svarbus tampa kaltės intensyvumo ir išpažinties reikalingumo sąryšis. Paminėtinas ir Ilonos Čiužauskaitės⁶³ straipsnis, kuriame autorė Vaižganto *Nebylyje* aprašo žmogaus dvasinio ir juslinio pasaulio dualizmą, aiškinasi veikėjų elgsenos motyvus. Žmogaus moralinio-dvasinio brendimo problematiką straipsnyje „Žmogaus lemtis ir paskirtis Jono Biliūno apsakymuose“ aptaria Gintaras Lazdynas⁶⁴. Tyrėjas pastebi, kad Biliūno kūriniuose vaizduojama neteisybė yra ne socialinė, bet

⁵⁵ Giedrė Šmitienė, „Tapatybės išgyvenimas: Julijono Lindės-Dobilo *Blūdo analizė*“, *Literatūra* 48(6), 2006, 13–28.

⁵⁶ Šmitienė 2006, 15.

⁵⁷ Šmitienė 2006, 23.

⁵⁸ Gintaras Lazdynas, „Julijonas Lindė-Dobilas, kurio niekas necitavo ir niekas neskaitė“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 8, 2009, 70–77.

⁵⁹ Lazdynas 2009, 72.

⁶⁰ Ona Tijūnėlienė, „Motiejus Gustaitis – kunigas, švietėjas, pedagogas (1870–1927)“, *Soter* 8(36), 2002, 209–225.

⁶¹ Nerijus Brazauskas, „Mylinčios ir kenčiančios sielos: Vaižganto kūryba psichoanalitiniu požiūriu“, *Darbai ir dienos* 35, 2003, 217–237.

⁶² Dalia Jakaitė, „Viešpaties dienos rojus ir kasdienybės mistika Vaižganto eseistikoje ir apysakose“, *Gimtas žodis* 7, 2011, 2–15.

⁶³ Ilona Čiužauskaitė, „„Šėtoniška“ jausmų galia Vaižganto ‚Nebylyje‘: nuo nusikaltimo iki atgailos“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 22, sud. Dalia Jakaitė, Džiuljeta Maskuliūnienė, 2015, 30–37.

⁶⁴ Gintaras Lazdynas, „Žmogaus lemtis ir paskirtis Jono Biliūno apsakymuose“, *Gimtas žodis* 8, 2007, 13–23.

moralinė ir etinė. Viktorija Daujotytė Šatrijos Raganos apsakymą *Mėlynoji mergelė* interpretuoja kaip simbolistinį kūrinį, kurio pagrindinė mintis – idealios meilės išaukštinimas, absoliuti dvasinė transcendencija⁶⁵. Svarbi Gedimino Mikelaičio monografija *Kilti ir kelti: Šatrijos Raganos literatūros teologija*⁶⁶, kurioje detaliai pristatomos Marijos Pečkauskaitės krikščioniško dorinio ugdymo perspektyvos. Visuose paminėtuose straipsniuose tam tikru laipsniu minima moralės problematika, tačiau nėra sąžinės fenomeno ir sampratos lauko tyrimo. Tiesiogiai su šio darbo tema susijusi sąžinės sampratos analizė, pateikta Regimanto Tamošaičio straipsnyje „Moralės metafizika Jono Biliūno apsakyme“⁶⁷, kuriame aktualizuojama sąžinės, kaip vidinio moralinio balso, reikšmė.

Teorija ir metodai. Siekiant pateikti apibendrintą sąžinės ir jos sąvokos genezės, siejant sisteminį ir istorinį aspektus, vaizdą, disertacijoje pristatomos reikšmingiausios sąžinės fenomeno paradigmos teorijos, išskiriant esmingiausius kiekvienos teorijos aspektus ir nurodant skirtingų mąstymo tradicijų bendrumus, kurie padeda charakterizuoti sąžinės kategoriją. Darbas atliktas tarpdisciplininiu literatūros-filosofijos tyrimo principu, tikintis, kad bendra žiūra padės geriau atskleisti darbo objektą – sąžinės sampratą literatūroje. Užsibrėžtiems tikslams pasiekti, pasitelkiamos: sociologinei konteksto analizei – Émile'io Durkheimo (*Sociologijos metodo taisyklės*), Adamo B. Seligmano (*Pilietinės visuomenės idėja*), Maxo Weberio (*Religijos sociologija*) sociologinės perspektyvos, istorinei-filosofinei analizei – Arno Anzenbacherio etikos filosofija, Martino van Creveldo (*Conscience: A Biography*), Paulo Strohmio (*Conscience: a very short introduction*) ir Richardo Sorabji (*Moral Conscience through the Ages: Fifth Century BCE to the Present*) sąžinės koncepto tyrimai, religinei-teologinei – teologų Karolio Wojtyłos bei Karlo H. Peschke moralės teologija ir fenomenologinei analizei pasitelkiama Maurice Merleau-Ponty, Maurice Alexanderio Natansono, Daliaus Jonkaus (*Patirtis ir refleksija: fenomenologinės filosofijos akiračiai*), Paulio Ricoeuro fenomenologinės filosofijos teorinės perspektyvos, Jasono J. Howardo moralės filosofija. Minėti autoriai, kaip konkrečios srities tyrėjai, pasirinkti dėl jų tekstuose geriausiai atskleistų ir literatūros kūrinių analizei reikalingų vertinimo kriterijų. Susitelkiama į sociologines, etines ir fenomenologines teorijos prieigas, kiek nuošaliau paliekant teologiją, nes tiriamuoju laikotarpiu aiškinantis individo sąžinės veikimą itin svarbi yra socialinė aplinka ir asmens savimonės refleksija. Nors krikščioniškasis dėmuo yra svarbus tiriant pasirinkto laikotarpio lietuvių autorių kūrybą,

⁶⁵ Viktorija Daujotytė, „Diktantas: Mėlynoji mergelė“, *Šatrijos Raganos pasaulyje: gyvenimo ir kūrinių skaitymai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997, 93–96.

⁶⁶ Gediminas Mikelaitytis, *Kilti ir kelti: Šatrijos Raganos literatūros teologija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.

⁶⁷ Regimantas Tamošaitis, „Moralės metafizika Jono Biliūno apsakyme: apsakymo ‚Vagis‘ aktualizavimas“, 2013. (<http://lituanistusamburis.lt/wp-content/uploads/2015/08/Tamošaitis-R.-Moralės-metafizika-Jono-Biliūno-apsakyme-Vagis.pdf>)

tačiau kūrinų analizėje atsisakoma platesnės teologinės perspektyvos, motyvuojant, kad įtaką autorių sąžinės sampratai darė ne tiek teologinė mintis, kiek konkretus socialinis-kultūrinis kontekstas. Kadangi, Dalios Čiočytės pastebėjimu, XIX–XX amžių sandūros rašytojai ir skaitytojai buvo krikščionys⁶⁸, todėl atsisakyta teoriškai motyvuoti literatūros ir teologijos sąsajas. Sociologo Peterio L. Bergerio teigimu, sociologijos metodologinės nuostatos yra „neatsiejamos nuo pastangų ieškoti kitų tikrovės lygmenų, nesutampančių su oficialiai visuomenės apibrėžtaisiais, turi loginį imperatyvą atskleisti apsimitinėjimus, pretenzijas ir propagandą, kuriais žmonės dangsto tarpusavio veiksmus“⁶⁹. Tekstai analizuojami pasitelkiant interpretacijos būdą, kuris padeda išskleisti sąžinės sampratos ir sąžinės veikimo literatūroje problemas. Išvardytų teorijų nuostatos padeda nagrinėti skirtingo žanro kūrinius, kai kurių jau į užmarštį nuėjusių kūrinų tekstuose atverti naujas ir aktualias prasmes.

Darbo struktūra. Disertaciją sudaro įvadas, trys – dvi teorinės ir praktinės – dalys, išvados ir šaltinių bei literatūros sąrašas.

Įvade aptariamas darbo objektas, tikslas, uždaviniai, darbo naujumas, ginamieji teiginiai, tyrimo metodologija, literatūros apžvalga, šaltiniai, kiti įvadiniai klausimai.

Pirmojoje teorinėje dalyje „Retrospektyvus žvilgsnis į sąžinės sampratos formavimąsi Vakarų Europoje“ apžvelgiama sąžinės fenomeno genezė nuo Antikos laikų iki XX amžiaus pradžios. Šia dalimi siekiama pristatyti paties sąžinės fenomeno ir koncepto atsiradimo istoriją, definicijos raidą bei transformacijas, sąlygotas socialinių-istorinių aplinkybių. Sąžinės sampratos artikuliacijoms Antikos kultūroje skiriama daugiau vietos, nes tiek krikščioniškoji tradicija, tiek vėlesnės kultūros noriai reflektavo iš Antikos atėjusias sąžinės sampratos idėjas. Be to, pastebimos paralelės tarp Antikos formacijoje ir tiriamojo laikotarpio Lietuvoje vykusių visuomeninio gyvenimo procesų.

Antrojoje teorinėje dalyje „Sąžinė – subjektyvus objektyvumo reikalavimas“ plačiau aptariamos sąžinės sampratos variacijos ir sąžinės reiškimosi būdai. Šioje dalyje pateikiama informacija tiesiogiai susijusi su analizuojamų kūrinių tematika. Taip pat pristatomas analizuojamų lietuvių literatūros kūrinių parašymo istorinis laikotarpis, darant prielaidą, kad esama socialinė aplinka daro tiesioginę įtaką individo sąžinės įsitikinimams.

Trečiojoje dalyje „Sąžinės sampratos artikuliacija XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių literatūroje“ analizuojami Gabrielės Petkevičaitės-Bitės, Julijono Lindės-Dobilo, Motiejaus Gustaičio, Lazdynų Pelėdos (Sofijos Ivanauskaitės-Pšibiliauskienės), Juozo Tumo-Vaižganto, Vinco Krėvės, Jono Biliūno, Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės, Šatrijos Raganos (Marijos Pečkauskaitės), Vinco Kudirkos, Povilo Višinskio,

⁶⁸ Dalia Čiočytė, „Krikščionybė ir šiuolaikinė lietuvių literatūra: įvadas“, *Krikščionybė ir šiuolaikinė lietuvių literatūra*, sud. Dalia Čiočytė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018, 10.

⁶⁹ Peter L. Berger, *Sociologija: humanistinis požiūris*, Kaunas: Litterae universitatis, 1995, 41.

Silvestro Gimžausko, Motiejaus Gustaičio, Petro Vaičiūno pasirinkti kūriniai. Pirmame trečios dalies skyriuje į sąžinę žvelgiama iš religinės-moralistinės motyvacijos perspektyvos. Tiriama, kokias funkcijas atlieka sąžinės konceptas Gimžausko ir Vaižganto pamoksluose. Antrame skyriuje sąžinė analizuojama sociologiniu aspektu. Poskyryje „Sąžinės laisvės idėja“ analizuojamas Kudirkos, Višinskio ir Petkevičaitės kūryboje artikuliuojamas požiūris į sąžinės laisvės problemą. Poskyryje „Sąžinės raiška ribinėse situacijose“ tiriama sąžinės raiška Gabrielės Petkevičaitės *Karo meto dienoraštyje*. Trečio skyriaus „Intuityvi-psichologinė sąžinės motyvacija“ pirmame poskyryje „Sąžinė ir kaltė“ dėmesys kreipiamas į sąžinės veikimą išgyvenant kaltę dėl padaryto nusikaltimo (Biliūno *Vagis*, *Kliudžiau*, Vaižganto *Negryna sąžinė*, *Nebylys*). Antrame poskyryje „Sąžinės apoteozė“ analizuojama Motiejaus Gustaičio lyrika. Ketvirtame skyriuje „Primityvi-instinktyvioji sąžinės motyvacija: klystanti (skurdi) sąžinė“ pristatomi atvejai, kai veikėjai vadovaujasi klystančios sąžinės įsitikinimais (Krėvės *Silkės*, Petkevičaitės *Dievui atkišus*). Penktame skyriuje sąžinė analizuojama fenomenologiniu aspektu, t. y. kai su sąžine susiję įvykiai reflektuojami kaip susitikimai su Kitu (Lindės-Dobilo *Blūdas*, Petkevičaitės *Ad astra*, Lazdynų Pelėdos *Klaida*, Petkevičaitės *Nebepirmas*, Šatrijos Raganos *Mėlynoji mergelė*, Petro Vaičiūno drama *Giedrėjanti sąžinė*). Disertacijoje didžioji dauguma analizuojamų kūrinių – pirmieji leidimai. Vėlesnių leidimų naudota Petkevičaitės romanas *Ad astra* ir *Karo meto dienoraštis*, Krėvės apsakymas *Silkės*, Gustaičio poezija ir Vaičiūno drama. Kaip pristatoma minėtų kūrinių pastabose tekstai perspausdinti iš pirmųjų leidimų ir kalba mažai liečiama ir pertvarkoma. Todėl sąžinės sampratos analizei šie nedideli pakeitimai didelės reikšmės neturi. Empirinėje dalyje naudojamos santrumpos sudarytos iš autoriaus vardo, pavardės (tik pavardės ar slapyvardžio) ir kūrinio pavadinimo pirmųjų raidžių.

Ginamieji teiginiai.

1. Sąžinės vaizdavimo skirtumai suponuoti autorių socialinės padėties, pasaulėžiūros ir moralinių nuostatų; kūrinio parašymo laikmečio, literatūros srovės, adresato.
2. Sąžinės laisvė priklauso nuo įsitikinimų ir veiksmų laisvės.
3. Ribinėje situacijoje individo sąžinė daug stipriau patiria socialinės aplinkos ir socialinių faktų spaudimą.
4. Sąžinė implikuoja asmens dialoginį santykį su pačiu savimi.

Darbo teiginių patvirtinimas. Mokslo straipsniai disertacijos tema:

1. BARKUTĖ, Skaistė, „Objektyvumo ir subjektyvumo santykis Gabrielės Petkevičaitės moraliniuose svarstymuose Pirmojo Pasaulinio karo metu“, *Respectus Philologicus* 32 (37), 2017, 41–50. ISSN: 1392-8295.

2. BARKUTĖ, Skaistė, „Gabrielės Petkevičaitės moralinė laikysena XIX–XX amžių sandūros Lietuvos politiniame kontekste“, *Darbai ir dienos* 65, 2016, 9–30. ISSN: 1392-0588.

Mokslinės konferencijos

1. „Sąžinės raiška lietuvių ir latvių literatūroje“. Tarptautinė mokslinė konferencija „Baltų kalbos ir kultūros 4“, Klaipėdos universitetas, 2018-06-15–2018-06-16,
2. „Sociologinė sąžinės samprata lietuvių ir latvių literatūrose“. Tarptautinis akademinis baltistų seminaras „Baltistų agora: literatūra, kultūra, mitologija“, Ryga, 2017-10-12–2017-10-14.
3. „Sąžinė kaip Kitas: veikiančios ir teisiančios sąmonių konfliktas Julijono Lindės-Dobilo romane *Blūdas*“. Tarptautinė mokslinė-praktinė konferencija „Praktikos fenomenologija praktikoje. Tarptautinė tarpdisciplininė fenomenologinių tyrimų konferencija“, Kolpingo kolegija (organizatoriai: Kolpingo kolegija, Klaipėdos universitetas ir Vytauto Didžiojo universitetas), Kaunas, 2016-09-22–2016-09-24.
4. “Response of Enlightenment in Lithuania of the late 19th and early 20th century: The Problem of the Conception of Conscience’s Freedom”. Tarptautinė konferencija-kolokviumas “Enlightenment and Secularism”. Krokuvos Jogailos universiteto Filosofijos institutas, Krokava (Lenkijos Respublika), 2016-05-20–2016-05-22.
5. „Implicitinis ir eksplicitinis moralas Motiejaus Valančiaus hagiografiniuose tekstuose“. Tarptautinė interdisciplininė mokslinė konferencija „Šventieji ir nelabieji kultūroje“. Šiaulių universitetas, Šiauliai, 2015-05-14–2015-05-15.
6. „Sąžinės raidos ir moralės problemų XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvoje refleksija Gabrielės Petkevičaitės-Bitės raštuose“. Tarpdisciplininė mokslinė konferencija „Moterys tautinio atgimimo istorijoje: Liudvikai Malinauskaitei-Šliūpienei 150“. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius, 2014-12-16.

I.

Retrospektyvus žvilgsnis į sąžinės sampratos formavimąsi Vakarų Europoje

XIX–XX amžių sandūros lietuvių rašytojai apmąstė antikinės, krikščioniškos, Apšvietos ir vėlesnių laikotarpių autorių sąžinės sampratą. XIX a. antroje pusėje Lietuvoje beveik nebuvo kultūrinių požymių: Vilniaus Universitetas uždarytas, uždrausta spauda, daug „šviesių protų“ gyveno, dirbo, mokėsi ne Lietuvoje. XIX a. pradžioje pradėtas antikinių autorių vertimas į lietuvių kalbą, siekiant Antikos įvaizdžiais, motyvais pagilinti besiformuojančią lietuvių literatūrą, herojų pavyzdžiais ugdyti jaunąją kartą, nuo amžiaus vidurio buvo nutrūkęs. Amžiaus pradžioje buvusi populiari antikinė pasakėčia (Simonas Daukantas, Liudvikas Rėza, Simonas Stanevičius)⁷⁰, dėl jos pamokančio turinio tiko vyravusiai didaktinei lektūrai (Antanas Tatarė). Žemaičių sąjūdžio veikėjų kurta tautinės literatūros koncepcija rėmėsi ne tik atsispirdama į gimtuosius etninius komponentus, į LDK tradiciją, tačiau ir į europietiškuosius. Savaip modifikuotus Antikos elementus matome ir žemaičių sąjūdžio kūrėjų tekstuose – pvz., Simono Stanevičiaus „Odėje žemaičių“ pasirodanti „šlovės dievaitė“ primena perkurtą mūzos figūrą. Maironio ir Antikos ryšį trumpai aptarė Dalia Čiočytė straipsnyje „Klasikinių įvaizdžių „gramatika“ Maironio lyrikoje“; jo palimpsestinį rašymą pastebėjo Brigita Speičytė.

Aptariamuoju laikotarpiu su antikinės kultūros idėjomis buvo susipažįstama gimnazijoje, studijų metu ir tiesiog skaitant Antikos autorių vertimus lenkų, rusų, vokie-

---

⁷⁰ *Lietuvių pasakėčios*, paruošė ir sudarė Pranas Sasnauskas, straipsnį „Amžininkas Ezopas“ parašė Robertas Keturakis, Kaunas: Vaiga, 2016.

čių kalbomis, rečiau – originalo kalba. Platono, Aristotelio, Homero, tragikų, stoikų kūryba buvo skaitoma ir skleidžiama verčiant į lietuvių kalbą kai kuriuos jų kūrinius. Platoną, Aristotelį, stoikus gana dažnai savo pamoksluose citavo Vaižgantas, o Petkevičaitė išvelgė aiškias sąsajas tarp Antikos kultūros ir tuometinio gyvenimo aktualijų:

„Iliados“ ir „Odisejos“ vertimais rūpinimasi iki šiol, nes visa Europos kultūra remiasi senovės graikų kultūra. Senovės Graikija – tai šaltinis, iš kurio europiečių amžių amžiais semiami visi, kas žmogaus gyvenimui teikia vertę, grožę, kilnumą, kaip antai: dailė, mokslas, laisvas galvojimas ir siekimas politikos laisvės. [...] Vienu žodžiu, dėl ko šiandien žmonės dar tebekovoja: dėl tiesos, laisvės, lygybės, – dėl viso to buvo jau senų graikų kovota. Ir visos tos kovos taip puikiai atvaizduotos, kad senovės graikų literatūros karžygiai (herojai) tapo šiokių arba kitokių sąvokų plačiai žinomais ir aiškiais simboliais. (PLI 1968, 97)

Kaip pastebi Nijolė Lietuvninkaitė, Vaižgantas, kurio lentynas puošė ne tik Homero *Iliados* ir *Odisejos*, bet ir kitų antikos kūrinių, vertimai, buvo įsitikinęs, kad antikos filosofija yra pamatas filosofinei erudicijai įgyti⁷¹: „Reikia pažinti Aristotelis, Platonas su Sokratu. Jie dar nesugriuvo ir nesugrius. O kiti visi – „filosofai“ kabutėse, žodžio ir minčių ekvilibristai, pasistoję ant graikų“⁷². Lindė-Dobilas Homerą vadino graikų kultūros, graikų humanizmo tėvu, o jo kūrinius – tobuliausiu epu, „kokį literatūros istorija žino“⁷³.

Be to, XX a. pradžios kultūrinuose leidiniuose buvo svarstoma antikos nauda, pvz., Juozas Jakštas straipsnyje „Romėniškasis patriotizmas ir krikščionybė“ aptaria Romos imperijos didybę istorijoje, žlugimą ir to priežastis. Straipsnyje didelis dėmesys skirtas krikščionybės plitimui, nagrinėjamas santykis bei įtaka Romos imperijai. Antanas Maceina straipsnyje „Prometėizmo persvara dabarties kultūroje“ aiškina kultūros problemas, keičiantis istoriniam žmonijos gyvenimui, epochoms. Aptariamas religijos vaidmuo istorijoje, Prometėizmo esmė, antikinio mito krikščioniška versija, žmogaus absoliutumo siekimas per amžius, šio vyksmo problemos ir pasekmės.

Aptariant teorinius sąžinės sampratos tyrimo principus, pravartu apžvelgti sąžinės koncepto⁷⁴ ir paties sąžinės reiškinių radimosi istoriją Vakarų Europoje. To reikalauja pati sąžinės definicijos problematika, taip pat sąžinės fenomeno formavimosi dinamika skirtingose kultūrose. Retrospektyvus žvilgsnis padeda pamatyti sąžinės sampratos problemų formulavimus bei galimus sprendimų būdus istorijos paradigmoje. Šios dalies pirmame skyriuje iš pradžių dėmesys kreipiamas į sąžinės reiškinių ištakas Antikos kultūroje, pirmuosius koncepto pavartojimo atvejus senovės graikų raštijoje.

⁷¹ Nijolė Lietuvninkaitė, *Skaitantis Vaižgantas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, 133, 191.

⁷² cit. iš Lietuvninkaitė 2015, 191.

⁷³ Julijonas Lindė-Dobilas, *Į slėpiningąjį dvasios pasaulį*, Vilnius: Vaga, 1996, 155.

⁷⁴ konceptas [lot. *conceptus* — suimtas; suvoktas], sąvoka; bendras vaizdas; žodžio reikšmė: *Tarptautinių žodžių žodynas*. (<http://zodis.eu/reiksme/konceptas>)

Dėmesys kreipiamas, kaip Antikoje nuo kolektyvinės-visuomeninės būties pereinant prie individualios egzistencijos kito sąžinės koncepto raiška.

Antrame šios dalies skyriuje aptariama sąžinės sampratos artikuliacija krikščioniškoje tradicijoje, dėmesį sutelkiant į sąžinės koncepto vartojimo atvejus *NT*, moralinėje teologijoje. Svarbu atsekti, kaip konceptualiai krikščionių autoriai apibrėžė sąžinės ir religijos santykį. Kadangi XIX–XX a. sandūros Lietuvoje krikščioniškoji religija užėmė vyraujančias pozicijas, kai jau galima kalbėti apie individualaus religinio išgyvenimo atvejus, analizuojant lietuvių autorių tekstus žiūrима, kokia religinio sąmoningumo ir sąžinės sąryšio įtaka kūrinių herojų poelgiams bei jų motyvams.

Trečiajame skyriuje apžvelgiamas ne mažiau svarbus sąžinės ir asmenybės savivokos raidai Reformacijos laikotarpis, kuris paruošė dirvą Apšvietos sąžinės sampratos sekuliarizacijos procesams. Apšvietoje vyravo racionalizmas ir empirizmas, iškeliamas protas, kurio viršenybės idėjų kontekste iškyla sąžinės autonomijos idėja. Taip pat šiame skyriuje aptariamas romantizmo laikotarpiu išryškėjęs individualios savimonės vaidmuo sąžinės sampratai, taip pat – lietuvių kultūrinėje sąmonėje aktualus tautiškas romantinės pasaulėvokos aspektas. Lietuvių literatūroje romantizmo bruožų galima aptikti Kymantaitės-Čiurlionienės, Krėvės, Maironio, Liudo Giros, Vinco Mykoloičio-Putino kūriniuose.

1.1. Sąžinės genėzė Antikos kultūroje

Antikos mąstytojai kūrė Vakarų mąstymo tradiciją ir klojo europinės kultūros pamatus. Antikos klasika rėmėsi literatūros ir poetikos vadovėliai, iš kurių gimnazijose mokėsi pirmosios lietuvių inteligentų kartos⁷⁵. Antikos vaidmuo sąžinės sampratos formavimosi procese yra svarbus, nes taip, kaip sąžinė buvo suvokiama Antikos kultūroje ir kaip ji reikėsi individo gyvenime aptinkama vėlesnių epochų autorių recepcijoje. „Lietuvių kultūros sąlyčiai su Antika patvirtina žmogaus – kūrėjo – visuomenės problematikos universalumą ir paryškina jos lietuviškąją specifiką.“⁷⁶ Sąžinės fenomeno ir jos sampratos genėzės aptarimas pradedamas nuo Antikos, o ne nuo *ST* todėl, kad hebrajiškame tekste sąžinės koncepto nėra, ir iš esmės *ST* nelaikytinas jos atsiradimo vieta. Martino van Creveldo teigimu, judaizmas nei bibline, nei paskesnėmis formomis nesuponavo moderniosios vakarietiškosios sąžinės idėjos⁷⁷. Vakarietiškosios sąžinės sampratos pamatus padėjo pagoniškoji Graikijos ir Romos kultūra. Suprantama, iš pat pradžių ši samprata nebuvo identiška vėliau paplitusiai moderniajai sąžinės sampratai. Richardas Sorabji taip pat mano, kad graikai ir romėnai padėjo pradžią sąžinės koncepto raidai, kurią vėliau

⁷⁵ Jonaitis 1994, 33.

⁷⁶ Jonaitis 1994, 34.

⁷⁷ Creveld 2015, 23.

tęšę krikščionys, savo tikslų siekdami, gerokai ją transformavę⁷⁸. Kaip ir van Creveldas, Sorabji įsitikinęs, kad tik į graikų kalbą išverstame *ST* aptinkama sąžinės sąvoka. Kaip ir daugelis Biblijos tyrinėtojų, Sorabji mano, kad iš dalies sąžinę *ST* galima būtų tapatinti su taip dažnai minima širdimi. Tačiau, širdis yra daugelio skirtingų jausmų vieta, todėl šis tapatinimas nebūtų tikslus. Manoma, kad būtent graikų kalbos žodis *σύννοια* (*synoia/syneida*) paskatino šv. Paulių diskutuoti apie sąžinę *NT*⁷⁹. Aleksandro Stoliarovo teigimu, graikiškosios Antikos pasaulėjauta galima būtų apibūdinti taip: atsakomybė (įsipareigojimas) nesuponuoja valios laisvės kaip būtinos sąlygos. Net jei ir egzistuoja atsakomybė, anot Stoliarovo, ji yra išorinio pobūdžio. Kaip tokio išoriškumo priežastį tyrėjas nurodo faktą, kad graikai pradėjo reflektuoti ne sielos ir sąmonės, bet kosmoso tyrinėjimą⁸⁰. Svarbiausias moralinės refleksijos Antikoje aspektas buvo kosminės tvarkos normų nustatymas ir žmogaus įtraukimas į kosminių įvykių tėkmę. Suprantama, veiksmas buvo tiek moralus, kiek sutapo su šia kosmoso tvarka. Pirmu ir svarbiausiu įstatymu graikų moralinėje refleksijoje Stoliarovas įvardija kosminio atlygio (apdovanojimo) įstatymą. Likimo lygmenyje šis įstatymas vienodai veikia tiek viso kosmoso, tiek žmonių visuomenės masteliu. Stoliarovas savo knygoje pateikia įžvalgų antikinės sąžinės tema. Pirmiausia, reikėtų įsigilinti į sąžinės fenomeno esmę, t. y. suprasti, ką mes laikome sąžine. Stoliarovas į sąžinę Antikoje žiūri pirmiausia kaip į *su-žinojimą* apie ketinimo arba poelgio tinkamumą ar netinkamumą. Esminiu tampa vidinio įstatymo, kurį subjektas priima kaip elgesio principą, turinys. Šis – *pareigos* ir *tikslo* – turinys apibrėžia pagrindinio gėrio turinį. Stoliarovas visą vidinio moralės dėsnių dalykinę pusę sąlygiškai pavadina sąžinės lauku ir teigia, kad būtų galima aptikti tiek „pamatinių“ sąžinės variantų, kiek egzistavo moralės dėsnių. Todėl, svarbu nustatyti, kokiems konkrečiau laikotarpio moralės dėsniams buvo būdinga pereiti nuo išorinių prie vidinių moralės dėsnių. Dominuojančių antikinių moralės dėsnių (moralinių sąmonių) kaita tiesiogiai lėmė socialinę ir kultūrinę antikinės visuomenės evoliuciją⁸¹. Savo teiginį Stoliarovas grindžia atskirų laikotarpių tekstų analizės pavyzdžiais, kurie atskleidžia moralinės sąmonės skerspjūvį, t. y. egzistavusių vertybių ir sąžinės koreliacijos pobūdį.

1.1.1. Sąžinės užuomazgos herojinės etikos paradigmoje

Homero herojinės etikos esmė – garbės ir šlovės siekimas. Visų dorybių pamatu laikomas vyriškumas ir narsumas (*gr. ἀρετή*). Homero kūrinuose niekur nesurasime užuominos apie sąžinę ar net apgailestavimą dėl neteisingo elgesio. Van Creveldas

⁷⁸ Sorabji 2014, 11.

⁷⁹ Sorabji 2014, 11.

⁸⁰ Александр Арнольдович Столяров, *Свобода воли как проблема европейского морального сознания: Очерки истории: от Гомера до Лютера*, Москва: Издательство «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1999, 20–21.

⁸¹ Столяров 1999, 74–77.

pastebi, kad ankstyvųjų autorių darbuose (XII–VI a. pr. Kr.) aptinkamas sunkiai išverčiamas konceptas *aidōs* (gr. *αἰδώς*) ‚gėda‘, kuris dažniausiai buvo taikomas tada, kai reikėjo sugėdinti laisvo elgesio moterį. Žodžio gėdai įvardinti buvimas Homero laikų raštijoje rodo, kad graikai vertino moterų tyrumą, drovumą, padorumą⁸², o kitaip besielgiančią jie smerkė. Be abejonės, visuomenė tuo siekė užkirsti kelią moterų neištikimybei ar kitokiam, vyrų požiūriu, moterims netinkamam elgesiui. Kalbant apie vyrus, kaip minėta anksčiau, *aidōs* ‚gėda‘ vartojamas ne palaido elgesio herojui apibūdinti, bet kai jis dėl bailumo, silpnumo ar kt. pasielgia negarbingai ir nusižengia šaunumo (gr. *ἀρετή*) idealui. Skirtumas tarp gėrio ir blogio Homero epuose graikų suprantamas taip, kaip suprato ir aiškino savo darbuose Friedrichas Nietzsche: gėris Antikoje asocijavosi su galia, aristokratiškumu, o blogis – su vergiškumu ir silpnumu. Anot Nietzsche'ės, konceptus gražus-geras ir bjaurus-blogas, sukūrė patys aristokratai ir tai buvo jų žmogiškoji prigimtis (žmogiškumas)⁸³. Antikinėje kultūroje *aidōs* dar nebuvo gėrio ir blogio susidūrimo išgyvenimas, bet tai buvo kažkas tarp garbės ir naudos. Neretai šis jausmas herojams pavojaus akivaizdoje (Hektoro ryžtas stoti į kovą su Achilu) padėdavo nugalėti baimę, ir net jei buvo numanomos pražūtingos veiksmų pasekmės (Hektoras miršta), herojus, siekdamas garbės ir būsimų kartų atminimo, drąsiai eidavo kovon. Van Creveldo pastebėjimu, nė vienas iš minėtų herojų pasirinkimų dar neturėjo nieko bendro su morale ar sąžine nūdienos reikšme⁸⁴. Homero poemų ir ypač *Iliados* pagrindinė mintis yra ta, kad pasaulyje niekas negali išvengti likimo, ir *aidōs* yra tai, kas išskiria herojų iš minios ir padaro jo gyvenimą vertingesnį, vertą atminimo. Tirdamas, kaip Homero kūrinuose atsiskleidžia sprendimo priėmimo procesas ir motyvai, Christopheris Gillas akcentuoja esminę skirtį tarp subjektyvaus-individualisto ir objektyvaus dalyvio koncepcijų. Autorius savo požiūrį pristato, remdamasis Bruno Snello svarstymais Homero kūrinių atžvilgiu. Pasak Gillo, Snellas nurodo, kad Homero leksika aiškiai parodo savęs kaip vientisos asmenybės nebuvimą, nes dominuoja *kvasi* (tarsi) nepriklausomos psichologinės arba psichofizinės jėgos. Homero žmonės veikia ne kaip integralios ir autonominės asmenybės⁸⁵. Gillas klausia, kas charakterizuoja priimamus sprendimus (asmeniniai jie ar ne)? Pateikiami du esminiai kriterijai. Pirma, sprendimo priėmimo metu asmuo turi sąmoningai suvokti faktą, kad būtent jis priima šį sprendimą. Antra, pirmojo kriterijaus plėtojimas: besirenkantis asmuo sąmoningai suvokia, jog renkasi *jis* ir kad atliekamas veiksmas yra tik *jo paties*. Šis kriterijus implikuoja reikalavimą, kad asmuo sąmoningai suvokia

⁸² Creveld 2015, 24–25.

⁸³ Friedrich Nietzsche, *Apie moralės genealogiją*, iš vokiečių k. vertė Alfonsas Tekorius, Vilnius: Pradai, 1996, 36.

⁸⁴ Creveld 2015, 26.

⁸⁵ Christopher Gill, *Personality in Greek epic, tragedy, and philosophy: The Self in Dialogue*, Clarendon press Oxford 1996, 30.

savo buvimą kaip savo vieningą „Aš“ ir būtent šis „Aš“ daro sprendimą⁸⁶. Tačiau Homero kūriniai šių kriterijų neatitinka. Veiksmai ten suprantami kaip atsakas į vienos ar kitos *kvazi*-autonominės psichologinės funkcijos poveikį, bet ne kaip sprendimas, kurį asmens „Aš“ sąmoningai atlieka. Panašiai *aidōs* aiškino ir Hesiodas (~ 700 m. pr. Kr.). Jis savo *Teogonijoje*, *Darbai ir dienos* žodį *aidōs* vartoja garbės ir naudos kontekste. Tik Hesiodas rašė apie silpnuosius ir nekilinguosius, kurie siekdami tikslų turėtų vengti *aidōs*⁸⁷.

Kaip buvo pastebėta ankščiau, epinei (archajinei) sąmonei būdingas asmeninės naudos siekimo principas, kurio pagrindinis kriterijus – pasisekimas arba nepasisekimas. Vienintelis dalykas, pristabdantis herojaus savivalę, buvo jo narsą sankcionuojanti visuomenės nuomonė. Kaip pažymi Sverdiolas, *aretē* (gr.*ἀρετή* ‚dorybė‘, ‚asmeninė narsa‘, kaip individualių privalumų kompleksas) matuojama jos pripažinimu, individuali sąžinė nedalyvauja⁸⁸. Todėl vienintele ir svarbiausia pareiga ir tikslu tampa asmeninės gerovės visuose reikaluose siekimas, o vienintelis elgesio principas – subjektyvios savivalės, ribojamos tik kito herojaus savivale, principas. Atskiram individui, siekiančiam apginti savo „narsumą“ ir apsaugoti savąją vertę bet kokie veiksmai, net jei jie atnešdavo žalą kitiems, buvo laikomi atitinkantys moralinį įstatymą, todėl toks individas kaltės nejausdavo. Epinei sąmonei gėdinga ir nemoralu pačiam patirti nesėkmę. Praradęs savo narsumą herojus jautė gėdą dėl tokios negarbingos padėties, kuri kartu buvo ir nemoralinė. Būtent tokią gėdą Stoliarovas pavadina epine sąžine, kuri saugojo herojaus reputaciją ir reaguodavo tik į jos netekimą. Ne veltui archajinė epinė kultūra buvo vadinama gėdos kultūra. Tačiau būtent tvirto pilnavertiškumo jausmo turėjimas ir reiškė švarią ir ramią herojaus sąžinę⁸⁹. Lietuvių autorė Gabrielė Petkevičaitė taip pat pastebi, kad Homero kūrinių herojai pasitiki savimi, savo jėgomis, savo protu, patvarumu ir tuo didžiuojasi, ir nors šis pasididžiavimo jausmas virsta paprasčiausiu herojų užsispyrimu ir gobšumu, visuomenė dėl jų atliktų darbų juos gerbė (PLI 1968, 103). Tokiu atveju, moralinis epinės (archajinės) sąmonės įstatymas gynė „stiprios asmenybės“ individo savivalės teisę (panašiomis mintimis XIX a. pabaigoje dalinsis Nietzsche). Ir tai, pastebi Stoliarovas, visiškai neprieštaravo žalos kompensavimo idėjai, nes buvo atlyginama ne pagal sąžinės, bet kosmoso tvarkos įstatymą. Epinės (archajinės) sąžinės specifiškumas glūdi tame, kad moralinis įstatymas apsaugo individo „Aš“ interesą, o sąžinė jautriai reaguoja į šio intereso pažeidimą⁹⁰.

Apie stiprią, savo poelgių neklystamumu pasitikinčią ir todėl jokio apgailėstojimo neįjaučiančią, asmenybę kalbama ir Homero *Odisėjoje*. Lietuvoje *Odisėją* 1921 m. išvertė gydytojas Jeronimas Ralys (1876–1921). Ralio išverstą *Odisėją* redagavo Vaižgantas, ku-

⁸⁶ Gill 1996, 31.

⁸⁷ Creveld 2015, 27.

⁸⁸ Arūnas Sverdiolas, *Steigtis ir sauga*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 46.

⁸⁹ Столяров 1999, 78.

⁹⁰ Столяров 1999, 78–79.

rio nuomone antikos kūrinys buvo išverstas tobulai.⁹¹ Taip pat paminėtina, jog šis kūrinio vertimas buvo palankiai sutiktas literatūros žmonių ir visuomenės.⁹² 1930 m. kalbininkas, pedagogas, vertėjas Jurgis Talmantas (1894–1955) kartu su Raliu, Pranciškumi Žadeikiu (1869–1933) ir Sofija Čiurlioniene išvertė Homero *Iliadą*. Pagrindinis komisijos vertėjas buvo Žadeikis, o Talmantas su Kymantaite-Čiurlioniene prižiūrėjo kalbinius dalykus.⁹³ Leidinio redaktorius Vladimiras Šilkarskis (1884–1960) 1930 m. antraštinio puslapio antroje pusėje įrašė vertimo proceso aiškinamąjį tekstą, kuriame nurodė svarų Ralio įnašą verčiant Homero kūrinį.⁹⁴ Šilkarskio redaguotas *Iliados* vertimas buvo gana populiarus.

Tad pastebėtina, kad epinei sąmonei būdingas asmeninės naudos siekimo principas, kurio pagrindinis kriterijus – sėkmė, šlovė arba nesėkmė. Nors archajinio laikotarpio raštijoje sąžinės sąvokos dar nebuvo, epine sąžine galima būtų laikyti individo patiriamą gėdos jausmą, kai suklystama savo interesą ginant ir jį saugojant. Individas čia dar itin susijęs su bendruomene, jis savęs iš jos neišskiria. Panašiai yra ir kai kuriuose lietuvių literatūros kūrinuose: jaučiama gėda ten, kur kitomis aplinkybėmis būtų jaučiami sąžinės priekaištai. Individo ir bendruomenės sąsajos ypač aiškiai atskleidžia didaktinės literatūros autorių darbuose.

1.1.2. Sąžinės raiška klasikinėje Graikijoje (V a.–IV pr. Kr.)

V a. pr. Kr. su miestų-valstybių paplitimu, atsirado daugiau demokratijos jų valdyme. Susilpnėjo ryšiai tarp aristokratiško-gražaus-gero ir prasčiokiško-bjauraus-blogo, o nekilmingiesiems atsirado daugiau galimybių dalyvauti valstybės valdyme. Anot Stolarovo, laikui bėgant vis svarbesnėmis tapo vertybinės normos, turinčios apsaugoti individą nuo „stiprios asmenybės“ savivalės ir garantuojančios atlygintą teisingumą bei lygybę⁹⁵. Raimondo Kazlausko teigimu, polio samprata Graikijoje buvo kertinis naujosios socialinės sąrangos akmuo. Piliečių solidarumas buvo skatinamas homerinę individualaus nugalėtojo dorybę keisti į patrioto dorybę⁹⁶. Gėrio kriterijumi liko nauda: archajiniais laikais tai buvo nauda atskiram herojui, klasikiniiais laikais gera buvo tai, kas naudinga poliui, bendrijai. Visuomenei naudingų vertybių vaidmens sustiprėjimas parodė, kad ne atskiro asmens savivalė, bet valstybinį-visuomeninį pobūdį turinti teisė yra pageidautina gyvenimo norma. Sokratas nekovodamas dėl savo

⁹¹ Lietuvninkaitė 2015, 133.

⁹² Dalia Dilytė, „Dvi lietuviškos Iliados, ar viena?, *Naujasis Židinys-Aidai* 11–12, priedas *Knygų aidai* 6, 2008. (<https://www.lvvs.lt/vertimo-kritika/589>)

⁹³ Antanas Rukša, „Humanistinė kultūra nepriklausomoje Lietuvoje“, *Aidai* 2, 1990. (http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=7626:is&catid=441:2&Itemid=487)

⁹⁴ Dilytė 2008.

⁹⁵ Столяров 1999, 80.

⁹⁶ Raimondas Kazlauskas, „Jėgos teisė ir teisės jėga formuojantis graikų poliui“, *Logos* 62, 2009, 101–105.

išteisinimo pademonstravo savo tikslą ir pareigą – laikytis valstybės įstatymų, kurių pažeidimą savo naudai jis laikė neįmanomu. Sokratui įstatymas buvo tolygus teisingumui, todėl paklusnumas įstatymui tapo jo elgesio principu ir vidiniu nusistatymu, t. y. vidiniu įstatymu. Todėl klasikiniu periodu kokybiškai keitėsi ir teisingumas: kriterijumi tapo absoliuti, objektyvi ir viršžmogiška tiesa, grindžiama gėrio ir blogio žinojimu⁹⁷. Polių susikūrimo Graikijoje metu vyko sąžinės ir teisės koreliacija: teisinga ir gera tai, kas naudinga valstybei (visuomenei), o teisingumas buvo piliečių susitarimo reikalas. Ši naujai atsiradusi sąžinės ir teisės koreliacija atsispindėjo literatūroje.

1.1.2.1. Graikų tragedija. Paulas Lehmannas teigė (1963), kad semantinė, filosofinė ir teologinė sąžinės piligrimystė prasidėjo V a. pr. Kr. graikų tragedijose⁹⁸ (pvz., *Soph. Ant.*, *Eur. Or.* ir kt.). Stoliarovo pastebėjimu, antikinės Graikijos tragikai iš esmės dar laikėsi tų pačių (Homero pradėtų) „kosmoso tvarkos“ tradicijų: „kosmiškai“ primetamas tvarkos pažeidimas, kuris implikuoja ir galimą „neteisybę“, ir atlygį už ją. Priverstinis veiksmo pobūdis to laiko sampratoje nepanaikino veikiančiojo kaltės ir atsakomybės. Tačiau atsakomybė ir kaltė jau aiškiai buvo iškeltos kaip problema, kurios sprendimas prisidėjo prie epinių standartų erozijos. Atsirado naujovė – individuali situacija, t. y. likimas, kuris tapo „tragiškosios“ refleksijos centru. Dėmesys jau buvo kreipiamas į subjektyvias sąlygas ir veikimo motyvus, o į kaltę jau nebebuvo žiūrima kaip į kažką absoliučiai objektyvų. Tragiškos sąmonės paradoksas atsiskleidė tame, kad objektyvi kaltė (kosminės tvarkos masteliu) individo viduje patalpinama į asmeninio kaltumo vietą ir buvo išgyvenama kaip grynai asmeninė kaltė⁹⁹. Stoliarovo teigimu, klasikiniiais laikais atsirado jau ir atitinkama terminologija. Nors kitų tyrinėtojų teigiama, kad anksčiausiai pavartotas žodis *συνείδησις* (*syneidēsis* „sąžinė“) aptinkamas Euripido kūrinuose, tačiau Stoliarovas mano, kad dar anksčiau žodis *σύννοια* (*synoia*) panašia reikšme buvo pavartotas Aristofano (~ 422 m. pr. Kr.)¹⁰⁰. Galbūt pirmuoju herojumi, kuriam jau yra priskiriamas kažkas panašaus į sąžinės sampratą yra Sofoklio (495–406 m. pr. Kr.) tragedijos *Oidipas karalius* (*Soph. Oed.*, 429 m. pr. Kr.) herojus Oidipas. Iš turinio akivaizdu, jog Oidipas intensyviai išgyvena kaltę ir gailestį. Kūrinyje atsiskleidžia konfliktas tarp žmogaus ir visuomenės, kai šios nuomonės veikiamas ir gėdą (kaltę?) išgyvenantis žmogus neišdrįsta pažvelgti bendruomenės nariams į akis. Euripido dramoje *Orestas* (*Eur. Or.*, 408 m. pr. Kr.) Menelajo užklaustas, kokia liga jį sekina, Orestas atsako: „Tai sąžinė. Žinau – labai nusikaltau.“¹⁰¹ (*Η σύννησις, ὅτι σύννοια δέιν' εἰργασμένοσ, Or.*, 396). Todėl, anot Sto-

⁹⁷ Столяров 1999, 80–81.

⁹⁸ Beryl W. Holtam, *Let's Call it What it is: A Matter of Conscience*, Rotterdam: Sense Publishers, 2012, 28.

⁹⁹ Столяров 1999, 26–27.

¹⁰⁰ Столяров 1999, 81–82.

¹⁰¹ Euripidas, *Orestas*, iš senosios graikų kalbos išvertė Adronė Kudulytė-Kairienė, 2015. (<http://www.dramustalcius.lt/>).

liarovo, Euripido (*Or.*, 396) ir Aristofano *Vapsvose* (*Vesp.*, 999) vartojamus *syneidēsis/synesis* (gr. *συνείδησις/σύνεσις*) galima laikyti pirmaisiais atvejais, kai kalbama apie sąžinę mums įprasta reikšme ir konstatuoti, kad sąžinės terminas gimė Graikijoje būtent klasikinėje epochoje – ~ 500–338 m. pr. Kr.¹⁰² Stoliarovas įsitikinęs, kad tvarkos pažeidimo mechanizmo tapsmas vidiniu reiškiniu atpažįstamas terminologijos naujovėse. Sofoklio *Antigonėje* (*Ant.*)¹⁰³ autoriaus pavartotas žodis *αυτόνομος* (autonominis) pirmą kartą įgauna laisvos valios suvokimo reikšmę. Visgi, Sofoklio kūrinuose viskas dar vyksta ne pagal moralinius standartus, bet pagal visuotinės atsakomybės normas. Kosmoso tvarka (kosminio atlygio įstatymas) ir toliau lieka privaloma individui, todėl ir tragedijose kai kurių nepelnytų bausmių suvokimas visiškai neprieštarauja kaltės suvokimui ir pasiryžimui iškentėti visas negandas¹⁰⁴. Dramoje Antigonei tenka išgyventi dieviškųjų ir žmogiškųjų įstatymų konfliktą. Į tam laikmečiui būdingą Kreonto klausimą: „Ne gėda tau galvot kitaip negu visi?“ (*Ant.*, 510), Antigone atsako itin drąsiai ir, vertinant jos atsakymą tuometinėje visuomenėje galiojančiais papročiais (nes ji moteris), akiplėšiškai: „Jokios nėra gėdos kraujo gimines mylėti“ (*Ant.*, 511). Vyraujančių papročių ir nuostatų kontekste, Antigone pirmiausia išreiškia savo nuomonę ir nusistatymą sekdamą savo vidiniu balsu, kuris atskiria gera nuo bloga, negu paklūsta naujai visuotinei normai. Ji, žinoma, supranta, kad už nepaklusnumą bus nubausta. Anot van Creveldo, tokiu būdu Antikinėje kultūroje gimsta sąžinė¹⁰⁵. Jurgis Šaulys (1879–1948) išvertė dvi antikines tragedijas – Sofoklio *Antigonę* (*Antigona*, 1903) ir Aischilo *Prikaltasis Prometėjas* (1905). Anot Šaulio, drama *Antigonė* tai „kova tiesos, doros, priedermės balso su neteisingais tironų įstatymais, prispaudimais ir persekiojimais. Tai idėja tiek-pat sena, kiek ir nauja. Antigona per nieką laiko tirono-viešpaties įstatymus, kurie priešinasi doros ir priedermės balsui – įstatymams, nors ir nerašytiems, bet šimteriopai už juos svarbesnius, kuriuos kiekvienas doras žmogus užlaiko ir turi užlaikyti – ne tik užlaikyti, bet ir apginti...“ (Šaulys 1903, 3). Petkevičaitė buvo įsitikinusi, kad drama *Antigonė* aktuali visiems laikams, nes joje „sprendžiami amžini žmonijos klausimai“ (PLI, 140). Petkevičaitė, *Pasaulinės literatūros istorijos vadovėlyje* (1924) analizuodama Sofoklio *Antigonę*, nekalba tiesiogiai apie sąžinę. Rašytoja įvardydama esmingiausią problemą, kad tragedijoje susiduria „dvi lygiai svarbios pasaulėžiūros“ – valstybinė tvarka ir Dievo įsakymai, nurodo, jog pirmajai tvarkai priklauso žmonių sugalvoti įstatymai, o antrieji – amžinieji, atstovaujami širdies jausmų (PLI 1968, 140). Kadangi Antigonės apsisprendimas nulemtas vidinio, širdies, įsitikinimo ir paklusimo dieviškajai tvarkai, galima numanyti, jog autorės mintis artima sąžinės idėjai. Benediktas Babrauskas (1910–1968) pastebi, kad

¹⁰² Столяров 1999, 83.

¹⁰³ Sophocles, *Antigonė*, iš senosios graikų k. vertė Antanas Dambrauskas, 1974. (<http://www.dramustalcius.lt/>).

¹⁰⁴ Столяров 1999, 27.

¹⁰⁵ Creveld 2015, 29–30.

Sofoklio kuriami veikėjai „primena mus pačius, jie jaučia ir gyvena panašiai kaip mes“ (Babrauskas 1929, 3), todėl drama tampa aktualesnė ir suprantamesnė to laikmečio skaitytojui.

Stoliarovo teigimu, tik Euripido (480–406 m. pr. Kr.) kūrinuose individuali, vidinė motyvacija gana akivaizdžiai išsina į pirmąjį planą. Kosminė tvarka jau nebėra viešintelis atsakomybės pagrindas. Oresto (*Or.*) savimonei svarbiausia tampa individuali situacija ir asmeninė motyvacija¹⁰⁶. Euripido dramose ryškiausi atvejai – šeimos narių žmogžudystės suvokimas (*Or.*, 395–396) ir suvoktas santuokos pažadų sulaužymas (*Med.*, 495). Ankstyvąją graikų kultūrą (turima omenyje Homero laikus) yra įprasta laikyti gėdos, o ne kaltės kultūra, tačiau vėlesniųjų autorių darbuose stebima kitokia situacija. Čia jau nebėra tokios ryškios skirties tarp gėdos ir kaltės. Anot Sorabji, juk net krikščionybėje, kuri yra laikoma kaltės kultūra, gėda ir kaltė dažnai eina kartu. Tačiau skirtumas tarp gėdos ir kaltės įžiūrimas toks: gėdą jaučiantis asmuo galvoja, koks žmogus jis yra, paprastai su įsivaizduojama kitų panieka dėl jo trūkumų. Kaltę jaučiantis asmuo galvoja apie nukentėjusį žmogų ir pagrindžiančius abipusius kaltinimus¹⁰⁷. Dar viena priežastis jausti kaltę – tai galvoti apie autoriteto priimtų reikalavimų pažeidimą bei apie galimas to autoriteto sankcijas dėl asmens veiksmų, net jei ir nėra nukentėjusio asmens. Todėl, nors graikai skirtumo tarp gėdos ir kaltės nedarė, jų kūrinuose kartais aptinkamos situacijos, kurios, mūsų nuomone, turėtų kelti kaltės, o ne gėdos jausmą. Juk ir *ST* atrastume ne vieną vietą, kur asmuo jaučia sąžinės priekaištus, nors hebrajai ir neturėjo sąžinės koncepto. Tiesiog šis fenomenas apibūdinamas kitais žodžiais. Tiek graikų, tiek krikščioniškoje raštijoje pastebimas dieviškojo įstatymo susiejimas su individo sąžine. Suprantama, sąžinės siejimas su dieviškuoju įstatymu akivaizdesnis krikščioniškoje kultūroje. Pavyzdžiui, apie tai skaitome šv. Pauliaus laiškuose (apie tai plačiau skyriuje „Sąžinė krikščioniškoje tradicijoje“). Sofoklio Antigonė pareiškia, kad „Įsakymo gi tavo nelaikau aš taip / Galingu, jog, mirtingas, menkas būdamas, / Pranoktų nerašytą amžiną dievų / Įstatymą, kuris ne šiandien ir ne vakar / Mums duotas ir kurio pradžios nežino niekas.“ (*Ant.* 453–457). Anot Stoliarovo, antikinių tragedijų esmė – žmogus už viską atsako tvarkos vardu, aukodamas didžiąją savo individualumo dalį (nebent būtų tos tvarkos nubaudžiamas natūraliai). Tvarka – tai savireguliuojanti sistema, minimaliai priklausoma nuo savo elementų savarankiškumo; jai vis vien kas suardo jos pusiausvyrą. Individas yra atsakingas ne todėl, kad yra moraliai laisvas, bet dėl to, jog objektyviai jis – abstraktus „kaltininkas“ arba kažkokio veiksmo priežastis¹⁰⁸. Klasikinės filologijos specialistas Antanas Rukša (1900–1980) ir Antanas Venclova (1906–1971) išvertė Sofoklio tragedijas *Antigonė*, *Karalius Oidipas* ir *Oidipas Kolone* (1939).

¹⁰⁶ Столяров 1999, 27–28.

¹⁰⁷ Sorabji 2014, 17.

¹⁰⁸ Столяров 1999, 24.

1.1.2.2. Demokritas. Tiriamajame sąžinės sampratos Antikos kultūroje lauke, išskirtinas Demokritas (~ 460–370 m. pr. Kr.) dėl gana aiškiai išreikštos visuomeninės moralės pareigų suvokimo prasmės ir suformuotos konkretnės terminologijos. Anot Demokrito, gėris yra ne tai, kad nedaroma neteisybė, bet pačios neteisybės nenorėjimas („Drąsus ir sveikai mąstantis bus tik toks žmogus, kuris tinkamai elgiasi pagal sąžinę ir sąmoningai“, „Nusižengimų reikia vengti ne dėl baimės, bet iš pareigos jausmo“, „Savęs reikia gėdytis labiau nei kitų“, žmogų, kurio sąžinę slegia pikti darbai, kankina baimė“¹⁰⁹). Apibendrinamas klasikinės epochos vertybių ir sąžinės sampratos radimosi santykį, Stolarovas teigia, jog pilietinio pobūdžio moralinis įstatymas priverčia individą riboti savo savivalę valstybės, ir kartu kitų piliečių, labui. Tai ne tik pareiga ir tikslas, bet garbės ir sąžinės reikalas¹¹⁰. Kaip pastebi Bronislova Vic, Demokrito etikoje moralinių normų motyvavimas ne išoriniais religiniais draudimais ir ne bausmės baime, bet vidinėmis žmogaus paskatomis, t. y. „paties savęs gėdijimusi“. Būtent tokia būseną, anot mokslininkės, ir yra etinė sąžinės kategorija¹¹¹. Svarbu tai, kad Demokritas kviečia įvertinti ne tik žmogaus veiksmus, bet ir jo ketinimus. Svarbiausia Demokrito iškeliamą idėją – vien tik pozityvi teisė negali garantuoti teisingo individo elgesio; reikia tinkamai suprasti priežastis, dėl kurių vienaip ar kitaip elgiamasi. Demokrito žodžiais, „nuo blogo darbo susilaikyk ne dėl baimės, bet dėl to, kad taip daryti privalai“¹¹². Demokritas skatina mokytis jausti gėdą prieš save patį žymiai labiau nei prieš kitus žmones.

1.1.2.3. Platonas ir Sokratas. Sorabji teigimu, Platonas (~ 422–347 m. pr. Kr.) apie dalijimąsi žiniomis aprašo devyniose savo dialogų vietose ir visur kalba apie dalijimąsi savo trūkumais ar silpnybėmis. Platonas naudoja savybinį įvardį, akcentuodamas, kad žmonės su savimi dalijasi savo kalte (suvokia savo kalbę)¹¹³. Platono vartojamas žodis *aidós* paprastai reiškia savybes, padedančias pasirinkti tinkamas elgesio formas. Van Creveldas akcentuoja *Septintąjį* Platono laišką, kuriame jis rašė, kad elgtis jį paskatino „gėdos jausmas prieš save“¹¹⁴. Sokrato atveju, pastebima dar viena idėja, kuri skyrėsi nuo savo nuodėmės įsisąmoninimo, bet buvo gana artima sąžinės idėjai. Platonas pristato Sokratą dažnai perspėjamą daimono, kuris atstojo jam jį saugančią dvasią. Tai dvasia, kuri tik perspėja ar sulauko nuo veiksmo, „bet niekada neragina“¹¹⁵. Pats Sokratas yra įsitikinęs daimono perspėjimų neklystamumu, kaip ir paties balso tikrumu ir laiko jį daimonišku (dievišku) ženklui. Sokratas užsimena, kad jau nuo seniai pasigirdavo dažni daimono perspėjimai, kuris labai priešindavosi net

¹⁰⁹ Cit. iš Столяров 1999, 84.

¹¹⁰ Столяров 1999, 84.

¹¹¹ B. Vic, *Demokritas*, iš rusų k. vertė Ramutė Rybelienė, Vilnius: Mintis, 1983, 129.

¹¹² Cit. iš van Creveld 2015, 31.

¹¹³ Sorabji 2014, 18–19.

¹¹⁴ Creveld 2015, 32.

¹¹⁵ Platonas, *Sokrato apologija*, iš graikų k. vertė Naglis Kardelis, Vilnius: Aidai, 2009, 97.

smulkiems dalykams, jeigu jie tik būdavo neteisingi¹¹⁶. Beje, Sokratas užsimena apie teisingą ir adekvatų santykį su savimi, sakydamas, jei jis niekam nesąs nusikaltes, tai kaip galėtų nusikalsti sau¹¹⁷. Naglio Kardelio teigimu, kai ikisokratiniame (archajiniame) laikotarpyje dorybė (*aretē*) buvo suprantama kaip šaunumas ir sugebėjimas aktyviai veikti ir pasižymėti, klasikinėje Graikijoje Sokratas, kuriam būdingas negatyvios savižinos ir negatyvios sąžinės ryšys, demonstruoja nusigręžimą nuo išorinio pasaulio ir atsigręžimą į savo sielą¹¹⁸. Kennethas Jamesas Doveris, mokslininkas, tyrinėjantis Platono ir Aristotelio laikų graikų visuotinę moralę, pastebėjo, jog sakydami, kad asmuo turi blogą sąžinę, omenyje turime jo baimę būti atskleistam ir nubaustam arba pažemintam kitų (žmonių ar dievybės). Doverio teigimu, jeigu žmogus tvirtai tiki pomirtiniu gyvenimu, tai sąžinė gali vadinti viltį dėl atlygio arba baimę dėl blogo elgesio. Netikintys pomirtiniu pasauliu susikuria savo „gero“ elgesio standartus ir pagal juos sprendžia, ar nusikalsta sąžinei. Būtent viltis dėl atlygio ir baimė bei gėda dėl pasekmių pasirodo tose graikų kūrinių vietose, kur mes dažniausiai ieškome pasirodant sąžinės¹¹⁹. Lietuvoje literatūros tyrinėtojas, vertėjas Merkelis Račkauskas (1885–1968) išvertė Platono dialogus: *Sokrato apologiją*, *Kritoną* (1927), *Faidoną* (1930), *Puotą* (1935). Antanas Smetona išvertė Platono *Apologiją* (*Sokrato gynimasis teisme*) (1925) ir *Kritoną* (*Paklusnumas įstatymams*) (1927). Rukšos teigimu, Smetonos vertimai tuo vertingi, kad atlikti geru stilium, žodinga, savo tarmės turtais paremta kalba. 1927 m. Smetona paskelbė straipsnį „Graikų etika“ (*Švietimo Darbas*). Jis Platono raštuose ieškojo atsakymų į valstybės valdymo klausimus¹²⁰.

1.1.2.4. Aristotelio indėlis į sąžinės sampratą. Kaip pastebi Sorabji, Aristotelis (384–322 m. pr. Kr.) savo praktiniuose silogizmuose nenaudoja su sąžine susijusių pavyzdžių, tačiau daugiausia kalba apie dorybes ir sveiką gyvenseną. *Nikomacho etikoje* (*Eth. Nic.*, 349 m. pr. Kr.)¹²¹ yra kalbama apie esmines sąlygas dorybingam žmogaus elgesiui bei savo veiksmų įvertinimui. Aristotelio teigimu, giriama ir peikiama tik tai, kas daroma savo noru, o už tai, kas padaryta ne savo noru (dėl prievartos ar nežinojimo) – atleidžiama. Todėl itin svarbu tampa suvokti sąvokos „ne savo noru“ prasmę ir vyksmo aplinkybes. Pasak Aristotelio, prievartinio veiksmo akstinas yra išorinis, prievartaujамasis prie veiksmo neprisi-deda. Be to, veikiančiam prieš savo norą veiksmas būna nemalonus, jį lydi skausmas ir gailėstis. Aristotelis pažymi, kad pasakymas „ne savo noru“ netaikomas, kai dėl dvasinės menkystės negebama apsispręsti (*Eth. Nic.*, 98–101). Aristotelio įsitikinimu, tik būdamas

¹¹⁶ Platonas 2009, 125.

¹¹⁷ Platonas 2009, 115.

¹¹⁸ Platonas 2009, 27.

¹¹⁹ Kenneth James Dover, *Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle*, Basil Blackwell, Oford, 1974, 220–221.

¹²⁰ Rukša 1990.

¹²¹ Aristotelis, „Nikomacho etika“, *Rinktiniai raštai*, iš senosios graikų k. vertė Jonas Dumčius, Marcelinas Ročka, Vosylius Sezemanas, Vilnius: Mintis, 1990, 98–101.

dorovingas, žmogus gali apie kiekvieną daiktą spręsti teisingai, nes daiktus mato tokius, kokie jie yra iš tikrųjų (*Eth. Nic.*, 107). Anot graikų filosofo, žmonės iš visų gyvūnų išsiskiria suvokimu, kas yra gera ir bloga, teisinga ir neteisinga¹²². Aristotelis *Nikomacho etikoje* taip pat nemažai skiria vietos asmens santykiui su savimi (dalijimasi žinojimu apie gėrį ir blogį). Aristotelio teigimu, ar žmogus doras, galima spręsti iš jo santykio su savimi: „[...] padorus žmogus visada sutaria pats su savimi ir visa savo siela siekia tų pačių dalykų [...] juk geram žmogui būdinga iš visų jėgų daryti gera, ir daryti tai dėl savęs paties; jis tai daro dėl protingosios [sielos] dalies, kuri ir sudaro žmogaus esmę“ (*Eth. Nic.*, 236). O štai nedorėliai, Aristotelio teigimu, vengia savęs, nes „jų siela kovoja pati su savimi: viena sielos dalis kenčia dėl savo nedorumo, nes turi susilaikyti nuo tam tikrų dalykų, o kita dalis dėl to džiaugiasi“ (*Eth. Nic.*, 237–238). Aristotelis apgailestauja, jog dauguma žmonių iš prigimties yra linkę paklusti ne gėdos jausmui, bet baimės ir greičiau paklūsta prievartai negu žodžiui ar kilniam elgesiui. Todėl reikia žmogaus sielą iš anksto įpratinti kilniai ir džiaugtis, ir neapkęsti, taip pat tramdyti aistras, ugdyti bjaurėjimąsi blogais veiksmais (*Eth. Nic.*, 269), nes sąmoningo pasirinkimo negali būti be proto ir mąstymo ir be dorovinės nuostatos (supratingumo) (*Eth. Nic.*, 171).

Taigi Graikijos klasikiniiais laikais, steigiantis miestams-valstybėms, kuriant jų įstatymus, dėmesys skiriamas žmogaus santykio su tiesa ir teise dermei, taip pat atsakingo politinio elgesio standartams. Sąžiningu ir doru laikomas asmuo, kurio veikla neperžengė valstybinės teisės ribų. Graikų dramose jau imama reflektuoti individuali veikėjo situacija. Platono ir Aristotelio darbuose nemažai vietos skiriama apie dalijimąsi su savimi žiniomis apie gėrį ir blogį.

1.1.3. Ciceronas ir stoikai apie sąžinę

Graikų sąžinės idėjos užuomazgos archajiniais ir klasikiniiais laikais buvo susijusios su garbės, teisingumo ir teisės (dieviškos ir žmogiškos), atlygio ir bausmės asociacijomis. Anuomet retai buvo kalbama apie pasirinkimą tarp gėrio ir blogio. Tačiau jau nuo 300 m. pr. Kr. situacija kartu su stoikų filosofija pasikeitė. Anot van Creveldo, lotynišką sąžinės terminą – *conscientia* („žinojimas su“ savyje) daugiausiai naudojo Markas Tulijus Ciceronas (106–43 m. pr. Kr.) ir Lucijus Anėjus Seneka (4 m. pr. Kr. – 65 m.). Abiems filosofams *conscientia* yra asmeninio elgesio orientyro ir vertinimo kategorija. Seneka griežtai pagal prigimtį artikuliuoja laisvą nuo dieviškų įsakymų gyvenimą. Jo nuomone, gyvenimas bus gerai sutvarkytas tik sekant prigimtimi. Van Creveldas pastebi, kad Ciceronas buvo pirmasis, derinęs žodį sąžinė su kai kuriais būdvardžiais: *praeclara conscientia* („švari sąžinė“), *recta conscientia* („teisinga sąžinė“), *conscientia maleficiorum* („nusikaltimo suvokimas“), *conscientiae labes* („sužeista sąžinė“)¹²³.

¹²² Aristotelis, *Politika*, iš senosios graikų k. vertė Mindaugas Strockis, Vilnius: Margi raštai, 2009, 11.

¹²³ Creveld 2015, 40.

Cicerono įsitikinimu, sąžiningam žmogui nebūdinga aistra, geismas, įžūlumas. Tokie žmonės laikytini gerais, nes seka prigimtimi¹²⁴. Sąžiningumą Ciceronas laiko jėga, priverčiančia jausti pagarbą net ir tiems, kurių niekada nesame matę: „[...] pagarbos jausmas bei maloningumo meilė kyla iš prigimties, kai žmogus duoda pasireikšti savo sąžiningumui“¹²⁵. Cicerono mintis, kad „gerai sudarytai sielai būdinga ir džiaugtis dėl gėrio, ir kentėti dėl blogio“¹²⁶, iliustruoja mąstytojo įsitikinimą, kad žmogus turi įgimtą suvokimą, kas yra gera ir kas bloga. Taip pat Ciceronas sąžinę vadino visų gražiausių papuošalu ir tikėjo didele sąžinės galia, nors vienoje savo kalboje pripažino, jog ne visada sąžinė sulauko „nuo begėdystės“¹²⁷. Sorabji teigimu, stoikai, ypač Seneka, perėmė epikūrišką stebėtojo sąžinės įvaizdį. Ciceronas pritaria Epikūriui (341–270 m. pr. Kr.) dėl sąžinės, kaip stebėtojos arba buvimo stebimam, idėjos, kuri buvo artima pačiam Ciceronui¹²⁸. Tačiau Seneka ir Ciceronas nesutinka su Epikūru, kad teisingumą užtikrina baimė, t. y. sąžinė pastarojo buvo prilyginama atskleidžiančiai nusikaltimą ir baudžiančiai baimei. Ciceronas taip pat nesutinka su Epikūru, kuris atmetė sąžinės kaip pastovaus jausmo buvimą¹²⁹. Epiktetas (~50–135 m.) ypač akcentuoja laisvą žmogaus valią ir nuo jos priklausantį daromą gėrį ar blogį¹³⁰. Jis kaip ir Seneka mano, kad Dievas įkurdino žmoguje demoną (kaip ir Sokrato daimonas), kuris turėjo jį stebėti¹³¹. Svarus stoikų indėlis plėtojant sąžinės kategoriją yra jų nuolatinis kvietimas tirti save, užduodant sau ne vieną klausimą tam, kad būtų išvengta klaidingų sprendimų. Pierre Hadot teigimu, savęs pažinimas – tai savo moralinės būklės suvokimas, iš esmės etinis veiksmas, kurio dėka pakinta požiūris į pasaulį. Anot Hadot, tokia praktika buvo populiari Antikos filosofijos mokyklose.¹³² Krikščioniškojoje tradicijoje tai bus įvardijama sąžinės sąskaita. Hadot pastebi, kad Seneka laiškuose plėtoja sulyginimą su teismo procedūra („vidinis teismas“), apie kurį vėliau *Dorovės metafizikoje* rašys Kantas. Tai gi, susiduriama su susidvejinimu, kurį implikuoja askezė ir savęs pažinimas, kai „Aš“ susitapatina su nešališkuoju ir subjektyviuoju protu“¹³³. Lygindamas epochas ir skirtingas kultūras, van Creveldas pastebi, kad judaizme svarbūs buvo dieviškieji įsakymai,

¹²⁴ Ciceronas, Markas Tulijus, *Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę*, iš lotynų k. vertė Sigita Narbutas, Vilnius: Vyturis, 1998, 73.

¹²⁵ Ciceronas 1998, 79, 81.

¹²⁶ Ciceronas 1998, 89.

¹²⁷ Markas Tulijus Ciceronas, *Kalbos*, iš lotynų kalbos vertė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Pradai, 1997, 127.

¹²⁸ Sorabji 2014, 24.

¹²⁹ Sorabji 2014, 23.

¹³⁰ Epiktetas, *Pokalbiai ir vadovėlis*, iš senosios graikų k. vertė Vanda Kazanskienė; sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Alma littera, 2014, 133.

¹³¹ Sorabji 2014, 26.

¹³² Pierre Hadot, *Antikos filosofija – kas tai?*, iš prancūzų k. vertė Aušra Grigaravičiūtė, Vilnius: Aidai, 2005, 233.

¹³³ Hadot 2005, 236–237.

Homerą pasitikėjo šlove ir negarbės baime, o štai stoikai, priešingai, akcentavo protą. Stoikų įsitikinimu, kiekvienas žmogus turi potencialą naudotis savo protu, t. y. turi galimybę suvokti, kas atitinka prigimtį ir kas jai prieštarauja („O ar yra nors vienas žmogus, kuris būtų atėjęs į pasaulį be įgimtos nuovokos apie gerį ir blogį, teisingumą, gėdą, apie tai, kas pridera ir kas nepridera, [...] apie priedermę ir tai, kas neprivalu, ką reikia ir ko nereikia daryti?“¹³⁴). Kiekvieno žmogaus pareiga yra būti doram ir vengti blogio (ydu), ir ši pareiga pirmiausia yra sau, o tik vėliau kitiems¹³⁵. Van Creveldas pamini porą vietų, kur Epiktetas vartoja terminą *syneidēsis*, susijusį su sąžine kaip brandaus proto aspektu: kaip žmogui Dievo duotą apsaugą ir galią būti baudžiamam blogai besielgiant. Nors minėtas terminas dažniausiai vartojamas jau atliktų darbų kontekste, tačiau jis gali pasitarnauti ir kaip atliktino veiksmo prevencija¹³⁶. Kitas garsus stoikas, derinęs „sąžinę“ su „gėriu“ buvo imperatorius Markas Aurelijus (121–180 m.) savo kūrinyje „Sau pačiam“. Van Creveldo teigimu, individualizmo ir bejėgiškumo kombinacija (despotiškos valdžios ir piliečio santykis) paaiškina *syneidēsis*, o vėliau ir *conscientia* iškilimą. Stoikai šiuos konceptus padarė kertiniais filosofijoje ir atskyrė juos nuo ankstyvųjų religinių konotacijų bei troškimo neprarasti šlovės kitų akyse. Vis dėlto, stoikų idėjos tik iš dalies sutapo su modernia, sekuliaria sąžinės koncepcija¹³⁷.

Tad stoikų raštuose sąžinės idėja buvo išvadota nuo garbės, teisės, atlygio ir baimės asociacijų. Akcentuojama pareiga sau, o tik vėliau kitiems, vyrauja prigimties ir proto iškėlimas. Sąžinės kategorijos vystimuisi nemažai įtakos turėjo Ciceronas, stoikai Seneka, Epiktetas, Markas Aurelijus. Terminas „sąžinė“ dažniausiai buvo vartojamas atliktų veiksmų kontekste, nors galėjo pasitarnauti atliktino veiksmo prevencijai.

XIX a. pastebimos panašios žmogaus vaizdavimo lietuvių literatūroje tendencijos: amžiaus pradžioje ir viduryje veiksmas kūriniuose vyksta ne pagal moralinius standartus, bet pagal visuotinės atsakomybės normas. Tik XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje autoriai reflektuoja valstybinės teisės įtaką žmogaus-piliečio moraliniams sprendimams. Asmens individualus charakteris literatūroje dar nėra esminis. Kadangi krikščioniškosios sąžinės sfera žymiai peržengia teisinės sąmonės ribas, tai šiuo požiūriu antikiniai įstatymai ir sąžinės tipai gali atrodyti visiškai nemoralūs.

1.2. Sąžinė krikščioniškojoje tradicijoje

Krikščioniškai etikai savitumą teikia Jėzaus Kristaus asmuo ir *ŠR* – *ST* ir *NT*¹³⁸. Nors, kaip buvo minėta, mokslininkų sutinkama, kad sąžinės koncepto hebrajiškame

¹³⁴ Epiktetas 2014, 125.

¹³⁵ Crevel 2015, 37.

¹³⁶ Creveld 2015, 38–39.

¹³⁷ Creveld 2015, 44.

¹³⁸ Peschke 1997, 24.

ST nėra, šis fenomenas, perteikiamas žodžiu *širdis (lēb)*, reiškiančiu Dievo sukurtą vidinį žmogaus pasaulį, užima svarbią vietą. Širdis Biblijoje yra santykio su Dievu matas: „Žmogus mato, kas akimis matoma, o Viešpats žiūri į širdį“ (1 *Sam* 16, 7). Kaip aiškina Antanas Rubšys, *ST* pagrindas ir išeities taškas yra ne žmogaus savižina, bet Dievo apreiškimas, o širdis (*lēb*) yra pagrindinė ir vienijanti moralinio asmens gyvenimo šerdis. Todėl pagal *ST* antropologiją „žmogaus savižinos centras yra širdis, atsidėjusi apsispręsti pagal Dievo žodį“¹³⁹. Širdis taip pat yra valios sprendimų ir moralės principų vieta, todėl *lēb* esmė derinasi su graikiškąja-romėniškąja sąžinės samprata. IV a. pr. Kr., Aleksandrui užkariavus daugelį Rytų šalių, vyko judėjų „sugraikinimo“ procesas. Judėjų mokslininkai vertė savuosius Raštus į graikų kalbą. Rubšio teigimu, tokiu būdu buvo paruošta *Septuaginta*, graikiškas *ST* vertimas. Vėliau graikų kalba buvo parašyta dar kelios knygos, pavyzdžiui *Išminties knyga*¹⁴⁰. Nors šios knygos priskiriamos *ST*, tačiau jose jau randamas terminas „sąžinė“. Rubšio pastebėjimu, būtent *ST* artikuliuojama širdies samprata ir graikiškuose *ŠR* tekstuose aptinkamas konceptas „sąžinė“, kuris duoda foną *NT* sąžinės sąvokai¹⁴¹.

1.2.1. Šv. Paulius ir sąžinė Naujajame Testamente

Apaštalas Paulius (5–64 m.), krikščionybės skelbėjas, išplėtė Antikoje vartotą sąžinės sampratą. Apie skelbiamas tiesas sužinoma iš jo laišku įvairioms pagonių bendruomenėms (romiečiams, korintiečiams, galatams, efeziečiams, filipiečiams, kolosiečiams, tesalonikiečiams). Todėl šv. Pauliui itin svarbi žmonių savimonė, kuri turi priimti naujojo tikėjimo tiesas, keisti pasaulėžiūrą ir laikytis Kristaus įsakymų. Sorabji teigimu iki šv. Pauliaus žinojimas apie savo nuodėmę ir dieviškasis įstatymas buvo atskiros idėjos. Kai V a. pr. Kr. graikų dramose buvo kalbama apie sąžinę ir nuodėmę, padarytas blogis implikuodavo moralinių elementų, tačiau prigimtiniai įstatymai pasitelkiami nebuvo (apie prigimtinius įstatymus kalbėta stoikų). Ankstesniais laikais (iki V a. pr. Kr.) nebuvo pasitelkiama net dieviškaisiais įstatymais¹⁴². Šv. Paulius savo laiškuose romiečiams pasako apie sąžinę kai ką naują ir svarbaus. Jis kalba apie žmogaus širdyje įrašytąjį Dievo įstatymą, kurio pagrindas Dešimt Dievo Įsakymų, perduotų Mozei ir kurio dėka žydai išskiria save iš kitų tautų tarpo. Pastarasis įstatymas susijęs su sąžine, tačiau su ja netapatintinas¹⁴³. Šiame apaštalo Pauliaus tekste „Kai jokio įstatymo neturintys pagonyš iš prigimties vykdo įstatymo reikalavimus, tada jie – neturintys įstatymo – yra patys sau įstatymas. Jie įrodo, kad įstatymo reikalavimai įrašyti

¹³⁹ Antanas Rubšys, *Dorovės principai Šventajame Rašte: uvertiūra*, Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2011, 30.

¹⁴⁰ Antanas Rubšys, *Raktas į Senąjį Testamentą*, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1996, 343–344.

¹⁴¹ Rubšys 2011, 30, 36.

¹⁴² Sorabji 2014, 20.

¹⁴³ Sorabji 2014, 31.

jų širdyse, ir tai liudija jų sąžinė bei mintys, kurios tai kaltina, tai teisina viena kitą“ (Rom 2, 14–15) geriausiai atsiskleidžia širdies (ST) ir savęs žinojimo (NT) ryšys. Širdyje įrašytas įstatymas aptinkamas ir ST. Peschke teigimu, kulto ir ritualo priesakai ST Įstatyme krikščionių daugiau nebesaisto, nes yra įstatymas, įrašytas žmonių širdyse, kurį jie žino iš prigimties ir kuriame yra tai, kas vertinga Mozės įstatyme¹⁴⁴. Nauja yra tai, kad įstatymas ypač glaudžiai susietas su sąžine. Apaštalas Paulius aprašo sąžinę kaip liudytoją. Beje, sąžinė šv. Pauliaus laiškuose nėra galutinis žinojimo apie blogį ir gėrį šaltinis. Apaštalui toks šaltinis yra širdyje įrašytas įstatymas¹⁴⁵. Tačiau sąžinė parodo, kad mes turime šį įstatymą. Antanas Tatarė (1805–1889) savo kūriniuose užsimena apie žmogaus širdyje „užrašytus prisakymus pono dievo“¹⁴⁶, o su sąžine susiejama „neišgydomos ronos“ metafora: „širdyje turėsi roną n' išgydomą, jei griekus mylėsi.“¹⁴⁷ Pasak van Creveldo, apaštalas Paulius sąžinės idėją perėmė ne iš žydiškojo pasaulio, bet iš pagoniškojo, gal net stoikų. Tačiau jo vartojamas terminas *syneidēsis* savo prasme skiriasi nuo stoikų. Pastariesiems *syneidēsis* siejasi su prigimtimi ir protu, šv. Pauliui – su bibliniais įsakymais, meile ir tikėjimu¹⁴⁸. Rubšio pastebėjimu, šv. Paulius aptardamas sąžinės sąvoką, susieja krikščionio santykį su kitais, o ne su ypatingu žinojimu. Todėl sąžinės samprata apaštalo laiškuose iš esmės siejasi su žmonių tarpusavio santykiais: „sąžinė privalo verčiau liudyti artimo meilę, nei pūstis dėl žinojimo“¹⁴⁹. Apaštalą Paulių savo pamoksluose dažnai citavo ir parafrazavo lietuvių rašytojas Vaižgantas.

Teologų Andrew Davido Nasellio ir James Dale Crowley teigimu, sąžinė NT įvardijama žodžiu *syneidēsis*, aptinkamas graikiškame NT 30 kartų: Apaštalo darbuose (2), Pauliaus laiškuose (20), laiškuose Žydams (5) ir 1 Petro laiške (3)¹⁵⁰. Akcentuotina konceptą „sąžinė“ lydinčių žodžių reikšmė, kuri padeda atskleisti koncepto daugiareikšmiškumą. Išnagrinėjus visus atvejus, galima pastebėti, kad apie sąžinę NT trimis būdais kalbama pozityviai ir šešiais – negatyviai. Aptinkama „gryna“, „gera“, „tyra“, (Apd 23:1; 24:16; 1 Tim 1:5, 19; 3:9; 2 Tim 1:3; 1 Pt 3:16, 21), „rami“ sąžinė (Žyd 13:18). Taip pat gali būti „išstobulinta“, „nuvalyta“, „ištyrinta“ sąžinė (Žyd 9:9, 14; 10:22). Tačiau sąžinė taip pat gali būti: „silpna“ (1 Kor 8:7, 10, 12), „sužeista“ (1 Kor 8:12), „sutepta“ arba „nešvari“ (1 Kor 8:7; Tit 1:15, Žyd 10:22), „paskatinta nusižengti“ (1 Kor 8:10), „kalta“ (Žyd 10:2), „turinti įdiegtą nusikaltimo ženklą“ (1 Tim 4:2). Pastebėtina, kad iš esmės „silpna“ sąžinė skiriasi nuo sąžinės, į kurią įdiegtas nusikaltimo

¹⁴⁴ Peschke 1997, 58–59.

¹⁴⁵ Sorabji 2014, 31.

¹⁴⁶ Antanas Tatarė, *Pamokslai išminties ir teisybės*, Vilnius: Vaga, 1987, 207.

¹⁴⁷ Tatarė 1987, 141.

¹⁴⁸ Van Creveld 2015, 46–49.

¹⁴⁹ Rubšys 2011, 32–33.

¹⁵⁰ Andrew David Naselli, James Dale Crowley, *Conscience: What It Is, How to Train It, and Loving Those Who Differ*. Wheaton: Crossway, 2016, 32–33.

ženklas, nes pastaroji yra neaktyvi, tyli ir nejautri nuodėmei. Rubšio teigimu, silpnųjų sąžinė nėra klaidinga, veikiau ji iškraipo tiesą, paversdama nekaltą veiksmą blogu dėl „žinojimo“¹⁵¹, priešingo apaštalo Pauliaus mokymui¹⁵¹. Analogiškai galima nustatyti ir tai, kokius veiksmus NT atlieka sąžinė. Ji gali „liudyti“ ar „patvirtinti“ (*Rom* 2:15; 9:1; *2 Kor* 1:12; 4:2; 5:11), „teisti“ (*1 Kor* 10:29), „vesti“, „vadovauti“ arba „paskatinti“ (*Rom* 13:5; *1 Kor* 10:25, 27, 28). Naselli ir Crowley pateikia tokį sąžinės apibrėžimą: „sąžinė yra jūsų sąmoningas suvokimas to, ką jūs tikite esant gėriu arba blogiu“¹⁵² (palyginimui jie pateikia termino *syneidēsis* apibrėžimą – vidinis sugebėjimas skirti gėrį nuo blogio)¹⁵³. Apibrėžimą galima papildyti keliomis implikacijomis. Pirma, sąžinė duoda skirtingus rezultatus žmonėms, kurių skirtingi moraliniai standartai. Kažkieno „švari“ sąžinė iš tikrųjų gali būti bloga, nes yra grindžiama nemoraliais standartais. Antra, sąžinė gali keistis, t. y. gali keistis suvokimas, kas yra gera ir kas yra bloga konkrečių veikimo momentu). Trečia, sąžinės funkcijos yra vesti, kontroliuoti, liudyti ir teisti¹⁵⁴. Dėl tos priežasties, kadangi tai yra suvokimas to ką mes laikome gėriu arba blogiu, mes turime derinti savo sąžinės įsitikinimus su Dievo žodžiu. Nepaisant to, kad žmogaus sąžinė niekada tobulai neatitinka Dievo valios, jis visada privalo gyventi pagal savo sąžinę¹⁵⁵, nes „visa, kas daroma ne pagal įsitikinimą, yra nuodėmė.“ (*Rom* 14, 23b) Kadangi asmens sąžinė yra suvokimas, kad tai, kuo jis tiki tam tikru laiko momentu yra gera arba bloga, ir dėl daugelio priežasčių ji gali pasikeisti. Įvardijamos trys priežastys: 1) sąžinė dėl nuodėmės apgaulingumo gali būti surambėjusi; 2) žmogaus sąžinė gali vadovautis kitų žmonių standartais; 3) sąžinė gali labiau paklusti tiesai, ypač Dievo Žodžio tiesai¹⁵⁶. Sąžinė kartais gali klysti todėl, kad mes neteisingai pritaikome biblinius principus dėl klaidingos informacijos, kurią mums pateikia tiesa už Biblijos ribų¹⁵⁷. Naselli ir Crowley teigia, kad Pauliaus *Laiškas romiečiams* (14, 1–15, 7) yra tekstas, ypač liečiantis sąžinės klausimą, nors jame sąžinės konceptas neminimas. Ten minimi paralelūs konceptai – „silpnas tikėjimas“ (silpna sąžinė) ir „stiprus tikėjimas“ (stipri sąžinė). Šiame tekste kalbama ne apie tikėjimą Kristumi, bet įsitikinimą ką nors darant (konkrečiu atveju, valgant ar švenčiant, nes tai susiję su istorine tikinčiųjų bendruomene). Paralelus tekstas, kuriame minimas žodis sąžinė – *1 Kor* 8 ir 10. Kaip pastebi Naselli ir Crowley, iš *Laiško romiečiams* 14 ir jį atitinkančio *1 Laiško korintiečiams* 8 ir 10 matome, kad krikščionių sąžinė nėra identiška, o ir Die-

¹⁵¹ Rubšys 2011, 32.

¹⁵² The conscience is your consciousness of what you believe is right and wrong.

¹⁵³ Naselli, Crowley 2016, 42.

¹⁵⁴ Naselli, Crowley 2016, 42–43.

¹⁵⁵ Naselli, Crowley 2016, 59.

¹⁵⁶ Naselli, Crowley 2016, 64.

¹⁵⁷ Naselli, Crowley 2016, 67.

vas to iš jų nesitiki¹⁵⁸. Teologų teigimu, kaip ir apaštalo Pauliaus, kiekvieno tikinčiojo sąžinė apima Dievo valios taisykles ir kultūrinės arba asmeninės taisykles¹⁵⁹.

Taigi, apaštalas Paulius savo laiškuose pagonių bendruomenėms kalba apie žmogaus širdyje įrašytą Dievo įstatymą, kuris koreliuoja su sąžine, tačiau su ja netapatinamas. Terminas *syneidēsis* šv. Pauliui siejasi su bibliniais įsakymais, meile ir tikėjimu. Lietuvių literatūroje kalbėdami apie sąžinę *NT* remiasi pamokslų autoriai, grožinių kūrinių autoriai naudojami *NT* sąžinę lydinčiais epitetais (pvz., gryna, švari, sužeista).

1.2.2. Sąžinė moralinėje teologijoje

Krikščionybė yra etinė religija ta prasme, kad ji nepripažįsta galutinio tarnystės Dievui ir moralinio elgesio atskyrimo¹⁶⁰. Moralinėje teologijoje sąžinė apibrėžiama kaip „moralinis gebėjimas, kuris subjektyviai pasako žmonėms, kas yra gėris ir blogis, ir kuris atskleidžia jiems jų moralinius įsipareigojimus“¹⁶¹. Skirtina sąžinė kaip moralinis gebėjimas, parodantis žmonėms jų moralines pareigas bei skatinantis jas vykdyti, ir sąžinė kaip praktinis moralinis sprendimas, konkrečioje situacijoje pasakantis žmonėms, kokie yra jų moraliniai įsipareigojimai¹⁶². Peschke teigimu, sąžinė yra savarankiškas gebėjimas, skirtingas nuo proto, valios ir jausmų. Tai gebėjimas, suderinantis žmogui jo prasmės ir paskirties suvokimą, dieviško tikslo anapus pasaulio žinojimą. Joje glūdi dvasinis ir emocinis raginimas sutikti su pašaukimo keliamais reikalavimais. Visa tai paaiškina, anot Peschke, kad sąžinė savo prigimtimi turi religinę dimensiją. Per sąžinę žmogus pasijunta pašauktas būti atsakingas prieš Dievą, todėl jos balso nepaisymas sukelia kaltės jausmą¹⁶³. Pradinį sąžinės pagrindą jau nuo XII a. scholastinė teologija vadina *sindereze* (*synderesis*). Tai įprotis (*habitus*) į galutinius moralinius principus. Pats universaliausias sinderezės principas – privalu daryti gera ir vengti blogo. Sinderezė kartu su praktiniu moraliniu pažinimu, sąlygotu patirties, išsilavinimo, studijų, sudaro sąžinės įprotį (*habitus*), kuris yra praktinių sprendimų ir nurodymų, pasakančių žmogui jo moralinį įpareigojimą konkrečioje situacijoje, prielaida ir šaltinis¹⁶⁴. Sąžinė taip pat yra apibūdinama kaip galutinis praktinis sprendimas apie konkretaus veiksmo moralumą, liepiantis daryti gerą ir vengti blogo. Sąžinės balsas turi du elementus. Pirmas, sprendimas apie moralumą konkretaus veiksmo – atliktino, atlikto ar atsisakyto. Antras, liepimas ir įpareigojimas daryti tai, kas buvo

¹⁵⁸ Naselli, Crowley 2016, 103.

¹⁵⁹ Naselli, Crowley 2016, 127.

¹⁶⁰ Peschke 1997, 23.

¹⁶¹ Peschke 1997, 206.

¹⁶² Peschke 1997, 206.

¹⁶³ Peschke 1997, 208.

¹⁶⁴ Peschke 1997, 209–210.

pripažinta geru ar atsisakyti veiksmo, jei jis buvo pripažintas blogu. Šis įpareigojimas yra kategoriškas¹⁶⁵.

Moralinėje teologijoje sąžinė skirstoma į išankstinę ir pasekminę, teisingą ir klaidingą, laksistinę ir skrupulingą, įsitikinusią ir abejojančią¹⁶⁶. Jei sprendimas apie veiksmo moralumą ir įpareigojimą jį atlikti (neatlikti) padaromas prieš veikiant, tokia sąžinė bus išankstinė. Ji įsako, ragina, leidžia, draudžia. Jei sąžinė įvertina jau padarytą ar neatliktą poelgį, ji vadinama pasekmine. Pasekminė sąžinė pateisina, priekaištauja, teisia. Peschke teigimu, teisinga sąžinė ar klaidinga priklauso nuo to, ar praktinis moralinis sprendimas atitinka objektyvias moralumo normas, ar ne. Klaidinga sąžinė gali būti nenugalimai ir nugalimai klaidinga. Žmogiškasis veikimas pagal nugalimai klaidingą sąžinę yra nepakaltinamas, nes žmogus nesuvokia, kad gali klysti. Esant nugalimai klaidingai sąžinei, žmogus nujaučia, kad jo moralinis požiūris gali būti ne visai pagrįstas ir teisingas, todėl veikiama yra ne pagal įsitikinimus. Tokia sąžinė prilygsta abejojančiai sąžinei ir nėra teisėta moralumo norma. Supainiota, silpna ir skrupulinga sąžinė yra klaidingos sąžinės rūšys¹⁶⁷. Supainiota sąžinė susidūrusi su dviem alternatyviomis nuostatomis, bijo nusidėti, kad ir ką pasirinktų. Tokiais atvejais reikia vadovautis taisykle, kad prigimtinio įstatymo priesakai paprastai pirmesni nei pozityvaus, bažnytinio ir civilinio įstatymo priesakai, jei moralinis konfliktuojančių priesakų svarbumas yra panašus. Esant abejojančiai sąžinei pagrįstai baiminamasi suklysti, todėl prieš veikiant būtinai reikia išsiaiškinti abejonę. Įsitikinusi sąžinė apie žmogiškojo veikimo vertę sprendžia nesvyruodama ir nebijodama suklysti. Ir nors teigiama, kad laikytis įsitikinusios sąžinės yra visada gerai, pripažįstama, kad, nepaisant jos absoliutaus įsitikinimo, ji gali būti klaidinga (nenugalimai) ir todėl moraliai neteisi. Dar viena dichotominė pora – laksistinė (silpna) sąžinė ir skrupulinga sąžinė. Pirmoji be pakankamos priežasties apie veiksmą sprendžia kaip apie leistiną, nors iš tikrųjų jis toks nėra. Antroji nuolat yra apimta nepagrįstos baimės, kad įžeidė Dieva ar gali įžeisti, todėl mažas nuodėmes laiko didelėmis, rodo kaltes ten, kur jų nėra, kartais net gerus darbus laikydama nuodėme, labai kankindama tokio asmens sielą¹⁶⁸. Anot Peschke, sąžinė yra kompetetingas ir būtinas vadovas, padedantis žmogui suvokti savo paskirtį ir moralinį įpareigojimą. Jai tarpininkaujant kiekvienas žmogus įgyja reikiamą išmanymą apie užduotis, kurias turi įvykdyti tarnaudamas Dievo sumanymui pasaulyje¹⁶⁹. Todėl nepaklusti įsitikinusiai sąžinei, net jei ji klaidingai suvokia, kas gera, o kas bloga, reikėtų nepaklusti tam, kuo subjektyviai tikima kaip moraline pareiga ir Dievo valia, todėl tai būtų nuodėmė. Peschke teigimu, nors sąžinė yra galutinė subjektyvi moralinio elgesio norma, supratimas, kad sąžinė gali būti klaidinga ir

¹⁶⁵ Peschke 1997, 210.

¹⁶⁶ Peschke 1997, 211.

¹⁶⁷ Peschke 1997, 211.

¹⁶⁸ Peschke 1997, 223–233.

¹⁶⁹ Peschke 1997, 222.

nepakankamai informuota, griežtai įpareigoja kiekvieną žmogų stengtis vis geriau ją suformuoti. Subjektyvi sąžinė turi atitikti aukštesnes objektyvaus tiesos pasaulio normas. Sąžinė formuojama panaudojant tokius informacijos šaltinius: kūrinių tvarka, Dievo žodis, asmeninė žmogaus vienybė su Kristumi, gyvas krikščionių bendruomenės tikėjimas ir etinių mokslų pasiekimai¹⁷⁰. Žmogus, nesirūpinantis įgyti žinių, būtinų protingam ir atsakingam sąžinės sprendimui, yra kaltas, nes elgiasi pagal nugalimai klaidingą sąžinę, kuri nėra pagrindas teisėtam veiksmui¹⁷¹. Esant sąžinės ir autoriteto konfliktui, žinant, kad abiejų pusių patikimumas nėra absoliutus, abi pusės turi būti atsargios ką nors tvirtindamos ar atmesdamos. Tačiau, anot Peschke, tiesos pirmenybė tenka autoritetui, kadangi įstatymai ir doktrinos suformuojamos padedant daugybei kompetentingų žinovų, o individo įžvalgos būna kur kas ribotesnės ir labiau gali būti klaidingos. Tačiau ir autoritetai gali klysti, todėl jei žmogus prieina tikrą išvadą, kad jo prieštaraujantis įsitikinimas yra teisingas, jis gali nesilaikyti įsakymų, kurie priešingi jo sąžinei. Visgi, kad individai nepiktnaudžiautų sąžinės laisve, norėdami pateisinti neteisėtą neklusnumą autoritetui, būtina „įsugdyti žmones, kurie mylėtų tikrą laisvę ir turėtų sąžiningą, dorą atsakomybės jausmą“¹⁷².

Apibendrinant galima pasakyti, kad moralinėje teologijoje sąžinė įvardijama kaip moralinis gebėjimas, parodantis žmonėms jų moralines pareigas bei skatinantis jas vykdyti, ir sąžinė kaip praktinis moralinis sprendimas, konkrečioje situacijoje pasakantis žmonėms, kokie yra jų moraliniai įsipareigojimai. Religinė sąžinė lietuvių literatūroje dažniausiai aptinkama rašytojų kunigų pamoksluose (Gimžausko, Vaižganto), didaktinėje literatūroje (Tatarė, Valančius), taip pat grožiniuose kūriniuose, kuriuose veikėjas savo sąžinės įsitikinimus derina (tapatina) su Dievo ar Bažnyčios įsakymais.

1.3. Reformacija ir Apšvietos sekuliarizacijos procesai

Sąžinės išlaisvinimas iš institucinės religijos paprastai laikomas Apšvietos epochos sekuliarizacijos rezultatu. Tačiau tai ir XVI–XVII a. evangelinio užsidegimo pasekmė. Reformacija keitė pačią Bažnyčios sampratą ir žmonių tikėjimą, veikė kultūros raidą. Kaip teigia Ingė Lukšaitė, Reformacija Lietuvoje prasidėjo visuomenės dalyje, kurioje nuo XVI a. pirmojo ketvirčio labai ryškiai brendo poreikis naujovėms ir suvokimas, kad būtinos permainos daugelyje Lietuvos visuomeninio gyvenimo sričių. Reformacija kaip aktyvus religinis, visuomeninis, kultūrinis judėjimas Lietuvoje truko 100 metų. Iš LDK kilusios asmenybės padėjo pagrindus trimis naujiems reiškiniams Lietuvos kultūroje: 1) nescholastinės teologijos atsiradimui; 2) rašto lietuvių kalba viešam įteisinimui; 3) švietimo sistemos, jos institucijų bei turinio pertvarky-

¹⁷⁰ Peschke 1997, 245–246.

¹⁷¹ Peschke 1997, 246.

¹⁷² Peschke 1997, 247–248.

mui. Lietuvos protestantų tekstuose buvo įsisąmoninama nauja vertybių hierarchija, teigiamos naujo tipo etikos ir visuomeninio elgesio nuostatos.¹⁷³ Anot Sorabji, protestai, kurie privedė prie Reformacijos, buvo protestai prieš Katalikų Bažnyčios sąžinės „terorizavimą“ per atgailos sistemą. Šie protestai skyrėsi nuo bendrų protestų dėl religijos laisvės. Protestantams pavojingai atrodė bet kokia per didelė žmonių valdžia: kunigų, monarchų, parlamentarų ir pan.¹⁷⁴. Sąžinės kategorijos aktualumą, kaip teigia Dainora Pociūtė, evangelikai perėmė iš apaštalo Pauliaus, kuris buvo populiariausias evangelikų autoritetas. Reformacijos pradžioje evangelikai atmetė katalikišką atgailos sakramentą ir aktualizavo sąžinę, kaip pagrindinį ir nuolatos disciplinuojantį tikinčiojo etikos imperatyvą¹⁷⁵.

Apšvieta tęsėsi nuo XVII a. pabaigos iki XVIII a. vidurio (skirtingose Vakarų Europos šalyse jos pradžios ir pabaigos datos kiek skyrėsi). Štai Lietuvoje ji prasidėjo XVIII a. pabaigoje ir tęsėsi iki XIX a. trečio dešimtmečio. Apšvietos idėjos dar buvo reflektuojamos ir XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Apšvietos laikotarpiu imta aiškintis žmogaus padėtimi visuomenėje, o literatūroje dominavo racionalaus ir viešo herojaus tipas¹⁷⁶. Svarbiausi Apšvietos bruožai buvo proto, laisvės ir mokslinių metodų suaktualinimas bei iškėlimas aukščiau bet kokių metafizinių asmens egzistencijos idėjų. Šiuo laikotarpiu vyksta sekuliarizmo procesas: „absolūtizmo krizė ir minties laisvė religijoje sukūrė laisvamanybę“.¹⁷⁷ Švietimo kritikos taikinyje – aprioriniai principai, krikščioniškoji Dievo malonė ir įgimti polinkiai. Pagal pasaulietinės orientacijos švietėjų koncepciją, žmogaus protas yra pats sau pakankamas ir gali iš realios tikrovės faktų daryti racionalius sprendimus (nes protas sprendžia patvirtintų juslinių duomenų pagrindu), neapleikiant ir moralumo sampratos, kuris, anot jų, esąs proto veiksenos padarinys¹⁷⁸. Tačiau buvo ir kitų švietėjų balsų, kurie sakė, jog „mokslo ir menų pažanga daro tik žalą, nukreipia žmoniją nuo jos teisingų ir dorybingų ištakų.“¹⁷⁹ Todėl Apšvietos mąstytojų ir kūrėjų dėmesio centre – sąžinės emancipacija.

¹⁷³ Ingė Lukšaitė, „XVI–XVII a. Reformacijos Lietuvoje reikšmė: naujovių keliai“, *Lietuvos Evangelikų Reformatų bažnyčia*, 2017 sausio 30. (<https://ref.lt/142-naujienos/626-xvi-xvii-a-reformacijos-lietuvoje-reiksme-naujoviu-keliai>)

¹⁷⁴ Sorabji 2014, 97.

¹⁷⁵ Pociūtė 2008, 163.

¹⁷⁶ Brigita Speičytė, „Vėlyvosios Apšvietos literatūra Lietuvoje 1795–1831“, *Lietuvos literatūros antologija 1795–1831: šviečiamasis klasicizmas. Preromantizmas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016, 40.

¹⁷⁷ Romanas Plečkaitis, „Švietimo reforma Lietuvoje ir jos padariniai filosofijai“, *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: Filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, 11.

¹⁷⁸ Plečkaitis 2008, 12.

¹⁷⁹ Dalius Viliūnas, Vygandas Aleksandravičius, *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos Didžioji kunigaikštystė*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016, 15.

Pirmajame šio skyriaus poskyryje aprašoma, kaip keitėsi sąžinės samprata Reformacijos periodu. Daugiausia susitelkiama ties dviem įtakingiausiomis šio religinio sąjūdžio asmenybėmis – Martinu Lutheriu ir Johnu Calvinu. Antrasis poskyris skirtas sąžinės sampratos artikuliacijoms Apšvietos amžiuje išryškinant pagrindinių šio laikmečio mąstytojų idėjas ir įžvalgas.

1.3.1. Sąžinės „išlaisvinimas“: Reformacija

Martinus Lutheris (1483–1546) savo sąžinę pavertė galutiniu Švento Rašto interpretavimo garantu. Jau iki Lutherio, vokiškas žodis *Gewissen* ‚sąžinė‘, turėjo išplėtotą savo istoriją. Kaip ir *synderesis*, *conscientia*, šis terminas reiškia ‚žinojimą savyje‘. Jis taip pat gali žymėti ‚sąmonę‘ arba ‚tvirtą žinojimą‘. Jaunasis Lutheris dažnai ši žodį naudodavo savo paskaitose ir pamoksluose. Protestantizmas sąžinei suteikė lemiamą vaidmenį kartą ir visiems laikams. Sąžinė, kuri religinėje paradigmoje buvo identifikuojama su Dievo žodžiu, priverstė Lutherį kreipti dėmesį vien tik į Šventą Raštą¹⁸⁰. Vienuolika šimtmečių anksčiau Lutherio taip mėgiamas Šv. Augustinas skelbė, kad sąžinė yra Dievo balsas malonės ir tikėjimo būdu įdiegtas žmoguje. Lutheris šiuo požiūriu atvirai dalinosi, aiškindamas, kad per sąžinę nuplauti gali tik Kristaus kraujas per tikėjimą Kristaus žodžiu. Todėl kiekvieno sąžinei buvo privaloma savo pastangomis skaityti Bibliją ir ja vadovautis savo veiksmuose¹⁸¹. Iš tikrųjų Lutheris pasiekė tai, kad žmonės savo sąžinei kaip niekada ėmė skirti didelį dėmesį. Tai leido jam atsakyti sakramentų, kaip nebūtinų. Išpažinties sakramentas buvo paliktas, bet transformuotas iš pareigos į teisę apsispręsti – atlikti ją ar ne, visą kitą paliekat Dievo malonei¹⁸². Lutherio įsitikinimu, tik Dievas gali atleisti žmogui kaltę ir šis atleidimas sukuria džiugią sąžinę¹⁸³. 1520 m. gruodžio 14 d. Lutheris sudegino popiežiaus bulę, 1521 m. sausio 3 d. jis buvo ekskomunikuotas. Balandžio 18 d. Wormso susirinkime Lutheris buvo iškviestas pas Šventosios Romos imperatorių pasiaiškinimui, tačiau savo įsitikinimų neatsisakė, aiškindamas, kad juos jis grindžia savo sąžine, o eiti prieš sąžinę, anot Lutherio, nei saugu, nei teisinga¹⁸⁴. 1523 m. Lutheris ėmėsi rašyti apie civilinės galios ribas. Pašalinęs sekuliarią galią nuo religinės, jis apribojo ir bažnytinę galią. Anot Lutherio, Bažnyčia negali priversti daryti kažko, dėl ko abejojama, ar Dievas to nori¹⁸⁵. Lutheris protestantizmą pavertė sąžinės religija, ne žmogiškųjų tradicijų susilpnintos ir deformuotos sąžinės, bet sąžinės, kuri yra Dievo įsakymų ekspertė. Tam buvo dvi priežastys. Pirma, protestantai, padarydami savo sąžines vedlė-

¹⁸⁰ Creveld 2015, 69.

¹⁸¹ Creveld 2015, 70.

¹⁸² Creveld 2015, 71.

¹⁸³ Sorabji 2014, 104.

¹⁸⁴ Sorabji 2014, 109.

¹⁸⁵ Sorabji 2014, 110.

mis, manė, kad jie turi tiesioginį priėjimą prie tiesos, kokio neturėjo jokia kita religija. Antra, XVI a. ir XVII a. pradžioje protestantų Dievas buvo griežtesnis ir didesnis interventas nei katalikų; todėl niekas negalėjo išvengti Jo skvarbaus žvilgsnio. Dievas sistemingai naudojo žmogaus sąžinę ir įspėjimams, ir nusidėjėlių bausmėms¹⁸⁶. Van Creveldas reziuoja, kad protestantų „statinio“ konstrukciją sudarė trys elementai: centre – budrus ir griežtai baudžiantis Dievas, statinio karkasas suformuotas iš pasaulietinės teisės, kurio viduje – sąžinės laisvė, gauta dovanai iki tol, kol nesusiduria su pasaulietine teise. Mokslininko teigimu, protestantų sąžinė kalta iš esmės, todėl žmogus yra visada pasiruošęs sulaukti griežtos bausmės už mažiausią nusižengimą. Tokia tvarka suponavo efektyvų socialinės kontrolės metodą¹⁸⁷. Kaip pastebi Sorabji, Lutherio sąžinės traktavimas atskleidžia daugiau ir mažiau gerai žinomų temų. Ryškiausiai artikuluojama tema – Bažnyčios terorizuojama sąžinė ir jai priešpastatoma džiaugsminga sąžinė. Wormse ir traktate *Apie sekuliarią valdžią* pastebimos ir dar dvi temos: Wormse jis atsisakė atsižadėti savo teiginių, nes nei saugu, nei teisinga eiti prieš savo sąžinę. Kitais žodžiais tariant, reikia sekti tik savo sąžine. Traktate *Apie sekuliarią valdžią* Lutheris atmetė prievartą prieš įsitikinimus, nes tai liečia sąžinės įsitikinimus. Kitais žodžiais tariant, sąžinė turi būti laisva nuo prievartos.

Svarbiausias Reformacijos antros kartos asmuo, protestantų teologas Johnas Calvinas (1509–1564) išvystė savitos formos protestantizmą Šveicarijoje. Jis iš naujo patvirtino, kad „krikščionių sąžinės“ jau yra išlaisvintos iš įstatymo teroro, todėl yra išteisintos ne įstatymo darbais, bet tikėjimu Dievo malone¹⁸⁸. Šita nepriklausomybė nuo įstatymo, anot Calvino, suteikia sąžinei tikrą krikščionišką laisvę. Sorabji patikslina, kad Calvino krikščioniška sąžinės laisvė yra laisvė nuo religinio įstatymo tyranijos. Tačiau skirtingai nei Lutheris, kuris pasisakė prieš bet kokią sąžinės prievartą, Calvinas leidžia daugiau galios sekuliariai valdžiai¹⁸⁹, t. y. Calvinas pasisako už dieviškos teisės suteikimą sekuliariems vadovams. Čia Calvinas remiasi Pauliaus Laišku romiečiams 13:5 („Todėl reikia jos klausyti ne tik dėl grasos, bet ir dėl sąžinės“).

Kavolio nuomone, XVI a. viduryje į Lietuvą atėjusi religinė reformacija lietuvius aptinka daugiau išpažįstančius pagonišką tikėjimą nei krikščionišką. Dėl šios priežasties Lietuvoje reformacija galėjo turėti įtakos tikrai negausiai inteligentijai, nes kaip masių judėjimas, reformacija daugiausia rėmėsi amatininkais, kurių Lietuvoje buvo nedaug. Reformacija Lietuvoje negalėjo įsivyrauti dėl dviejų priežasčių: lietuviai buvo per maži krikščionys, kad rūpintųsi krikščionybės problemomis ir lietuvių charakteris buvo svetimas reformacijos dvasiai¹⁹⁰. Kavolio teigimu, lietuviai liko nepalieti reformacijos, todėl nepajuto ir jos pasekmių, o laisvės idėja Lietuvon atėjo ne

¹⁸⁶ Creveld 2015, 71.

¹⁸⁷ Creveld 2015, 75.

¹⁸⁸ Sorabji 2014, 112–113.

¹⁸⁹ Sorabji 2014, 113–114.

¹⁹⁰ Vytautas Kavolis, *Nepriklausomųjų kelias*, Vilnius: Versus Aureus, 2006, 317–318.

su šešiolikto šimtmečio reformacija, bet su devyniolikto amžiaus pozityvizmu. Anot sociologo:

reformacija būtų galėjusi tarnauti, kaip lietuvių charakterį perlydinti banga, nugalinti pagrindines istorines jo silpnybes: trūkumą moralinių sąžinės procesų, valios ir savęs sudrausminimo procesų, savianalizės procesų ir atitrauktinio galvojimo procesų. Reformacija to nepasiekė, nes jos metu lietuviuose krikščionybė dar nebuvo tiek giliai įleidusi šaknų, kad reformacija galėtų lietuvių charakteryje surasti tašką, kurio nusitvėrusi ji pajėgtų patį charakterį išjudinti¹⁹¹.

Priešingai lietuvių bendruomeniškumui, reformacija skelbė individualizmą; individas buvo paliktas vienas su Dievu. Žmogus, žinantis Dievo įsakymus ir jaučiantis Jo balsą savo širdyje, galėjo būti išlaisvintas nuo išorinės kontrolės ir gyventi savo paties sąžinės apsisprendimais, kadangi Dievas apsireiškia per individo sąžinę¹⁹². Lietuvių literatūroje protestantizmo idėjų įtaka jaučiama tik Petkevičiatės-Bitės kūryboje, nes rašytoja buvo kiek plačiau su jomis susipažinusi. Jos kūrinuose žmogus dažniausiai lieka vienas be tarpininkų Dievo akivaizdoje ir per savo sąžinę išgyvena kaltę arba teisumą.

Liuteroniškame protestantizme sąžinė buvo sėkmingai deinstitalizuota, išplėsta iš bažnyčios aprobuotos paskatos geriams darbams, todėl buvo atimta galimybė jai tobulėti. Saitų tarp religinių įsakymų ir individualios sąžinės silpnėjimas sukūrė palankią situaciją formuoti pasaulietinei sąžinei. Nuo XVII a. pabaigos pasaulietinė sąžinė ėmė varžytis su krikščioniškuoju analogu (sąžinės, kaip Dievo balso, sampratos) dėl įtakos žmonių santykių reguliavimui. Tačiau tam, kad pasaulietinė sąžinės reikšmė be institucinės bažnyčios nemenkėtų, buvo būtina ją iš naujo konceptualiai pagrįsti ir suteikti platesnius įgaliojimus jos veikimui pasaulyje. Šios įgaliojimų suteikimo užduoties buvo imtasi įvairiose kultūros lygmenyse ir su įvairaus laipsnio kruopštumu, tačiau reikšmingas aiškinamasis darbas teko daugeliui iškilių Apšvietos filosofų, eseistų ir teologų¹⁹³.

Taigi protestantizmas sąžinei suteikė itin svarbų vaidmenį. Lutheris ir Calvinas sąžinę sujungė su Dievo žodžiu ir visą dėmesį kreipė vien tik į Šventą Raštą. Šių autorių nuomone, sąžinė turi būti išlaisvinta nuo bet kokios prievartos, ypač nuo Bažnyčios prievartos ir atgailos sakramento.

1.3.2. Sąžinės sampratos transformacijos Apšvietos amžiuje

Kaip pastebi sociologas Adamas Seligmanas, XVIII a. viduryje hipotetinis socialinės tvarkos pagrindas tapo problemiškesnis. Tuometinės pilietinės visuomenės idėjos plėtojimas buvo mėginimas postuluoti sintezę tarp daugybės atsirandančių prieštarų – tarp individualumo ir socialumo, tarp privatumo ir viešumo, tarp egoizmo ir altruizmo, tarp proto valdomo gyvenimo ir aistrų valdomo gyvenimo – kurios buvo

¹⁹¹ Kavolis 2006, 322.

¹⁹² Kavolis 2006, 319.

¹⁹³ Strohm 2011, 38.

jaučiamos socialiniame gyvenime¹⁹⁴. Nors socialinė erdvė dar nebuvo visiškai atsieta nuo Dievo geranoriškumo, tačiau ji darėsi vis labiau pasaulietiškesnė, t. y. žmogiškosios savybės pačios turėjo grįsti socialinio gėrio viziją¹⁹⁵. Pradedant aštuonioliktuoju amžiumi ir visą devynioliktąjį amžių socialiniams filosofams itin svarbu buvo atrasti galimybę postuluoti tokią socialinės tvarkos viziją, kai tuo pačiu metu būtų pripažįstama visuomenę sudarančių individų teisinė, moralinė ir ekonominė autonomija, kurios pagrindas buvo vadovavimasis Proto įstatymais, o pasaulietinė autonomiška individuali sąžinė klauso „vidinės šviesos“ ir nebėra saistoma sakramentinių bažnyčios doktrinų¹⁹⁶. Arūno Sverdiolo teigimu, Apšvietos filosofijoje protas iškyla virš laiko ir istorijos kaip absoliuti instancija, garantuojanti tinkamą praeities pažinimą, tad tyrinėtojo sąmonė pasidaro matu visa ko, kas jį pasiekia per tradiciją¹⁹⁷.

1.3.2.1. Pasaulietinės sąžinės gimimas. Tolesnė sąžinės sampratų raida siejasi su žmogiškosios sąmonės svarbos pabrėžimu ir jos savitumo skleidimu. Apšvietos mąstymas sekuliarus, nepriklausomas nuo religijos. Sąžinės išlaisvinimas iš vienos ar kitos religinės denominacijos priežiūros jau XVII a. sukėlė nemažai diskusijų dėl įvairių religinių tikėjimų tolerancijos išplėtimo. Švietėjams vienas iš svarbiausių jų veiklos motyvų buvo religinio pasaulėvaizdžio kritika. Strohmas pastebi, kad tokios diskusijos nors paprastai buvo teistinės, kaip pavyzdžiui, Johno Miltono (1608–1674) „Traktatas apie pilietinę galią bažnytiniuose dalykuose“ (*Treatise of Civil Power in Ecclesiastical Causes*, 1659), bet argumentai apie religinio pasirinkimo arba religinio tikėjimo laisvę sukūrė palankią dirvą visų rūšių intelektualinės laisvės, įskaitant išaugusią sąžinės laisvę, išplitimui¹⁹⁸. Strohmas pristato aiškiai plėtojamą intelektualinės laisvės temą Johno Locke'o (1632–1704) darbuose, pradedant jo „Laišku apie toleranciją“ (*Letter Concerning Toleration*, 1689), kur išreiškiamas susirūpinimas netolerancija tarp skirtingų krikščioniškų judėjimų ir pristatomas gana detalus požiūris bei prigimtinė teise grindžiami argumentai dėl religinės sąžinės laisvės. Nors jo objektas – religinis konfliktas (tarp to meto oficialiosios bažnyčios ir sektų), jis neapsiriboja vien šios srities išvadomis ir teigia, kad daugelis išvadų dėl sąžinės turi būti traktuojamos kaip natūralios ir neliečiamos nei civilinės, nei religinės institucijos (dominuojančios ar kitos bažnyčios). Anot Locke'o, religinė praktika lieka svarbia sąžinės sritimi, bet civilinei teisei jos atžvilgiu suteikiamos teisės ir pareigos. Tačiau ribos tarp religinės praktikos ir valstybės priežiūros nėra labai aiškios, kadangi krikščionis, kuris dėl religinių įsitikinimų jaučia paskatą pažeisti civilinę teisę, prisiima

¹⁹⁴ Adam B Seligman, *Pilietinės visuomenės idėja*, iš anglų kalbos vertė Auksė Mardosaitė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla 2004, 41.

¹⁹⁵ Seligman 2004, 45.

¹⁹⁶ Seligman 2004, 76, 116.

¹⁹⁷ Arūnas Sverdiolas, *Aiškinimo ratas: Hermeneutinės filosofijos studijos – 2*, Vilnius: Strofa. 2003, 147.

¹⁹⁸ Strohm 2011, 39.

civilinę bausmę ir sutinka, kad bausmė yra jo pasirinkimo ar veiksmo padarinys¹⁹⁹. Ir nors Dievas yra kažkur tarp religinės ir civilinės teisės, tačiau pastaroji nepriklausomai nuo kitų ėmėsi įgaliojimų diktuoti tolerancijos ir tinkamo elgesio taisykles. Tokia maišyta sąžinė dar negali būti apibūdinta kaip tik sekuliari arba tik religinė²⁰⁰.

Strohmas laikosi nuostatos, kad bet koks etinis pasirinkimas pasitelkiant vien tik protą gali būti lydimas suklydimų ir nelogiškumo. Taip yra todėl, kad protas vienas pats yra nepajėgus „prižiūrėti“ sąžinės veikimo. Nesant išorinei įtakai ar autoritetui, individo sąžinės sprendimas lieka atviras klaidai arba interesui. Todėl nesant aktyviai besireiškiančio Dievo arba religinio autoriteto prievartos, moralinio elgesio teorijai alternatyvų pagrindą pateikia socialinės normos ar konsensusas²⁰¹. XVIII a. prasidėjo sąžinės „reabilitacija“, t. y. ataka prieš požiūrį, kad sąžinė yra tik nuomonė ar paprotys²⁰². 1711 m. trečiasis Shaftesbury grafas Anthony Ashley Cooperis (1671–1713) savo tyrime apie dorybes ir privalumus teigė, kad žmogus turi įgimtą gėrio ir blogio pajautimą, tačiau ši pajauta nepriklauso nuo mūsų žinojimo apie Dievą, nei apie jo malones bei bausmes. Francis Hutchesonas (1694–1746) šiam požiūriui pritaria teigdamas, kad mūsų gėrio ir blogio pajauta veikia nepriklausomai nuo bet kokių mūsų interesų, įskaitant mūsų suinteresuotumą Dievo atlygio arba bausmės baimės atžvilgiu²⁰³. Sorabji nuomone, tai ankstyvieji sąžinės idėjos sekuliarizacijos žingsneliai. Tačiau šios teorijos buvo tik pradinis sąžinės, kaip savarankiško moralinio jausmo, atskyrimas nuo objektyvaus Dievo egzistavimo, bet ne Dievo veikimo sąžinei paneigimas. Abu šie autoriai sutinka, kad tikėjimas ir religinės praktikos tik sustiprina moralinį jausmą. Škotų moralės filosofas Adamas Smithas yra dar vienas XVIII a. moralės filosofas, palankiai žiūrintis į sąžinės sprendimų vertinimo priskyrimą socialiniam aspektui, ir požiūrį, kad nereikia atsakyti Dievo įtraukimo į sąžinės reikalus, tačiau jokių būdu Dievas neturi juose aktyviai dalyvauti. Jis visiškai neeliminuoja dieviškosios įtakos iš sąžinės sistemos, bet pristato ją silpnąja forma (formaliai), todėl neleidžia jai savarankiškai dalyvauti sprendžiant apie žmogaus elgesį. Strohmas pastebi, kad Smithas užbėgo už akių Kantui požiūriu, kad „mes stengiamės patikrinti savo pačių elgesį įsivaizduodami, kad kitas sąžiningas ir nešališkas (objektyvus) stebėtojas šį elgesį tikrintų“²⁰⁴. Šis refleksyvus savęs patikrinimo veiksmas neužsimezga paprasčiausiai asmens prote, bet yra savo ruožtu socialinis: Smitho žodžiais tariant „Žmogus vienas pats negali reflektuoti savo elgesio“. Vadinasi, ne Dievas ar prigimtinis motyvas, bet visuomenė ir individo vieta visuomenėje pateikia standartą

¹⁹⁹ Strohm 2011, 39–40.

²⁰⁰ Strohm 2011, 40.

²⁰¹ Strohm 2011, 45.

²⁰² Kad sąžinė yra tik nuomonė ir paprotys savo traktatuose rašė tokie autoriai kaip Thomas Hobbes, Montaigne, žr.: Sorabji 2014, 167.

²⁰³ Sorabji 2014, 168.

²⁰⁴ Strohm 2011, 48.

įsivertinimui. Žmogaus etinė egzistencija duali: ji apima save patį ir lygiai taip pat save lyg kitą. Anot Strohm, Smitho pastangos siekti sureguliuotos normos asmens „savęs“ vidaus bei išorės vertinimui leidžia slaptą nusikaltimą darančiam asmeniui vertinti save nešališko stebėtojo požiūriu, o tai suponuoja „natūralias išsigandusios sąžinės kančias“²⁰⁵. Smithas per moralinį jausmą individą su visuomene susaisto individo poreikiu būti pripažintam. Seligmano teigimu, aštuonioliktojo amžiaus individo sampratos esmė yra ta, kad asmens privatumo ištakos glūdi giliai viešajame pripažinime²⁰⁶. Nepaisant artikuluojamo individo ir visuomenės sąsajų reikšmingumo, XVIII amžiuje dar jaučiama ryški skirtis tarp individualiosios privačiosios erdvės ir socialiosios viešosios erdvės. Seligmano teigimu, šią skirtį pripažįstant, „vertybė“ priskiriama privačiai sričiai ir asmeninei sąžinei, nes šios tradicijos požiūriu pilietinė visuomenė kaip etinė erdvė neturi savaiminės reikšmės, nes etinė vertybė yra konkretaus asmens, o ne visuomenės sritis²⁰⁷. Sorabji sąžinės sampratos paradigmoje neapseinama be dar vieno ryškaus XVIII a. filosofo – Jeano-Jacqueso Rousseau (1712–1778), kuris savo traktate *Emilis, arba Apie auklėjimą* pateikia dvi išpūdingas sąžinės koncepcijos idėjas. Pirmiausia, Rousseau susieja sąžinę ne su žinojimu, bet su jausmais, t. y. protas moko atskirti tai, kas yra gera ir kas yra bloga, o sąžinė priverčia mylėti tai, kas gera, ir nekęsti to, kas bloga. Sąžinės veiksmai yra ne sprendimai, bet jausmai, kurių pagalba asmuo suvokia, kas yra tinkama, o kas ne²⁰⁸. Antroji idėja, kurią išskiria Sorabji, yra sąžinės autonomiškumas. Sąžinė tik tada gali būti patikimas vadovas, kada yra apsaugota nuo Bažnyčios mokymo ir visuomenės nuostatų įtakos²⁰⁹.

Galima konstatuoti, kad Apšvietos epochoje iškeliamas protas, garantuojantis tinkamą žmogaus būties ir istorijos pažinimą. Sąžinė Apšvietos autorių sekuliarizuojama ir „išlaisvinama“ nuo sakramentinių bažnyčios doktrinų. Tačiau sąžinės ir religijos saitai visiškai nenutraukiami – nebuvo paneigtas Dievo veikimas sąžinei. Pastebėtina, kad vieni švietėjai sąžinę siejo su protu, kiti ją siejo jausmais, dar kiti su visuomenės nuomone. Didžiausia vertybė švietėjams buvo laisvė (asmens, minties, sąžinės).

1.3.2.2. Johnas Stuartas Millas ir sąžinės autonomijos idėja. Apšvietos filosofai atmetė susiaurintą sąžinės koncepciją ir atvėrė jos svarstymams platesnius socialinės sutarties horizontus. Tačiau nepaisant šios platesnės perspektyvos, susiduriama su kitu sunkumu. Sutraukius religiją ir sąžinę jungusius saitus ir pagrindus ją socialine sutartimi rizikuojama palikti sąžiningą individą visuomenės išankstinio nusistatymo nuomonei. Strohm nuomone, „sekuliaria morale užpildant tuštumą, atsiradusią susilpnėjus Dievo ir religijos vaidmeniui sąžinės rėmime, atsiranda galimybė, kad „etinis pasirinkimas gali būti prarytas visų pripažįstamos išorinio pasaulio nuomonės

²⁰⁵ Strohm 2011, 46–50.

²⁰⁶ Seligman 2004, 50.

²⁰⁷ Seligman 2004, 70.

²⁰⁸ Sorabji 2014, 176–177.

²⁰⁹ Sorabji 2014, 176–177.

bangos²¹⁰. Zitos Medišauskienės teigimu, Apšvieta išpopuliarino prigimtinių žmogaus teisių idėją, kuri skelbė, kad kiekvienas individas turi prigimtines neatsiejamas teises, kurias turėtų saugoti valstybė. Esminės prigimtines žmogaus teises – žodžio, spaudos susirinkimų, sąžinės laisvę – įtvirtino 1789 m. paskelbta Prancūzijos žmogaus ir teisių deklaracija²¹¹. Moderni sąžinės samprata daugiau siejosi su jos naudingu, atskiram individui būnant sąjungininku nesutarimuose su nustatyta ir privirstine nuomone²¹². Autonomiško individo gyvenimo suderinimas su tam tikra platesne individų solidarumo ir jų savitarpiskumo samprata (Seligman) tampa išties probleminiu. Anot Medišauskienės, modernybės epochą žymi pakitęs požiūris į tradicijos ir inovacijos santykį. Iki tol senovė bei tradicijos laikymasis buvo vertybė. XIX a. vertybe tampa inovacija ir inovatyvumas²¹³. Vakarų Europoje šiame amžiuje plintantys požiūriai į sąžinę – kai kurie griežti, kiti sentimentalūs ar populiarūs išduoda, kad sekularioje visuomenėje individualios sąžinės teisės pralaimi prieš apibrėžtą ir nusistovėjusią (viešąją) nuomonę²¹⁴. XIX a. antroje pusėje Lietuvoje sąžinė laikytina moraline inovacija, o gėdą ir gėdijimą – tradiciniu moraliniu mechanizmu, kuris reguliavo ir individų elgesį, ir individo bei visuomenės tarpusavio santykius²¹⁵. Liberalių pažiūrų britų filosofas Johnas Stuartas Millas (1806–1873) savo teorijose imasi mažumą apginti nuo daugumos, nepopuliarių, bet nuoširdų požiūrį nuo nepalankios daugumos įtakos ar dominuojančios (viešosios) nuomonės. Kaip pastebi Strohm, Millas reikalauja tolerancijos, tačiau judėdamas link jos jis griežtumu gerokai lenkia ankstesnius argumentus. Vien tik religinė tolerancija, kokią propagavo Locke'as, jam atrodo nepakankama; jo nuomone, tolerancijos samprata privalo būti įvairiapusiškai išplėtota politinės ir visuomeninės nuomonės srityje. Millas vienodai priešinasi religinio autoriteto tironijai ir valstybinės politikos tironijai, deklaruodamas, kad „kas tik gniuždo individualumą yra despotizmas, nesvarbu koku vardu jis vadinamas, jei priimtama Dievo valia ar žmogaus įsakymas“. Jo „Esė apie laisvę“ (1859) eksplicitiškai susijusi su galios, kuria visuomenė gali teisėtai naudotis prieš individą, prigimtimi ir ribomis. Millo įsitikinimu, asmens autonomija ir iniciatyva gali būti apribota išorinės kontrolės vien tik, kai vieno asmens interesai susiduria su kito žmogaus interesais²¹⁶. Sąžinė, kaip ją įsivaizduoja Millas, yra sąmoningumo aspektas. Strohm, filosofas turi omenyje laisvę ir nevaržomą požiūrį, o ne tik graužiantį pareigos jausmą

²¹⁰ Strohm 2011, 50.

²¹¹ Zita Medišauskienė, „Laikas-Erdvė-Žmogus“, *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, 8 t. 1 d. Vilnius: Baltos lankos, 2011, 23.

²¹² Strohm 2011, 50.

²¹³ Medišauskienė 2011, 16.

²¹⁴ Strohm 2011, 51.

²¹⁵ Vladas Sirutavičius, „Nusikaltimai „dėl gėdos“: naujagimių žudymai XIX a. Lietuvos visuomenėje“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 2(11), 2002, 154.

²¹⁶ Strohm 2011, 56.

ar kokį kitą sąžinės save baudžiantį atributą. Deklaruodamas savo opoziciją įvairių formų despotizmui, Millas teigia emancipuotos sąžinės turinį esant laisvą ir nuo bažnyčios, ir nuo valstybės, ir nuo viešosios nuomonės, kuri jo nuomone, žymiai labiau paplitusi kaip kolektyvinės nuomonės tironija ir papročio despotizmas²¹⁷. Tačiau, į tvirtinimą, kad sąžinė „turi teisę spręsti“ turėtų būti žiūrima ne kaip į galutinę išvadą, bet kaip į derybų išeities tašką²¹⁸.

Vakarų kultūrai gręžiantis nuo teocentrinės viduramžių orientacijos, esminę reikšmę visuose jos kloduose vykusiems poslinkiams turėjo individualizmas ir savosios veikimo ir mąstymo perspektyvos įsisavinimas. Individuali žmogaus sąmonė kaip universalus pradinis mąstymo taškas buvo supriešintas transcendentinei atskaitos sistemai²¹⁹. Itin svarbi tampa sąžinės autonomijos idėja. Grindžiant autonominės sąžinės idėją švietėjai siekė kritiškai peržiūrėti intelektualines vertybes, išsivaduoti iš religinių bei moralinių prietarų. Apšvietos epochai būdingas racionalus mąstymas ir empirizmas, kai iškeliamas protas ir atsisakomo bet kokio autoriteto. Plečkaičio teigimu, „pasaulietinės orientacijos švietėjams moralumas taip pat rodėsi esąs proto veiksenos padarinys²²⁰. Greta racionaliosios krypties, kai buvo teigiama, kad tik protas gali atpažinti, kas žmogaus prigimtyje yra giliausia tiesa, susiformavo sentimentalizmas, kai buvo skelbiama, kad visa moralė remiasi jausmu ir todėl svarbu įsiklausyti į šį iš sielos gelmių kylantį dorybės ir teisingumo jautimą²²¹. Panašu, kad racionaliosios krypties švietėjams sąžinė siejosi su proto sprendimais, sentimentalistai sąžinę laikė jausmu.

Galima pastebėti, kad Apšvietos mąstytojai išplėtė sąžinės koncepciją ir pagrindė ją socialine sutartimi. Apšvietos laikotarpiu išpopuliarėjo prigimtinių žmogaus teisių, kurias turėtų saugoti valstybė, idėja. Sąžinės laisvės idėja, kurią deklaravo Apšvietos mąstytojai, itin jaučiama XIX–XX amžių sandūros lietuvių visuomenės veikėjų, rašytojų darbuose. Pradedant švietėjais didaktais (XIX a. vidurys), paminėtini – Kudirka, Višinskis, Petkevičaitė, kurie savo grožiniuose kūrinuose ir publicistikoje palietė nuo išorinių autoritetų nepriklausomos sąžinės problemą.

1.3.3. Lietuva Apšvietos ir Romantizmo kryžkelėje

Nors Vakarų Europoje Apšvietos dvasia išlaisvino švietimą ir mokslą nuo dvasininkijos globos, Apšvietos pradžia Lietuvoje glaudžiau siejosi su lenkiškos Apšvietos, kuri skyrėsi katalikiška idėjine kilme, savitumu, todėl galima kalbėti apie katalikiškosios Apšvietos Lietuvoje variantą, kurį vėliau keitė pasaulietinių švietėjiškų

²¹⁷ Strohm 2011, 57.

²¹⁸ Strohm 2011, 88.

²¹⁹ Sverdiolas 2003, 129.

²²⁰ Plečkaitis 2008, 12.

²²¹ Plečkaitis 2008, 14.

idėjų sklaida²²². Kaip pastebi Romanas Plečkaitis, radikaliojo racionalizmo šalininkai atskyrė prigimties įstatymą nuo teizmo: pagrindžiant asmens ir visuomenės gyvenimo reglamentaciją esminiu argumentu tampa prigimtinė moralė ir prigimtinė teisė. Lietuvoje švietėjai optimistiškai tikėjo, kad protas, tiksliai įvertinęs žmonių nustatytą reglamentaciją, jos sąlygojamą socialinę tvarką, projektuos geresnę socialinę tvarką, ją būtinai įgyvendindamas valstybėje. Nors europiniame sąjūdyje žymus ir svarbus buvo apsišvietusios, krikščionybę nuo sustabarėjimo apvaliusios katalikybės indėlis, tačiau pasaulietinės krypties lietuvių intelektualai buvo įsitikinę, jog švietimo ir tautinio ugdymo programos įgyvendinimas, rengiant visuomenės gerovę kuriančius ir patriotiškai mąstančius asmenis, yra ne bažnyčios, bet valstybės pareiga, o pilietinės vienybės grindimo religine vienybe laikai esą seniai praėję²²³. Jonaičio teigimu, lietuviškasis amžių sandūros poeto (rašytojo) – visuomenės modelis labiausiai rėmėsi šviečiamojo klasicizmo (ypač stipriai veikė Apšvietos epochos etika), Pietryčių Europos romantizmo ir lenkiškojo pozityvizmo nuostatomis²²⁴. XIX a. ir XX a. pradžios lietuvių autorių darbuose (publicistikoje, laiškuose, grožinėje literatūroje) pastebimos nuolatinės laisvamaniškų ir katalikiškų švietėjų idėjinės polemikos. Anot Plečkaičio, fiziokratinė vyravusios antropologijos orientacija moralinę tvarką grindė gamtos dėsniais (natūralistiniais), kurie reiškėsi žmogaus prigimtiniais poreikiais, o pažįstami buvo per asmens ir visuomenės poreikių pažinimą. Prigimtinė teisė buvo moralės mokslo dėmuo, o prigimties konstruktas – jos pagrindas²²⁵. Tautiškumas vertybe Lietuvoje tapo (arba bent įgavo konkrečią formą) XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje²²⁶, pradėjus reikštis moderniosios tautos formavimosi idėjoms, kurių didžiausias emocinis krūvis buvo jaučiamas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Kaip teigia Benedictas Andersonas, evoliucinių-progresyvių mąstymo krypčių didžioji silpnybė yra ta, kad jos vengia arba tiesiog negali atsakyti į egzistencinius klausimus apie žmogaus vietą kosmose, mirtį, nemirtingumą, kančią ir pan. Tačiau tokie klausimai nesvetimi nacionalistinei vaizduotei, o tai priartina ją prie tradicinių religijų pasaulėžiūrų, kurių, beje, įtaka gerokai susilpnėjo su Apšvietos pasaulietinio racionalizmo idėjų paplitimu. Anot Andersono, kančia neišnyko, tačiau reikėjo rasti racionalų šio reiškinio paaiškinimą²²⁷, kurio iš dalies ėmėsi nacionalizmas. Teorijoms apie nacionalizmo prigimtį XIX amžiaus Europoje (taigi ir Lietuvoje) nemažą įtaką padarė dar Johanno Gottfriedo Herderio pateikta samprata, jog „tautiškumas susijęs su privačia, sava kalba“²²⁸.

²²² Plečkaitis 2008, 13–14.

²²³ Plečkaitis 2008, 14–15.

²²⁴ Jonaitis 1994, 34.

²²⁵ Plečkaitis 2008, 28.

²²⁶ Tomas Balkelis, *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, 41.

²²⁷ Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, 25–26.

²²⁸ Anderson 1999, 85.

Atkreiptinas dėmesys į tai, jog būtent lietuviškos spaudos draudimo laikais tautinei kalbai buvo skiriamas išskirtinis dėmesys, kaip ir pastangų valstiečių švietimui. Lietuvių inteligentija ėmė plėtoti pasipriešinimo imperijai formas, kurios daugiausia buvo religinės ir kultūrinės. Todėl lemiamas vaidmuo tautinės savimonės formavime teko intelektualams: rašytojams, mokytojams, dvasininkams, teisininkams, gydytojams.

Vakarų Europoje romantizmas kaip istorinė-kultūrinė epocha skleidėsi XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje. Į Lietuvą jis ateina vėliau – XIX a. pirmoje pusėje (pirmus tris XIX a. dešimtmečius dar tęsėsi vėlyvoji Apšvieta²²⁹). Romantizmas Lietuvoje pavėlavęs šimtmečiu beveik keturiems dešimtmečiams pristabdė lietuvių kultūros modernizacijos procesą²³⁰. Apšvietos epocha stengėsi nutraukti ryšius su institucine, kultūrine ir filosofine tradicija. Romantizmas siekė atkurti prarastus ryšius, bet naujomis intelektualinėmis priemonėmis²³¹. XIX a. kultūros kūrėjai buvo tokioje padėtyje, kai tekstas ar asmenybė tuo pačiu metu funkcionavo keliose kultūrinėse erdvėse. Senasis kultūrinis elitas praranda savo įtaką, prasideda naujų politinių ir kultūrinių jėgų veikla ir konkurencija²³². „XX amžiaus pradžios lietuvių naujasis romantizmas, išsaugojęs pagrindines romantikų vertybes, jau skleidėsi istoriškai visai kitoje kultūrinėje aplinkoje, kurioje didžiulę reikšmę turėjo realizmo ir modernizmo estetika“²³³. Romantizmo epocha disertacijoje neeksplikuojama, nes tiriamieji autoriai reflektavo daugiau Apšvietos ir realizmo nei romantizmo idėjas. Kaip pastebi Gintaras Lazdynas, „lietuviškojo mentaliteto polinkis į pozityvizmą, socialinę mąstyseną, praktiškumą ir nesugebėjimas abstrahuotis nuo egzistencinių (socialinių) problemų konkretaus sprendimo trukdė įleisti gilesnes šaknis autentiškam metafiziniam mąstymui ir idealistinei pasaulėjautai.“²³⁴ Iš romantizmo XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių autoriai (Julijonas Lindė-Dobilas, Juozas Tumas-Vaižgantas, Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, Juozapas Albinas Herbačiauskas) perėmė patriotinio piliečio auklėjimo ir jo siejimo su charakterio ugdymu, meilės savo kraštui, tautos dvasios ugdymo, susidomėjimo savo krašto istorija, pasiaukojimo kitiems idėjas. Kai kurie autoriai – Gabrielė Petkevičaitė, Povilas Višinskis, Vincas Kudirka, Jonas Biliūnas perėmė idėjų iš Apšvietos: pastanga vertinti visuomeninę tikrovę žmogaus prigimtimi ir protu, išskirtinis švietimo vaidmuo, švietimo ir mokslo atskyrimas nuo religijos, visuomeniška asmens būtis ir jo teisė į laisvę. Kalbėjimas apie laisvę, Lietuvai esant

²²⁹ Ihar Babkoŭ, „Protas ir „neprotingumas“: epochų riba – vėlyvoji Apšvieta“, in *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: Filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, 142.

²³⁰ Aušra Jurgutienė, *Naujasis romantizmas – iš pasiūlgimo: Lietuvių neoromantizmo pradininkų estetinė mintis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, 35.

²³¹ Babkoŭ 2008, 149.

²³² Babkoŭ 2008, 146.

²³³ Jurgutienė 1998, 34.

²³⁴ Gintaras Lazdynas, „Tarp istorinės ir teorinės romantizmo sampratos (Apie Vaižganto ir V. Mykolaičio-Putino polemiką)“, *Lituanistica* 2, 2003, 84.

okupuotai carinės Rusijos, buvo itin aktualus ir jis apėmė ne tik asmens, bet ir minties, žodžio, tikėjimo ir sąžinės laisvę.

1.4. Apibendrinimas

Archajinio laikotarpio raštijoje sąžinės sąvokos dar nebuvo, tačiau epine sąžine sąlygiškai galima būtų laikyti individo patiriamą gėdos jausmą, kai suklystama saugojant ir ginant savo interesą. Klasikiniais laikais pagrindiniu moraliniu įstatymu tapo valstybinės teisės įstatymas, todėl sąžiningu ir doru buvo laikomas asmuo, kurio veikla neperžengė valstybinės teisės ribų. Tragikai pirmieji savo kūrinuose paminėjo terminą *syneídēsis*, sąžinė'. Graikų tragedijose vyravo asmens lemties, o ne laisvo pasirinkimo veikti duotose aplinkybėse, vaizdavimas. Tačiau dėmesys pamažu kreipiamas ir į subjektyvias sąlygas ir veikimo motyvus. Demokritas savo etikoje moralines normas pradėjo motyvuoti ne išoriniais draudimais, bet vidinėmis žmogaus paskatomis. Platonas dialoguose kalba apie savyje (sau) išpažįstamas silpnybes ir trūkumus bei atsigrėžimą į savo sielą. Nors Aristotelis nenaudoja su sąžine susijusių pavyzdžių, jis daug kalba apie esmines sąlygas dorybingam žmogaus elgesiui bei savo veiksmų įvertinimui. Aristotelis taip pat nemažai vietos skiria asmens santykiui su savimi, t. y. žinojimui apie gerį ir blogį. Stoikų raštuose sąžinės idėja buvo išlaisvinta nuo garbės, teisės, atlygio ir baimės asociacijų. Akcentuojama pareiga būti doram ir vengti blogio, taip pat kvietimas tirti save. XX a. pradžios Lietuvoje skaitytoją pasiekė Antikos autorių (pvz., Homero, tragikų, Platono) kūrinių vertimai.

Krikščioniškoje tradicijoje apaštalas Paulius sąžinę susieja su įrašytu širdyje Dievo įstatymu ir tik sąžinė parodo, kad mes turime šį įstatymą. Svarbi tampa sąvoką „sąžinė“ lydinčių žodžių reikšmė, padedanti atskleisti sąvokos daugiareikšmiškumą bei atliekamų sąžinės funkcijų įvairumą. Moralinėje teologijoje sąžinė įvardijama kaip moralinis gebėjimas, parodantis žmonėms jų moralines pareigas, ir sąžinė kaip praktinis moralinis sprendimas, konkrečioje situacijoje pasakantis žmonėms, kokie yra jų moraliniai įsipareigojimai. Asmuo privalo, panaudojant geriausiai prieinamus šaltinius formuoti ir informuoti savo sąžinę, tam, kad sąžinės sprendimai būtų teisingi ir teisėti.

Protestantizme sąžinė identifikuojama su Dievo žodžiu, todėl visas dėmesys kreipiamas į Šventąjį Raštą. Pasigirsta raginimas išlaisvinti sąžinę nuo bet kokios prievartos, ypač nuo instigulizuotos Bažnyčios suvaržymų. Apšvietos epochoje iškeliamas protas, garantuojantis tinkamą žmogaus būties ir istorijos pažinimą. Apšvietos epochai būdingas racionalus mąstymas ir empirizmas, atsisakoma bet kokio autoriteto, galinčio primesti savo valią individualiai sąžinei. Pastebėtina, kad vieni švietėjai sąžinę siejo su protu, kiti ją siejo jausmais, dar kiti su visuomenės nuomone. Iškeliamą sąžinės, kuri yra laisva ir nuo bažnyčios, ir nuo valstybės, ir nuo viešosios nuomonės, autonomijos idėja.

II.

Sąžinė – subjektyvus objektyvumo reikalavimas

Pirmosios šios darbo dalies tyrimas parodė, kad nei Antikos, nei krikščioniškoje tradicijoje, nei Apšvietos socialinėje-kultūrinėje terpėje nebuvo vienos sąžinės sampratos. Tačiau remiantis aptartomis sąžinės sampratomis galima suformuluoti esmines idėjas, kurios yra sąžinės sampratos pagrindas: 1) gebėjimas skirti gera (bloga), rinktis gėrį, vengti blogio, 2) sąžinė laikoma protingo žmogaus gebėjimu, 3) pagrindinės sąžinės funkcijos – įsakomoji, sprendžiamoji, norminamoji ir vertinamoji; 4) išankstinis ir pasekminis sąžinės veikimo pobūdis, 5) sąžinė laikoma moraliniu gebėjimu, parodančiu žmonėms jų moralines pareigas bei skatinančiu jas vykdyti.

Šioje dalyje siekiama pristatyti sąžinės sampratos artikuliacijas. Tam reikalui pasitelkiama Immanuelio Kanto (1724–1804) moralės teorija ir Friedricho Nietzsche'ės (1844–1900) filosofija, kurios buvo aktualios aptariamuoju laikotarpiu. Jų abiejų tyrimo tikslas buvo žmogus. Jie abu tyrė tiek pavienio individo veikimo principus, tiek pavienių individų sąveiką bendruomenėje. Į jų tyrimo lauką pateko žmogaus psichikos struktūros analizė, moralės kilmė ir jos tyrimai, visuomenės atsiradimo prielaidos ir jos išlikimo galimybės. Kaip pastebėjo Zigmantas Burnys:

Apmąstydamas prancūzų švietimo filosofijos idėjas, Immanuelis Kantas visiškai sutiko su ten kelta mintimi, kad žmogus yra didžiausia vertybė ir negali būti panaudotas kaip priemonė jokiems, net ir patiems kilniausiems tikslams. Kanto etika – vienas pirmųjų bandymų filosofijoje atmesti religiją kaip moralės teoriją pagrindą ir iškelti naują principą – žmogaus autonomiškumą religijos atžvil-

giu. Elkis taip, kad tavo valios maksima galėtų būti ir visuomenės norma – taip suskambėjo vokiškai išreikštas prancūzų buržuazinės revoliucijos idealas. Bažnyčios ir cenzūros viešpatavimo sąlygomis jis įgalino propaguoti demokratines nuotaikas. Todėl Kanto etika anuo metu suskambo kaip asmenybės išlaisvinimo programa, o teorinės savo reikšmės ji neprarado ir vėliau.²³⁵

Literatūros analizei bus pasitelkiamos sociologinės, teologinės bei fenomenologinės teorinės priegios. Sociologų ir fenomenologų teiginiai šiame darbe pasirinkti kaip teorinis, metodologinis pagrindas analizuoti sąžinės, svarbios žmogaus ir visuomenės bendravimą konstatuojančios kategorijos, raišką lietuvių literatūroje. Šioje dalyje dėmesys kreipiamas ir į sąžinės laisvės bei prieštaros idėją.

Kanto, Nietzsche'ės ir kitų Vakarų Europos mąstytojų mintys, nors gal kiek epizodiškai ir fragmentiškai, buvo reflektuojamos XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių spaudoje ir literatūroje. Kantas siekė įtvirtinti moralės srities autonomiškumą, pareigą grįsdamas pagarba kategoriniam imperatyvui, o Nietzsche kvestionavo moralės pretenzijas į visuotinumą, t. y. protestavo prieš individualumo apribojimą²³⁶. Nietzsche kvestionuodamas tradicinę moralę siekė įtvirtinti individo sprendimų nepriklausomybę nuo visuotinai pripažintų normų²³⁷. Kanto ir Nietzsche'ės moralės problemas liečiantys darbai, nepaisant jų požiūrio į pareigą ir moralę nesutaikomumo, buvo skaitomi daugelio XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių rašytojų ir visuomenininkų (Petkevičaitė-Bitė, Lindė-Dobilas, Herbačiauskas, Vaižgantas). Kanto filosofija neretai buvo remiamasi kalbant apie švietimo būtinybę, pateikiant asmenybės dorinio ugdymo pavyzdžių²³⁸. Petkevičaitė dažname savo tekste, pasiremama Kanto moralės ir kategorinio imperatyvo teorija, užsimena apie „tvirtą būdą“ arba charakterio, kaip asmenybės pagrindo, ugdymą, kurio esminis dėmuo yra gera valia. Lietuvių rašytoja straipsnyje apie Julijoną Lindę-Dobilą labai pozityviai įvertina jo domėjimąsi filosofija ir ypač jo „susigyvenimą“ su Kanto pažiūromis²³⁹. Savo nelegalioje veikloje platinant lietuvišką spaudą, Petkevičaitė vėl atsiremia į Kanto moralinį imperatyvą, apgailestaudama, kad tenka kartais veikti prieš savo sąžinę²⁴⁰. Kaip ir Kantas, akcentuodama nelygstamą pareigos svarbą, ji ragino atsižadėti savęs vardan kito²⁴¹. Nietzsche'ės filosofinės idėjos aptariamam laikotarpiu Lietuvos inteligentijos buvo vertinamos kontroversiškai. Vieniems jo filosofija buvo „atgrasi ir brutali“ (Pet-

²³⁵ Zigmantas Burnys, „Neotomistinė I. Kanto etikos kritika Lietuvoje“, *Problemos* 23, 1979, 52.

²³⁶ Edita Budrytė, „Dvi pareigos sampratos: Nietzsche ir Kantas“, *Žmogus ir žodis* IV, 2004, 27.

²³⁷ Budrytė 2004, 28.

²³⁸ Katalikiškos krypties savaitraštyje *Šaltinis* (1926–1940, leistas Marijampolėje) ne viename numeryje minimos Kanto teorijos arba cituojamos jo mintys švietimo ir net religinio auklėjimo klausimais.

²³⁹ Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, „Krislai“, *Raštai* 1, Vilnius: Vaga, 1966, 528–532.

²⁴⁰ Petkevičaitė-Bitė 1966, t. 1, 676.

²⁴¹ Petkevičaitė-Bitė, „Laiškai“, *Raštai* 6, Vilnius: Vaga, 1968, 267.

kevičaitė), kitų pasaulėžiūrai darė nemenką įtaką (Pranas Dovydaitis, Juozapas Albinas Herbačiauskas, Lindė-Dobilas). 1925–1926 m. *Kultūroje* kun. Juozapas Čepėnas pabandė objektyviai pristatyti pozityviąją Nietzsche'ės idėjų prasmę, skatindamas aršiausius kritikus iš naujo įsigilinti į iškeltas idėjas ir pažvelgti į jo filosofiją iš kitos perspektyvos²⁴². Kazimieras Ruibys *Žemaičių prieteliuje* apie Nietzsche'ę užsimena kaip apie brutalumo apologetą:

Jeį prieš kelias dešimtis metų (1885) vokiecis Nietzsche be ypatingos drąsos skelbė savo tautiečiams: „Būkite tvirti, niekinkite gailestingumą ir meilę, smaugkite silpnuosius, lipkite jų lavonais aukštyn, jūs esate aukštesnės veislės (šiandien sako rasės) vaikai“ (Also sprach Zarathustra p. 278), tai šiandien tie jo žodžiai yra kartojami su aiškiausia drąsa, be jokios sarmatos ir vykdomi visu „sąžiningumu“. Ir tai ne tik tų „išminties perlų“ tėvynėje, bet ir daugelyje kitų kraštų. Ir serga todėl visos gyvenimo sritys, serga paskiri individai, serga ištisos tautos.²⁴³

Lindė-Dobilas straipsnyje apie Vydūną prisimena Nietzsche'ės filosofiją²⁴⁴. Herbačiauskas ne tik kalba apie Nietzsche'ės filosofijos įtaką lenkų literatūrai²⁴⁵, bet ir dažnoje savo esė reflektuoja vokiečių filosofo idėjas. Verta būtų pastebėti, kad lietuvių rašytojai nesekė minėtų mąstytojų filosofija, o tik reflektavo kai kurias jų mintis bei išvalgas. Nietzsche'ės filosofijos poveikis išvelgiamas tada, pavyzdžiui, kai liberaliai nusiteikusi lietuvių inteligentija oponuoja dvasininkijai ir jos deklaruojamoms tradicinėms moralės normoms.

Kaip anksčiau taip ir šiuolaikinėje Europos filosofijoje, psichologijoje ir sociologijoje egzistuoja sąžinės prigimties teorijų įvairovė, ir nėra vieno sąžinės fenomeno apibrėžimo. Vis dėlto tiek graikiškoji, tiek lietuviškoji šio žodžio daryba: *synoida emauto* („žinoti arba suvokti save patį“) sujungia viename asmenyje tą, kuris žino, ir tai, kas yra pažinimo objektas. Vadinasi, analizuojant, kaip sąžinė reiškiasi konkrečioje situacijoje, neabejotinai svarbus tampa socialinis kontekstas bei individo savivokos galimybės. Šioje dalyje aptariamos pasirinktos sąžinę apibūdinančios teorijos ir apibrėžimai mėginant nusistatyti sąžinės sampratos lietuvių literatūroje tyrimo gaires ir nusibrėžti kuo aiškesnius probleminio lauko kontūrus. Toliau bus siekiama tirti ir pasirinkti metodologiją, svarbią išsiaiškinti, kaip reiškiasi individuali sąžinė socialinėje aplinkoje, kas lemia vienokius ar kitokius žmonių pasirinkimus ir veiksmus, koks jų požiūris ir gebėjimas susigyventi su savo asmenine sąžine.

²⁴² Rūta Marija Vabalaitė, „Friedricho Nietzsche'ės filosofijos recepcija ikikarinėje Lietuvoje“, *Logos* 75, 2013, 9. (http://litlogos.eu/L75/Logos_75_006_012_Vabalaite.pdf)

²⁴³ Ruibys, K[azimieras,] „Laukiame“, *Žemaičių prietelius* 47, 1938, 1. (<http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1C1B0000419273>)

²⁴⁴ Julijonas Lindė-Dobilas, *Į slėpiningąjį dvasios pasaulį*, Vilnius: Vaga, 1996, 22.

²⁴⁵ Juozapas Albinas Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas: Rinktinė: Proza, esė, kritika*, Vilnius: Vaga, 1992, 66.

Remiantis Arno Anzenbacherio, Émile'io Durkheimio, Maxo Weberio, Paulio Ricoeuro, Martino Buberio teorijų teiginiais šioje dalyje aptariama sąžinės reiškinių struktūra, socialinių-kultūrinių kontekstų įtaka sąžinės sprendimams, sąžinės laisvės, sąžinės prieštaros idėjos. Disertacijoje atrodė svarbu tirti ne tik asmens sąmonės dinamiką, bet ir aptarti individo sąžinės ir visuomenės požiūrio į ją santykio dinamiką. Sąžinės, kaip elgesį kontroliuojančios sistemos, prigimtis paprastai siejama su neigiamomis emocijomis – gėda, kalte ir baime²⁴⁶. Nors socialinės emocijos – gėda, kaltė, simpatija, užuojauta, altruizmas ir atsakomybė už silpnesnį yra vertingos, tačiau moralinio elgesio postūmį sustiprina sąmoningos nuostatos²⁴⁷. Kaip pastebi Vladas Sirutavičius, „tyrinėjant socialines emocijas, būtina atkreipti dėmesį į konkretų istorinį, sociokultūrinį kontekstą, kuriame tos emocijos reiškiasi“²⁴⁸. Priklausomai nuo konteksto gali kisti ir sąžinės samprata. Todėl, kai XIX a. pabaigoje augant industrializacijai ir didėjant profesionalizacijai, suiro tradicinė Lietuvos visuomenė, paremta bajorų, dvasininkų, valstietijos tradicija ir buvo keliamos suverenios lietuvių valstybės idėjos, buvo persvarstoma, kokia moralė modernią Lietuvos bendruomenę galėtų jungti ir palaikyti darną.

2.1. Kantiškoji sąžinės koncepcija

XIX a. – XX a. pradžioje atskiri luomai turėjo atskiras moralės sampratas. Industrializacijos veikiamai ir sekuliarizuotai trečiojo luomo visuomenei Vakarų Europoje XVIII a. buvo svarbu rasti tinkamą moralės teoriją, kurią ir pasiūlė Immanuelis Kantas. Būtent Kanto filosofijoje iškilo moralinio asmenybiškumo samprata, moralaus individo, kurio autonomijos pagrindas buvo vadovavimasis proto įsakymais, idėja. Ši samprata leido įsigalėti pasaulietinei autonomiškai individualios sąžinės, kuri jau nėra saistoma sakramentinių bažnyčios doktrinų, versijai²⁴⁹.

Žiūrint į Kanto moralės teoriją, sąžinę galima būtų identifikuoti kaip grynąjį praktinį protą, kuris žmogui nuolat primena jo pareigą (Kantas tai pristato kaip visų žmonių prote esantį ir į žmogaus esmę įaugusį dorovės pagrindinį teiginį apie grynąjį praktinį protą²⁵⁰). Mąstytojas teigia, kad kategorinė proto motyvacija plaukia iš kiekvienos protingos būtybės protingumo, todėl nėra svarbu, ar kategorinis reikalavimas pripažįstamas ar ne: žmogus kaip protinga būtybė iš esmės yra moralinis subjektas, kuris būtinai susiduria su šiuo reikalavimu. Kantas sąžinę pristato kaip nuosprendžius priimančią „nuostabų sugebėjimą“. Jo įsitikinimu, jei žmogus yra viso proto, t. y. gali naudotis savo laisve, nesvarbu kiek jis gudraus (netyčiniu neapdairumu, neatsargu-

²⁴⁶ Vaicekauskienė 2002, 59.

²⁴⁷ Vaicekauskienė 2002, 45.

²⁴⁸ Sirutavičius 2002, 147.

²⁴⁹ Seligman 2004, 116.

²⁵⁰ Immanuel Kant *Praktinio proto kritika*, iš vokiečių k. vertė Romanas Plečkaitis, Vilnius: Margi raštai, 2015, 154.

mu, blogu įpročiu), bandydamas pateisinti savo elgesį, niekas neprivers nutilti vidi-
nio kaltintojo, kuris vers asmenį sau priekaištauti ir save smerkti²⁵¹. Kanto teigimu,
sprendimo galia praktinėje veikloje ima reikštis tada, kai kasdienis protas sueina į
konfliktą su savo sąžine, norėdamas nustatyti tikrąją poelgių vertę²⁵². Kantui atrodo,
kad moralės dėsniis turi būti mąstomas kaip objektyvus ir būtinas, nes turi galioti kie-
kvienam, kas turi protą ir valią²⁵³. Gera valia vertintina „daug daugiau, negu visa kita,
kas per ją galėtų būti pasiekta“²⁵⁴, o protas žmogui duotas kaip įtakos valiai turinti
praktinė galia: „tikroji proto paskirtis turėtų būti – sukurti valią, [...] gerą valią pačią
savyje [...]“²⁵⁵. Geros valios, sąlygojančios kiekvieną mūsų veiksmą, sąvoką Kantas
susieja su pareigos konceptu. Moralaus charakterio, kurį Kantas įvardija kaip geriau-
sią, vertė atsiskleidžia gero daryme iš pareigos, bet ne vadovaujantis polinkiu, nes
tik toks veiksmas įgyja tikrą moralinę vertę. Kantas pareigos jausmą prilygina sąži-
ningumo principams: „[...] aptarnaujama sąžiningai, tačiau šito toli gražu neužtenka,
kad galima būtų patikėti, jog pirklys taip elgėsi iš pareigos, vadovaudamasis sąžinin-
gumo principais; taip elgtis jam buvo naudinga“²⁵⁶. Turinio požiūriu gėris ir blogis
apibrėžiamas remiantis sprendimo galia (praktiniu protu), t. y. sąžine. Kanto teigimu,
sąžinė yra žmogaus „vidinis Įstatymas“ ir poelgių pritaikymas prie šio Įstatymo²⁵⁷.
Nes būtent sąžinėje moralės principas sukonkretinamas, paverčiant jį specialiomis
moralinėmis taisyklėmis ir konkrečia pareiga. Kad valia galėtų vadintis gera, ją turi
apspręsti dėsniis – valios principas: „aš visada privalau elgtis tik taip, kad *galėčiau taip
pat norėti, kad mano maksima taptų visuotiniu dėsniu*“²⁵⁸. Nors sprendimo priėmimo
funkciją Kantas deleguoja protui, tačiau galima pastebėti, jog jis neretai užsimena
apie prigimtinių suvokimą, kas yra gera ir teisinga – sąžinė. Tai galėtų iliustruoti Kanto
daromos išvados, jog „nereikia jokių griežtų, toli siekiančių samprotavimų, kad su-
žinočiau, kaip man elgtis, kad mano norai moraliniu požiūriu būtų geri“ ir tam, „kad
galima būtų žinoti, ką reikia daryti, kad būtumei sąžiningas ir geras, netgi protingas ir
dorovingas, nereikia jokio mokslo nė filosofijos. Iš anksto čia galima buvo nujausti,
kad žinojimas, ką žmogus privalo daryti, aišku, ir žinoti, yra kiekvieno, net ir papras-
čiausio žmogaus reikalas“²⁵⁹. Tačiau Kantas įsitikinęs, jog žmogus turi būti ugdomas

²⁵¹ Kant 2015, 144.

²⁵² I. Kantas, *Dorovės metafizikos pagrindai*, iš vokiečių k. vertė Kristina Rickevičiūtė, Vil-
nius: Mintis, 1980, 30.

²⁵³ Kant 2015, 57.

²⁵⁴ Imanuelis Kantas „Moralės metafizikos pagrindai“ (1785), *Filosofijos istorijos chrestoma-
tija*, Vilnius: Mintis, 1974, 21.

²⁵⁵ Kantas 1974, 23.

²⁵⁶ Kantas 1974, 24.

²⁵⁷ Imanuelis Kantas, *Apie pedagogiką*, iš vokiečių k. vertė Leonas Jovaiša, Kaunas: Šviesa,
1990, 57.

²⁵⁸ Kantas 1974, 28.

²⁵⁹ Kantas 1974, 29–30.

ir nuo vaikystės pratinamas paklusti proto įsakymams. Šie veiksmai neišvengiamai būtini, nes drausmė, anot filosofo, apsaugo žmogų, kad šis dėl savo biologinių potraukių nenukryptų nuo tikrosios savo paskirties – žmogiškumo²⁶⁰. Kantas akcentuoja kultūros ir drausmės perskyrą, prioritetu laikydamas pastarosios ugdymą: „kas neturi kultūros, yra neišprusęs; kas nedisciplinuotas, yra laukinis. Drausmės aplaidumas yra didesnė blogybė, negu kultūros [...]“²⁶¹. Laukiniu Kantas laiko žmogų nepaklūstantį įstatymams. Tokią nuostatą papildė Kanto įsitikinimas, jog žmogus iš Kūrėjo gavo visus reikalingus duomenis gėriui (gėrio užuomazgas), kuriuos jis privalo išvystyti, nes „žmogus gali tapti žmogumi tik per ugdymą“²⁶². Ir vienas pagrindinių ugdymo tikslų – išmokyti vaiką mąstyti apie gerus darbus ir bjaurėtis nedorybėmis ne dėl to, kad Dievas liepia, bet kad pačiam tai bjauru („Dievas yra švenčiausia būtybė ir nori tik to, kas gera, reikalauja, kad dorybių laikytumėmės dėl jų vidinio vertingumo, o ne dėl to, kad jis to reikalauja“)²⁶³. Taigi, Kanto nuomone, tik dorai išauklėtas individas gali tapti laisvai veikiančia būtybe ir savo vidinę vertę jaučiančiu, suformuotą sąžinę turinčiu visuomenės nariu. O dorovinė kultūra turi remtis maksimomis, kurių teisingumu žmogus yra įsitikinęs, nes dorovė yra pernelyg „šventa ir iškilni“, todėl jos negalima statyti į vieną eilę su drausme²⁶⁴. Moralė – tai mokslas, mokantis tapti vertais laimės, o ne gebėjimo tapti laimingais, t. y. visomis išgalėmis siekti aukščiausio pasaulyje įmanomo gėrio²⁶⁵. Todėl žmonių moralės dėsnis yra besąlygiškas, t. y. imperatyvas, paliepiantis kategoriškai, o laisvės idėjos įrodymą įgalina moralės dėsnis, nes laisvė yra moralės dėsnio sąlyga. Valios santykis yra priklausomybėje su moralės dėsniu, ir tai yra vadinama privalėjimu. Tai proto ir jo objektyvaus dėsnio prievarta, kuri vadinama pareiga (intelektualinė prievarta)²⁶⁶. Kantas *Politiniuose traktatuose* (1784–1795) rašė: „Švietimas yra žmogaus išvadavimas iš nesavarankiškumo, dėl kurio žmogus pats kaltas. Nesavarankiškumas yra nesugebėjimas naudotis savo protu kitų nevadovaujant“²⁶⁷.

Sąžinė Kantui – vidinis įstatymas, prie kurio būtina pritaikyti savuosius poelgius. Kantui svarbiausias yra žmogus, nes jis, anot mąstytojo, savo paties galutinis tikslas. Taip artikuliuojama kiekvienos asmenybės absoliučios vertės idėja. Kantas akcentuoja drausmės ugdymą, nes tik dorai išauklėtas individas gali tapti laisvai veikiančia būtybe.

²⁶⁰ Kantas 1990, 10–11.

²⁶¹ Kantas 1990, 12.

²⁶² Kantas 1990, 14.

²⁶³ Kantas 1990, 16, 18.

²⁶⁴ Kantas 1990, 23, 44.

²⁶⁵ Immanuel Kant, *Politiniai traktatai*, iš vokiečių k. vertė Antanas Gailius ir Gediminas Žukas, Vilnius: Aidai, 1996, 62–64.

²⁶⁶ Kant 2015, 49–51.

²⁶⁷ Kant 1996, 48.

2.2. Sąžinės kritikos kraštutinis: Friedrichas Nietzsche

XIX a. pabaigoje kūręs Nietzsche kvestionavo tradicinės moralės vertę, nes tradicinė moralė paprastai neatsižvelgia į individualybę. Visuotinai galiojantys imperatyvai naudingi tik visuomenei²⁶⁸, o Nietzsche nepripažįsta jokio individualumo apribojimo. Kantui, kaip sakytą, svarbiausia sąlyga asmenybės autonomiškumui yra jos racionalumas ir proto valdžia polinkiams riboti, Nietzsche'ei – iracionalumas ir spontaniškumas²⁶⁹. Oponuodamas Kantui, Nietzsche kritikuoja proto iškėlimą, sakydamas, kad protas yra iliuzijų kūrėjas. Nietzsche'ės filosofijoje kalbama apie naują žmogų, kuris save išskiria iš minios ir siekia įtvirtinti savo individualią egzistenciją.

Neabejotinai tokios vokiečių filosofo idėjos aptariamojo laikotarpio lietuvių bendruomenės moderniosios jos dalies buvo entuziastingai sutiktos ir priimtos. Nietzsche'ės mąstysena išsiskyrė kritiniu požiūriu į tradicines kultūros vertybes, jis nesitenkino klasikiniais racionalistinėje Vakarų filosofijoje viešpatavusiais principais, savo moralės teorijoje išskyrė „valdančiosios klasės“ ir „vergų“ sampratą, patrauklią individualistinei pasaulėžiūrai. Mąstytojas paneigia proto autoritetą, kuris buvo esminis Kantui, ir iškelia jausmus, „kadangi jausmais ir instinktais tiesiogiai atsiskleidžia gyvenimo principai“²⁷⁰. Jis vadinamas „naujojo humanizmo idėjų skelbėju“²⁷¹.

Sąžinės problema XIX–XX a. sandūroje tapo dar aktualesnė, nes plintant demokratiniam požiūriui į moralines vertybes, plėtėsi ir sąžinės laisvės samprata. Nietzsche'ei sąžinė asocijuojasi su kaltės jausmu ir asmenybės stabdžiu. Sąžinė – tai skola bendruomenei, instinktas, virtęs giliu įsitikinimu ir elgesio motyvu.

Kai visuomenė suvaržo ir draudimais primeta save privačiai sąžinės elgsenai, galingas sąžinės mechanizmas dirba ne visu pajėgumu, nes yra priverstinai pajungtas asmeninį elgesį derinti prie galiojančių visuomenės vertybių. Migloti optimistiniai sąžinės, kaip patikimo moralės pakilimo šaltinio, vaizdiniai galėjo tik suerzinti daugelį skeptiškai nusiteikusių teoretikų. Nietzsche akcentavo akivaizdžiai individualistinį asmens (sąžinės) aspektą. Savo priešišką nusistatymą sąžinės atžvilgiu jis aiškiai deklaruoja savo traktate *Apie moralės genealogiją* (1887). Nepaisant artikuliuojamo individualizmo, Nietzsche'ės moralės traktuotė turi socialinį atspalvį. Jo nuomone, moralinės sąvokos „gėris“ ir „blogis“ priešpriešinamos su luominę prasmę turinčiomis vertybinėmis sąvokomis „gera, kilnu“ arba „prasta, žema“. Toliau Nietzsche plėtoja „vergų“ ir „kilmingųjų“ moralės koncepciją, kuri yra jo kūrinio ašis: „[...] kilmingųjų moralė išauga iš to, kad triumfuodama sako pati sau „taip“, o vergų moralė iš pat pradžių šaukia „ne“ viskam, kas yra „ne joje“, yra „kitaip“, yra „ne ji pati“: šitas

²⁶⁸ Budrytė 2004, 27–28.

²⁶⁹ Budrytė 2004, 29.

²⁷⁰ Antanas Andrijauskas, „Nietzsche'ės klasikinė filosofija“. (http://www.litlogos.eu/eidos/research/andr_nizcshe.html)

²⁷¹ Andrijauskas, „Nietzsche'ės klasikinė filosofija“.

„ne“ ir sudaro jos kūrybinę veiką²⁷². Savo koncepcijai pagrįsti Nietzsche apverčia visą krikščioniškųjų dorybių ir verčių skalę, taip stengdamasis įrodyti, jog „vergo“ moralės žmogaus suvokiamas gėris yra tik paprasčiausias simuliakras: gėris – tai bejėgiškumas, nuolankumas – baili niekšybė, klusnumas – atsidavimas valiai tų, kurių neapkenčia, kantrybė – silpnojo bailumas, stoviniavimas prie durų, amžinas privalėjimas laukti, atleidimas – negalėjimas atkeršyti ir pan. Atsakomybės genezę Nietzsche sieja su poreikiu žmogų padaryti žadančiu ir besilaikančiu savo pažadų, o svarbiausia – prognozuojamu. Šį procesą mąstytojas vadina „papročių dorovingumo“ ugdymu, nes „kad ir kiek daug atkaklumo, tironijos, bukumo ir idiotizmo jame glūdėtų: papročių dorovingumas ir socialiniai tramdomieji marškiniai iš tikrųjų *padarė* žmogų prognozuojamą“²⁷³. Paradoksalu, tačiau proceso galutinis rezultatas – suverenus, autonomiškas, su dorove nebesusijęs individas, kuris tvirtai suvokia savo laisvą valią, galią žadėti bei turintis savo verčių matą. Ir štai, šis išdidus žinojimas, kas yra išimtinė atsakomybės privilegija, galios būti savo paties ir likimo šeimininku suvokimas tampa instinktu, kuris vadinamas „sąžinė“²⁷⁴. Atminties kūrimą Nietzsche supranta kaip vienintelę sąžinės ugdymo priemonę, todėl žmogui turi skaudėti, kad jis atsimintų svarbiausius socialinio bendrabūvio reikalavimus. Žiaurumas kaip „nesavanaudiškas pyktis“ yra visiškai natūrali žmogaus savybė, reikmė, atsirandanti nevykdant įsipareigojimų ir pažadų. Nietzsche'ės įsitikinimu, žiaurumo ir kančios suteikimo apraiškoms sąžinė neprieštarauja, nes tokia reakcija yra teisinga nusikaltusiojo (skolininko), kuris nustumiamas į betesio žmogaus padėtį, nuo kurios buvo apsaugotas iki sutarties sulaužymo, atžvilgiu²⁷⁵. Žiūrint iš tokios perspektyvos, „aktyvus, puolantis, perdedantis žmogus esti vis dar per šimtą žingsnių arčiau teisingumo, negu reaktyvus.<...> agresyvus žmogus, kaip stipresnis, drąsesnis, kilnesnis, visais laikais turėjo ir *laisvesnį* žvilgsnį, *švaresnę* sąžinę; ir priešingai, nesunku atspėti, kieno sąžinė slegia „nešvarios sąžinės“ išradimas, – tai *ressentiment*‘o žmogaus!“²⁷⁶. Kitais žodžiais tariant, tik stiprus, energingas, net ir agresyvus bei nesusimąstantis apie „nešvarios sąžinės“ galimybę žmogus gali būti kilnus, sąžiningas ir teisingas, nes tik silpnieji ir pasyvieji dėl savojo bejėgiškumo negali nusiraminti ir liautis rezgę intrigas. Nietzsche neretai supriešina įvairias socialines struktūras su individo sąžine (turima omenyje kilmingojo sąžinė, nes, kad ir kokia neparanki būtų, filosofas ją pripažino esant vertybiniu matu): „Reikėjo paklusti teisės normoms – o, kaip dėl to visame pasaulyje niršo kilmingųjų klanų sąžinė“²⁷⁷. „Nešvarios sąžinės“ terminą Nietzsche laiko nenatūraliu, išgalvotu produktu, „tamsiu reikalu“, kuris, esą visai nesusijęs su kaltuoju. „Nešvari sąžinė“ –

²⁷² Nietzsche 1996, 45.

²⁷³ Nietzsche 1996, 67.

²⁷⁴ Nietzsche 1996, 68.

²⁷⁵ Nietzsche 1996, 75.

²⁷⁶ Nietzsche 1996, 84.

²⁷⁷ Nietzsche 1996, 129.

tai žmogaus instinktų atsigręžimas į patį individą, jo laisvės instinkto suvaržymas, „prievartinio atplėšimo nuo gyvuliškos praeities“ ir visuomenės pragaištingos įtakos padarinys²⁷⁸. „Nešvarią sąžinę laikau sunkia liga, kuria žmogus apsirgo slegiamas pačių esmingiausia pokyčių, kokius jis išvis yra kada patyręs, pokyčių, atsiradusių tada, kai jis suvokė galutinai patekęs į visuomenės ir taikaus gyvenimo spąstus“²⁷⁹. Iš esmės sąžinės sąvoką Nietzsche vartoja gana nevienodai. Pastebimas prieštaravimas pačiam sau ir nesėkmingas noras sąžinę paneigti ją teigiant: „stiprieji lygiai taip pat natūraliai siekia tolti vienas nuo kito, kaip silpnieji artėti vienas prie kito; jei stiprieji susivienija, tai tik dėl to, kad nori [...] siekti galios, įveikdami stiprų kiekvieno iš jų sąžinės pasipriešinimą“²⁸⁰ ir „su tuo nuo šiol *baigta*, tam *priešinasi* sąžinė, tai kiekvienai subtilei sąžinei yra nepadoru, negarbinga, melagystė [...]“²⁸¹.

Sąžinė Nietzsche'ės filosofijoje įvardijama kaip galingo ir aktyvaus žmogaus instinktas, todėl sąžinę (švarią) jis priskiria stipriesiems (kilmingiesiems). „Nešvarios sąžinės“ terminą Nietzsche laiko nenatūraliu, išgalvotu produktu, tinkančiu tik silpnajam arba „vergo“ moralę turinčiam žmogui, nes tai individo laisvės instinkto suvaržymas.

2.3. Sąžinės laisvės ir asmens atsakomybės santykis

Sąžinės laisvė yra ne vien tik įsitikinimo laisvė, bet ir niekieno neribojama laisvė elgtis pagal savus įsitikinimus. Richardo Sorabji teigimu, sąžinės laisvė implikuoja ne tik įsitikinimą, kas yra gera ir kas yra bloga, bet ir sprendimą, ar planuojamas atlikti veiksmas jos atžvilgiu būtų teisingas ar neteisingas. Todėl sąžinės laisvė gali būti suvaržoma dviem būdais: baudžiant už įsitikinimą arba baudžiant už veiksmą²⁸². Čia išvelgiame antinomiją: kad subjektyvi sąžinė būtų teisinga, asmuo turi vadovautis objektyviomis moralumo normomis. Daugelis Apšvietos mąstytojų (Anthony Ashley Cooperis (1621–1683), Johnas Locke'as (1632–1704), Francis Hutchesonas (1694–1746), Adamas Smithas (1723–1790), Immanuelis Kantas (1724–1804), Johnas Sturtas Millas (1806–1873) ir kt.) kategoriškai pasisakė už sąžinės autonomiją. Ar valia gera, ar bloga priklauso nuo veikiančio asmens atitikimo sąžinei, t. y. ar asmuo vadovaujasi tuo, ką jo sąžinė ir protas laiko pareiga, ar atvirkščiai, vadovaujasi polinkiu, prieštaraujančiu sąžinei. Kalbėjimas apie sąžinės autonomiją suponuoja požiūrį, kad tik kiekvieno žmogaus asmeninė sąžinė, o ne bet kokia sąžinės atžvilgiu išorinė instancija gali apibrėžti gerį ir pareigą tikslia moraline reikšme²⁸³. Tačiau Peschke pastebi, kad sąžinės laisvė nėra laisvė nuo sąžinės. „Supratimas, kad sąžinė labai realiai

²⁷⁸ Nietzsche 1996, 96.

²⁷⁹ Nietzsche 1996, 94–95.

²⁸⁰ Nietzsche 1996, 155.

²⁸¹ Nietzsche 1996, 182.

²⁸² Sorabji 2014, 47.

²⁸³ Anzenbacher 1995, 95–96.

gali būti klaidinga ir nepakankamai informuota, griežtai įpareigoja kiekvieną rimtai peržiūrėti sąžinės įsitikinimus ir stengtis vis geriau ją suformuoti²⁸⁴

KBK apie sąžinės laisvę rašoma: „Žmogus turi teisę elgtis laisvai, pagal sąžinę ir asmeniškai apsispręsti dorinėje srityje. Žmogaus „negalima versti, kad jis veiktų prieš savo sąžinę. Bet negalima ir trukdyti jam elgtis pagal savo sąžinę, ypač religijos srityje“²⁸⁵. Krikščioniškoje paradigmoje paprastai manoma, kad sąžinės laisvė kaip ir pati sąžinė yra iš Dievo malonės gauta dovana. Protestantiškas požiūris pateikia šio-kius tokius pakeitimus. Sąžinė protestantų įsitikinimu yra „terorizuojama“ Bažnyčios atgailos sakramentu, todėl sąžinės laisvės koncepcija protestantams buvo ‚poreikio‘ arba ‚trūkumo‘ koncepcija. Panašiu požiūriu vadovavosi ir XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių rašytojai ir visuomenininkai. Neretai šio laikotarpio inteligentija apie sąžinės laisvę kalba gretindami ją su minties, žodžio, tikėjimo laisve. Šioje laisvių konsteliacijoje itin svarbi tampa tautos laisvės idėja. Minėtu laikotarpiu koegzistuoja dvi moralės – carinės Rusijos teisės aktuose bei valdininkijos nutarimuose įtvirtintos ir moderniosios lietuvių tautos, dažniausiai susipratusios inteligentijos viešosios komunikacijos diskurse fiksuojamos. Vėbros pastebėjimu, lietuvių tauta tapo opozicija caro valdžiai, beveik visiškai nepaisančiai ekonominių ir kitų socialinių jos interesų. Inteligentijos veikla ugdant tautinę kultūrą daugeliu atveju tapo nelegali ir prilygo prieš vyriausybę nukreiptai veiklai²⁸⁶. Nepaisant to, kad veikla buvo nelegali jos nebuvo galima pavadinti nemoralia, nes lietuviai neturėjo legalių sąlygų savai, tautinei kultūrai ugdyti. Todėl nors galima būtų sakyti, kad lietuvių inteligentija veikė pagal savo sąžinės įsitikinimus, carinės Rusijos valdininkų požiūriu lietuvių veikla laikytina nusikalstama. Viso to pasekmė – lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvių ir Rusijos valdančiųjų sluoksnių konfliktas (pasireiškęs draudimais, konfiskacijomis, suėmimais).

Anot Ryszardo Legutko, Apšvietos epochoje įsitikinimą sąžinės neliečiamumu sudarė du elementai: pirma, teiginys, kad protas ir mokslas nepajėgūs sankcionuoti religijos apskritai ir kad protas ir tikėjimas gali atitikti vienas kitą tik tam tikrais aspektais. Antra, požiūris, kad religija, nepaisant jos skaidančios įtakos, yra svarbiausias dalykas žmogaus gyvenime, nes priklauso atskiro žmogaus sielai ir sąžinei. Tačiau čia verta pastebėti, kad šis požiūris artikuliuoja Dievo tiesų ir ‚vidinio žmogaus‘ apsaugą nuo institucijų ir dogmų²⁸⁷. Legutko įsitikinimu, sąžinės neliečiamumo idėja kilo iš religinio gyvenimo intensifikacijos, sustiprinusios asmens ypatingumo jausmą. Tačiau, nepaisant aiškiai postuluojamų sąžinės nepriklausomybės (autonomijos) idėjų, pavojus nuslysti į kraštutinį subjektyvumą arba objektyvumą išlieka tiek religinėje, tiek sekuliarioje plotmėje. Legutko mano, kad nepripažįstant racionalaus tikėjimo pagrindimo, apeliuojama į aiškius intersubjektyvius ar

²⁸⁴ Peschke 1997, 245.

²⁸⁵ KBK, 1782.

²⁸⁶ Vėbra 1992, 177.

²⁸⁷ Ryszard Legutko, *Tolerancija: mintys apie griežtą valstybę, prigimtinę teisę, meilę ir sąžinę*, iš lenkų k. vertė Andrejus Konickis, Vilnius: Kronta 2006, 179–180.

objektyvius žmonių įsitikinimų vertinimo kriterijus, ir egzistuojantys tam tikri griežtų žmonių nuomonių ir veiksnių matai sąlygoja ryžtingų sprendimų priėmimą. Kita vertus, ginant individualią sąžinę kaip funkciją, kuri įgyja galios būtent todėl, kad jos turinio neįmanoma pagrįsti objektyviai, apeliuojama į subjektyvizmo autoritetą²⁸⁸.

Sąžinės laisvės artikuliuojimas dažniausiai implikuoja sąžinės autonomijos sampratą. Tačiau reikėtų nepamiršti ir paties asmens vidinės laisvės apsisprendžiant ir pritaikant savo sąžinės įsitikinimus veiksmui konkrečioje situacijoje. Aktuali tampa kalbėjimas apie paties asmens turimą laisvės galią – valią. Veikiančiojo asmens moralinė veiksmo kokybė glūdi jo pažiūrose ir intencijose. Laisvė, anot Wojtyłos, pagrindine reikšme yra priklausomybė nuo savęs ir nepriklausomybė intencijos srityje: valios sąsajos su tiesa ir priklausymas nuo tiesos nepriklauso nuo objektų ir jų pateikimo²⁸⁹. Sąžinė nėra kokia nors mažiau ar labiau abstrakti moralinių gėrio ir blogio verčių dialektika, bet greičiau asmens ontologinis savirealizacijos veiksmas gėryje²⁹⁰. Sąžinė, anot Wojtyłos, taip pat atskleidžia žmogaus laisvėje glūdinčią priklausomybę nuo tiesos, ir ši priklausomybė yra asmens savipriklausomybės pagrindas, nes laisvė realizuojasi ne palenkiant sau tiesą, bet jai paklūstant²⁹¹. Kaip ir laisvė, intelektas yra žmogaus-asmenybės savybė, kuri reiškiasi sugebėjimu mąstyti ir suprasti, ypač atskirti tai, kas yra teisinga nuo to, kas nėra teisinga, t. y. tiesos suvokimu. „Sąžinė yra visiškai savita asmens pastanga, kuria siekiama suvokti tiesą verčių, pirmiausia moralinių verčių sferoje. Iš pradžių ji yra šios tiesos paieška ir tyrimas, kol tampa tikrumu ir sprendimu“²⁹².

Kavolio teigimu, laisvė save pateisina tik tai, jei ji atveria duris moralei. Moralinių pagrindų siekiama dviem keliais: politiniu – kai bandoma individą išlaisvinti nuo kitų žmonių prievartos, psichologiniu – individas priauginamas moraliniam savarankiškumui, išlaisvinant jį nuo savęs paties apgaudinėjimo²⁹³. Jeigu laisvė įgyjama psichologiškai nepasiruošus autoritarinėje santvarkoje, žmogus gali būti vidiniai nepajėgus laisve naudotis. Šiuo atveju arba nuo laisvės bėgama, arba pasiduodama autoritetui globaliai, arba savasis autoritetas primetamas kitiems²⁹⁴.

Tad sąžinės laisvė implikuoja ne tik įsitikinimų, bet ir veiksnių laisvę. Pradedant Reformacija, vėliau Apšvietos epochoje vis dažniau buvo pasisakoma už sąžinės autonomiją, kai joks išorinis įstatymas sąžinės atžvilgiu negali būti viršesnis. Sąžinės neliečiamumo idėja kilo iš religinio gyvenimo intensifikacijos, sustiprinusios asmens ypatingumo jausmą. Autoritarinėje santvarkoje galimi atvejai, kai individas būna nepasiruošęs vidinei laisvei ir galimybei laisvai elgtis pagal savo sąžinės įsitikinimus.

²⁸⁸ Legutko 2006, 181.

²⁸⁹ Karol Wojtyła, *Asmuo ir veiksmai*, vertė Romanas Plečkaitis. Vilnius: Aidai 1997, 188–189.

²⁹⁰ Wojtyła 1997, 202.

²⁹¹ Wojtyła 1997, 203.

²⁹² Wojtyła 1997, 209.

²⁹³ Kavolis 2006, 197.

²⁹⁴ Kavolis 2006, 255.

2.4. Sąžinės samprata sociologiniu aspektu

Žodžių „etika“, „moralė“ ir „dorovė“ etimologija pirmiausia nurodo į socialinį kontekstą, kuriame etika, moralė arba dorovė iš pradžių egzistuoja kaip bendras įprotis, kaip bendruomenės tradicija, paprotys ir įstatymas. Tik vėliau tų žodžių reikšmė įgyja subjektyvų ir individualų asmeninės moralinės nuostatos ir charakterio aspektą²⁹⁵. Sąžinės sampratos kaitą lemia sociokultūriniai asmens savimonės pokyčiai, todėl tiriant sąžinės prigimtį svarbus tampa sociologų požiūris į šiuos procesus²⁹⁶. Šiame skyriuje siekiama apžvelgti socialinio etoso ir individo tarpusavio sąveikas bei socialinių procesų įtaką asmens sąžinės raiškos dinamikai. Kaip pažymi sociologas Peteris L. Bergeris, būti visuomenėje – tai būti tam tikrų socialinių jėgų susikirtimo židinyje. Žmogus paprastai veikia visuomenėje apibrėžtų įtakos ir prestižo ribose²⁹⁷. Kadanigi, anot sociologo, visuomenė yra objektyvus faktas, verčiantis paklusti ir kuriantis mus²⁹⁸, ji turi svarų indėlį sąžinės formavimui.

2.4.1. Individas ir visuomenė

Visuomenės nario vykdomos pareigos ir įsipareigojimai, kuriuos nustato visuomenėje galiojančios teisės normos ir papročiai, visada bus objektyvi ir nuo asmens valios nepriklausanti tikrovė. Émile'io Durkheimo teigimu, socialiniai elgesio ir mąstymo stereotipai prievartine jėga gali būti individui primetami²⁹⁹. Socialiniai faktai, anot Durkheimo, nėra mūsų valios produktas, bet ją iš išorės veikia kaip neišvengiama būtinybė. Socialiniai faktai egzistuoja už individų sąmonės, jie pasirodo kaip formos, į kurias individai veikdami orientuojasi³⁰⁰. Pavyzdžiui, XIX a. žmogus pakluso organizuotiems visuomeniniams santykiams ir buvo susietas gausybe socialinių ryšių: jis galėjo priklausyti luomams, įvairioms (miesto, kaimo, religinėms) bendruomenėms ir jose palaikyti kaimynystę, giminystę ar kita vertybių sistema pagrįstus santykius³⁰¹. Ribinėse situacijose (pvz., karo, revoliucijos metu), kai tradicinė moralė susvyruoja, itin ryškiai atsiskleidžia individo subjektyvių vertinimų ir įsitikinimų susidūrimas su visuotiniais (objektyviais). Lūžių periodu individualios sąžinės skerspjūvyje galima pastebėti, kaip subjektyvumo ir objektyvumo priešiškas santykis suponuoja atsakomybės sampratos transformacijas (deformacijas). Socialinėje aplinkoje dažnėjantys

²⁹⁵ Anzenbacher 1995, 17.

²⁹⁶ Vaicekauskienė 2002, 7.

²⁹⁷ Berger 1995, 70.

²⁹⁸ Berger 1995, 131.

²⁹⁹ Émile Durkheim, *Sociologijos metodo taisyklės*, iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Karazijaitė. Vilnius: Vaga, 2001, 28.

³⁰⁰ Durkheim 2001, 48–50.

³⁰¹ Tamara Bairašauskaitė, „Visuomenė: uždara ir laisvėjanti“, *Lietuvos istorija: Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius: Baltos lankos, 2011, 446.

susidūrimai, kai atvirai nepaisoma moralės normų ir elementariausio žmogiškumo, individus priverčia suabejoti savo sąžinės įsitikinimais, bet ir objektyvaus moralinio gėrio ir dieviško teisingumo egzistavimu.

Vertėtų išsamiau apžvelgti ne tik svarbų individualios sąžinės ir socialinio etoso abipusį veikimo atvejį, kai sąžinė iš etoso perima suobjektyvinto gėrio turinį ir stengiasi atitikti objektyvias moralumo normas, bet ir Durkheimo nurodytą socialinės aplinkos ir socialinių faktų prievartinį (panašiai yra rašęs Peter L. Berger³⁰²) veikimą. Asmuo neretai nepajaučia socialinės aplinkos prievartinio veikimo ir priima jį kaip savo paties elgesio ir mąstymo tipą. Durkheimas teigia, kad gausiuose žmonių susibūrimuose galimas pasidavimas dideliems pasipiktinimo, entuziazmo, gailestingumo ir pan. protrūkiams, kokių jokioje pavienėje sąmonėje nebūna. Net jei apimti bendro jausmo žmonės bendradarbiauja, jų patiriamas išpūdis būnant kartu su visais skirsis nuo to, kurį jie patirtų būdami vieni. Sociologo įsitikinimu, socialinėms įtakoms nuostojus veikti, išgyventi jausmai individui tampa svetimi³⁰³. Būtent dėl minios efekto, visiškai taikingi ir smurtauti nelinkę žmonės kolektyviai gali leisti įtraukiami į žiaurumo aktus. Šio pasidavimo bendrai nuotaikai metu jų sąžinė, virtusi kolektyvine sąžine, tokiam elgesiui gali pritarti, tačiau likę vieni, žmonės gali pajusti tiek sąžinės kaltinimą, tiek išgyventi siaubą dėl atliktų veiksmų. Panašius išgyvenimus savo romanuose apie 1905 m. revoliucijos įvykius aprašo Lindė-Dobilas *Blūde* ir Lazdynų Pelėda *Klaidoje*.

Minios ir individo santykių specifiškumą aprašo ir filosofas Stasys Šalkauskis (1886–1941). Kol individas netampa susipratusiu ir galinčiu laisvai apsispręsti asmeniu, tol jis per savo sąmonę priklauso nuo minios ir jos įtaigos. Minia tada reiškiasi kiekviename individe su neišvengiamu būtinumu³⁰⁴. Kita vertus, egzistuoja aplinkybės, kai individai sambūryje siekia kolektyvinių vertybių. Pavyzdžiui, žmonių organizavimasis į blaivininkų grupes dar prieš tai, kaip blaivybę ėmė remti vyskupas Motiejus Valančius (1801–1875), rodė, kad liaudis tapo „visuomenės subjektu, suinteresuotu ne tik moralinėmis religinėmis vertybėmis, bet ir savo autoritetu“³⁰⁵. Caro valdininkams toks susibūrimas atrodė pavojingas ir draustinas.

Žmonių poelgiams paprastai pritariama tada, kai matoma, jog galima juos pateisinti protu, t. y. kai veikiančio asmens motyvavimas yra protingas ir pagrįstas³⁰⁶. Tačiau verta prisiminti, kad asmuo kartais itin savitai verifikuoja normas ir taip pateisina subjek-

³⁰² „Visuomenė, kaip objektyvus ir išorinis reiškinys, aiškiausiai stoja prieš mus kaip prievartos forma. Jos institucijos modeliuoja mūsų veiksmus ir net formuoja mūsų lūkesčius. Institucijos atlygina mums, jei išliekame apibrėžtos veiklos ribose. Jeigu jas peržengiame, visuomenė turi daugybę įvairių kontrolės bei prievartos priemonių.“ (Berger 1995, 94)

³⁰³ Durkheim 2001, 30.

³⁰⁴ Stasys Šalkauskis, *Raštai* 1, Vilnius: Mintis, 1990, 211.

³⁰⁵ Tamara Bairašauskaitė, „Valdžios: pasaulietinė ir dvasinė“, *Lietuvos istorija: devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, t. VIII, 1 d., Vilnius: Baltos lankos, 2011, 262.

³⁰⁶ Anzenbacher 1995, 15.

tyvius savo sąžinės įsitikinimus. Dėl šios priežasties itin svarbus tampa sąžinės formavimo procesas. Sąžinės formavimui reikšminga yra socialinė aplinka, švietimas ir paties asmens valia. XIX a. pirmoje pusėje Lietuvoje nemažai dėmesio skirta mergaičių doroviniam auklėjimui. Kaip pažymi Olga Mastianica, jaunosios kartos moralės ugdymas turėjo būti viena svarbiausių moters pareigų³⁰⁷. XIX a. viduryje buvo susiformavęs požiūris, kad privačioje erdvėje moteris turėjo būti viena pagrindinių pilietinių vertybių, moralinių savybių, kultūrinio ir tautinio tapatumo diegėjų³⁰⁸. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje anksčiau vyravusios nuostatos dėl moterų intelektualinio išsilavinimo ir socialinio vaidmens vėl keitėsi: buvo pripažįstama, kad išsilavinimas leidžia užtikrinti moterų lygiavertiškumą ir lygiateisiškumą, skatina permąstyti savo vietą visuomenėje ir jos raidos procese³⁰⁹. Šie faktai liudija, kad keičiantis reikalavimams bei daugėjant prievolių, plėtėsi ir sąžinės įsitikinimų spektras. Taip pat paminėtinas XIX a. antroje pusėje su Bažnyčios pagalba organizuotas liaudies švietimas (pagrindinis iniciatorius buvo vyskupas Valančius). Šiame procese visuomenės nariams buvo diegiamos universalios moralės normos ir tuo pačiu formuojama sąžinė. Marija Pečkauskaitė svarbiausiu asmeniu auklėjimo sandu laikė žmogaus dorinimą, kuris buvo suprantamas kaip pagrindinių sielos galių (proto, valios, jausmų) derinimas formuojant asmenybę pagal pasirinktą aukščiausią idealą. Svarbiausia – charakterio ugdymas, pirmiausia pasireiškiantis valios lavinimu³¹⁰. Kadangi gerą valią motyvuoja pareiga, geros valios sąvoka reikalauja, kad pareigos sukonkretinimas būtų atliekamas remiantis sąžine³¹¹.

Keičiantis visuomenės formacijoms, tarp socialinių grupių galimos įvairios konfrontacijos. Naujųjų laikų tautų formavimosi periodu visuomenėse kildavo įvairūs sąjūdžiai: ekonominiai, kultūriniai, politiniai³¹². Tokiu pereinamuoju laikotarpiu įtampos ir problemų nestigo ir Lietuvoje. Paminėtini nesutarimai ne tik tarp skirtingų kartų, bet ir tarp skirtingos pasaulėžiūros inteligentų. Dviejų svarbiausių ankstyvojo laikotarpio patriotinių laikraščių *Aušros* (1883–1886) ir *Varpo* (1889–1906) leidyba ne tik formavo supratimą, kas yra lietuvių „visuomenės veikėjas“, bet ir atskleidė bei išryškino ideologinius abiejų kartų skirtumus³¹³. Įvykus pirmajam skilimui tarp *Aušros* leidėjų – pasaulietinių patriotų ir kunigų – ir politinei sąjūdžio iniciatyvai ilgai nui perėjus į pasaulietinių inteligentų rankas, pastarųjų ir bažnyčios santykius lydėjo

³⁰⁷ Olga Mastianica, *Praverus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, 53.

³⁰⁸ Mastianica 2012, 61.

³⁰⁹ Mastianica 2012, 76.

³¹⁰ Gediminas Mikelaitytis, *Kilti ir kelti: Šatrijos Raganos literatūros teologija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, 103.

³¹¹ Anzenbacher 1995, 71.

³¹² Vėbra 1992, 144.

³¹³ Balkelio teigimu, pirmoji pasaulietinė lietuvių inteligentijos karta gimė penktajame aštuntajame XIX a. dešimtmeciais, antroji – aštuntajame devintajame dešimtmeciais. (Balkelis 2012, 65–66)

nuolatinė įtampa³¹⁴. Politinis inteligentijos susiskaldymas bei nesutarimai tarp partijų turėjo nemažos įtakos moralinių vertybių prioritetų konsteliacijai. Moralumo sampratą amžių sandūroje galėjo lemti socialiniai veiksniai, atskleidžiantys socialinį mentalitetą ir kolektyvinės sąmonės refleksiją. Kita vertus, patriotų pasauliečių ir kunigų tautinės idėjinės kovos, pasaulėžiūrinių nuostatų kolizijos formavo savitą pavergtų tautų mentalitetui būdingą moralumo supratimą. Skirtingų partijų tautinę retoriką neretai silpnino vidiniai ideologiniai nesutarimai, moralinių įsipareigojimų ir asmeninių interesų susidūrimai. Pavyzdžiui, vieno teksto *Varpe* (1889) autorius, apgailestauja, kad labiausiai lietuvių tautiniam sąjūdžiui kenkia ne lenkai, rusai ar žydai, bet vykstantys vidaus tarpusavio nesutarimai ir skundai³¹⁵. Apie nesutarimus su dvasininkija 1909 m. *Lietuvos žiniose* rašoma: „[...] mes lietuviai priversti esame ne tik kovoti su svetimtaučiais, bet ir su savais broliais, tarpu savęs.[...] Prie mūsų priešų klerikalų pusės priguli bemaž ko visa kunigija“³¹⁶. Kita vertus, viename savo pamokslė³¹⁷ kritikuodamas tuometinę inteligentiją kunigas Tumas-Vaižgantas rašė:

Inteligentija dabartiniais laikais yra abejingesnė, o taip yra dėl noro visur pakliauti savo neva gilaus proto analize. Tačiau ta analizė paprastai mato dalykuose tik blogesniąją pusę. Taip yra ir su krikščioniškuoju pamaldumu. Intelligentai jame mato tik švėteiviškumą, todėl mano, jog jis nevertas jų dėmesio. BroLIAI, nežaiskime filosofų ir išminčių, o jeigu jau norime tokie būti, nebūkime vienašališki, pripažinkime teisumą ten, kur jis ištisų yra. Vertinate savo protą; tai kodėl gi jis seka mažiau suprantančių ir protaujančių žmonių pavyzdžiu? Tegul anksčiau minėto teisingumo prado neužgožia pseudomokslas. Apreiškimas mokslo nesibijo, tik greta mokslo budriai įtempkime ausį sąžinės kuždesiams, įsiklausykime į savo širdies virpesį ir būkime tikri – mokslas atves mus į realų, tikrą pamaldumą. (VP 2014, 69, 71)

Kavolio pastebėjimu, žmogus įgyja ir formuoja savo moralinę sąžinę iš aplinkoje pastebėtų pavyzdžių. Todėl atsiranda poreikis bendruomenėje išryškinti moralinius standartus ir už juos kovoti. Moralinių standartų išryškėjimas gali padėti individui išsiugdyti savyje jausmą tikroms ir netikroms vertybėms, kritiškumą savai aplinkai ir laisvai reikšti viešumoje savo pažiūras. Bendruomeninių vertybių išryškėjimas pasitarnautų ne tik ugdant atsparą prieš aklą pasidavimą svetimoms vertybėms, bet individualios sąžinės ugdymui³¹⁸.

Asmens vykdomos pareigos ir įsipareigojimai, kuriuos nustato visuomenėje galiojančios teisės normos ir papročiai, laikytini objektyvia tikrove, nes socialiniai elgesio ir mąstymo tipai yra individo išorėje. Individuali sąžinė ir socialinis etosas yra tarpusavyje susiję: sąžinė iš etoso perima suobjektyvinto gėrio turinį ir stengiasi atitikti

³¹⁴ Balkelis 2012, 73, 76.

³¹⁵ j-a [Juozas Adomaitis], Kas labjausei mus trukdo?, *Varpas* 11, 1889, 161–162.

³¹⁶ Žemaitis, „Mūsų priedermė“, *Lietuvos žinios* 49, 1909, lapkričio 21, 1.

³¹⁷ Pamokslai sakyti Mintaujoje 1894 m.

³¹⁸ Kavolis 2006, 117.

objektyvias moralumo normas. Minioje individo patiriamas įspūdis skiriasi nuo to, kurį jie patirtų būdami vieni. Ribinėse situacijose pastebimas dažnas kategoriško sąžinės įsipareigojimo gėriui ir tiesai atmetimas. Sąžinės formavimui labai svarbi yra socialinė aplinka, švietimas ir paties asmens valia. Žmogus negali būti verčiamas ką nors veikti prieš savo sąžinę.

2.4.2. Prieštaraujančios sąžinės idėja

Kaip buvo užsiminta praeitame skyriuje, ribinėse situacijose subjektyvūs įsitikinimai susiduria su nuo individo nepriklausančiu visuotinių (objektyvių) situacijų spaudimu. Kai individas turi spręsti reikalą, kuriam atlikti svarbi sąžinė, ji turi veikti nepriklausomai nuo vyraujančios nuomonės ribotų išankstinių nusistatymų. Johnas Stuartas Millas (XVIII a.) įtvirtino požiūrį, kad sąžinė turi tik jai būdingo savitumo bruožų ir esant reikalui teisę prieštarauti. Be to, Millas teigė, kad emancipuota sąžinė yra laisva ir nuo bažnyčios, ir nuo valstybės, ir nuo viešosios nuomonės³¹⁹.

Kaip pastebi prancūzų moralės teologas Jeanas Laffitte'as, seniausi graikų literatūros ir filosofijos raštai, filosofiniai stoikų kūriniai, *ST* pasakojimai pateikia liudijimą apie žmones, kurie lemiamu gyvenimo momentu, kai iškildavo asmeniško, religinio ar moralinio pasirinkimo būtinybė, jautė vidinę pareigą nepaklusti šalies įstatymams. Nors šiandieninė prieštaraujančios sąžinės samprata (pvz., ginklo panaudojimo kariuomenai tikslams) suformuluota vos daugiau kaip prieš šimtmetį, Laffitte'o įsitikinimu, sąžinės priešara kaip atsisakymas paklusti civiliniam įsakymui egzistavo visada³²⁰. Lietuvoje sąžinės priešara pasireiškė lietuviams priešinant rusifikacijai ir prievartiniam katalikų vertimui į stačiatikybę. *Karo meto dienoraštyje* Gabrielė Petkevičaitė aprašė kelias sąžinės priešaros situacijas Pirmojo Pasaulinio karo metu (apie tai detaliau disertacijos trečiojoje dalyje). *KBK* nurodyta: „Savęs paties meilė išlieka pagrindiniu dorovės dėsniu. Tad teisinga reikalauti pagarbos savo teisei gyventi. Kas gina savo gyvybę, nenusikalsta žmogžudyste, net jeigu yra priverstas smogti mirtiną smūgį užpuolikui [...]“³²¹. Ten pat rašoma: „Valstybės valdžia tada turi teisę ir privalo įpareigoti piliečius atlikti, kas būtina valstybei apginti. Kas yra pasiryžęs tarnauti tėvynei, būdamas karys, yra tautų saugumo ir laisvės gynėjas³²². *KBK* taip pat akcentuojama, „Bažnyčia ir žmogaus protas patvirtina, kad ir *ginkluotų konfliktų metu* pastoviai galioja *dorinis įstatymas*“³²³, todėl „sąmoningai ir valingai prieš tarptautinę teisę ir

³¹⁹ Strohm 2011, 57.

³²⁰ Jean Laffitte, „Sąžinės prieštaravimo istorija ir skirtingos tolerancijos sąvokos prasmės (I)“, vertė Edita Janulevičiūtė. *Bernardinai.lt*, 2008-12-01. (<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2008-12-01-jean-laffitte-sazines-priestaravimo-istorija-ir-skirtingos-tolerancijos-savokos-prasmes-i/3479>)

³²¹ *KBK*, n. 2264.

³²² *KBK*, n. 2310.

³²³ *KBK*, n. 2312

visuotinius jos principus nukreipti veiksmai, kaip ir įsakymai juos vykdyti, yra nusikaltimai. Aklo klusnumo neužtenka pateisinti paklūstantiems šiems įsakymams³²⁴. Tai reiškia, kad jei bus veikiamas aklai, bet suvokiant, jog vykdomas nusikaltimas, bus veikiamas prieš sąžinės įsitikinimus ir, bent jau prieš savo sąžinę, pasiteisinti, kad buvo primesta svetima valia, žmogui nepavyks (nebent būtų suformuotas klaidingas sąžinės įsitikinimas). Tai būtų kiekvieno asmens sąžinės reikalavimas, net tuo atveju, kai jis, kaip kvakeriai, jaustų kategorišką sąžinės prieštaravimą eiti su ginklu prieš kitą žmogų, nesvarbu, ar jis priešas, ar ne. Tačiau pilietinė ir prigimtinė asmens pareiga (besąlygiškas sąžinės įsipareigojimas) prisidėti kovojant dėl savo tėvynės: „Tuo atveju, kai pilietis, pakludamas savo sąžinei, atsisako vartoti ginklą, valdžia privalo palankiai į tai atsižvelgti; jis vis tiek lieka įpareigotas kitokių būdu tarnauti visuomenei“³²⁵.

Nors visi norime, kad mūsų vidiniai įsitikimai būtų tik privatus mūsų reikalas ir, iš pirmo žvilgsnio, neretai gali pasirodyti, jog taip ir yra, tačiau valstybės suformuoti privalomi ritualai ir sukurtos priverstinės lojalumo priesaikos nuolat veikia ir daro spaudimą šiems individualiems įsitikinimams. Tai vyksta todėl, kad nepaklūstant nemoraliniams įstatymams, civilinė valdžia įžvelgia grėsmę, kurią jiems kelia tvirta asmeninės sąžinės jėga. Padarinys – net ir elementariausi asmeniniai įsitikiniai tampa nesaugūs ir reikalauja budrumo³²⁶. Pavyzdžiui, po 1863 m. sukilimo, Rusijos imperijos valdžiai uždraudus lietuvišką spaudą, Lietuvoje imta nelegaliai platinti lietuviškas knygas, kurti slaptas mokyklas. Čia paminėtina XIX a. šeštame dešimtmetyje vyskupo Motiejaus Valančiaus organizuota „antivalstybinė“ veikla. Jis ėmėsi slapto lietuvių kultūrinio ir ganytojiško darbo: organizavo lietuvių spaudos leidimą Rytų Prūsijoje, įkūrė pirmą knygnešių organizaciją, skatino kurti slaptas mokyklas³²⁷. Motiejaus Valančiaus remtas blaivybės sąjūdis ir religiniam švietimui pasitelkta lietuviška knyga pasitarnavo ne tik švietimo plėtrai, bet turėjo ir pasipriešinimo cariniam režimui atspalvį. Kaip pastebi Balkelis, nors platinamuose raštuose nebuvo politinio turinio, tačiau tokio pobūdžio kultūrinė ir religinė veikla buvo opozicinė caro valdžiai³²⁸. Taigi praktinį ir iš dalies ideologinį poveikį turėjusi imperinė rusifikacija paskatino tautines religines ir pasaulietines organizacijas susirūpinti savišvieta lietuviškose gubernijose. Andersono nacionalizmo kilmės teorija iš dalies paaiškina, kaip tautos įkvėpta pasiaukojanti meilė daro įtaką moralumo sampratos formavimuisi: dauguma bet kurio sluoksnio žmonių tautos esmė laiko jos nesavanaudiškumą. Aukščiausia aukos idėja yra neatsiejama nuo tyrumo, dorumo idėjos, kai net pasirinkta mirtis dėl šalies įgautina moralinį didingumą³²⁹. Vertėtų akcentuoti Strohmio nurodytą pastebėjimą, kad, net

³²⁴ KBK, n. 2313.

³²⁵ KBK, n. 2311.

³²⁶ Pgl. Strohm, 2011, 88–89.

³²⁷ Bairašauskaitė 2011, 264.

³²⁸ Balkelis 2012, 38.

³²⁹ Anderson 1999, 160–163.

palaikoma viešosios teisės, institucinės religijos arba viešosios nuomonės, sąžinė ir toliau pelno centrinę vietą mūsų etiniuose svarstymuose³³⁰.

Pažymėtina, kad sąžinės priešara kaip atsisakymas paklusti civiliniam įsakymui, sąžinės įvertintam kaip neteisingam, egzistavo visada. *KBK* nurodo, kad savęs paties meilė išlieka pagrindiniu dorovės dėsnium, todėl teisinga reikalauti pagarbos savo gyvybei ir turėti galimybę atsisakyti vykdyti nurodymus, kurie prieštarauja asmens sąžinei. Nepaisant žmogaus noro, kad sąžinės įsitikinimai būtų privatus reikalas, valstybė nuolat veikia ir daro spaudimą šiems individualiems įsitikinimams.

2.4.3. Religinės sąžinės socialumas

Jeigu, pasak Anzenbacherio, tik išsami istorinė-sociologinė socialinių santykių analizė įgalina mus suprasti praėjusių epochų moralinio žmonių elgesio motyvacijos horizontą, o individualios sąžinės sprendimus neretai nulemia skirtinga pasaulėžiūrinė nuostata ir empirinių žinių lygis arba, pagal Kantą, dėl skirtingų kultūrinių ir biografinių veiksnių, skirtingi moraliniai įsitikinimai³³¹, vertėtų trumpai apžvelgti sociologines sąžinės sampratos transformacijas religinėje ir sekuliarioje visuomenėje.

Anzenbacherio teigimu, tikinčiajam sąžinės autonomija ir teonomija turi sutapti, nes tikinti sąžinė regi save kaip Dievui priklausančią ir Dievo įgaliotą galutinę instanciją kitų išorinių objektyvių vertybių, reikalavimų bei autoritetų atžvilgiu³³². Adamo B. Seligmano teigimu, Tomo Akviniečio etika, protą ir prigimtine teisę laikė esminiais veiksniais, padedančiais įgyvendinti krikščioniškąją moralinę viziją bei išlaikę jų pavaldumą sakramentinės, bažnytinės ir stebuklingos dieviškosios malonės srities atžvilgiu. Tomistinėje sistemoje valstybės tikslai ir siekiai buvo tvirtai susieti su dieviškojo įstatymo tikslais ir siekiais – įgyvendinti moralinius krikščionybės uždavinius³³³. Apie valdžios ir visuomenės bei religijos santykius XIX a. pab. – XX a. pr. Lietuvoje galima kalbėti pažvelgus į tiriamojo laikotarpio situaciją. Įtakingiausias tuo metu buvo Katalikų ir Stačiatikių bažnyčios, kiek mažiau įtakos turėjo protestantai. Stačiatikių bažnyčia per visą XIX a. buvo vienas iš pagrindinių Rusijos ramsčių įgyvendinant rusinimo politiką³³⁴. Sąžinė buvo laikoma svarbiu instrumentu, kuriuo Bažnyčia stengėsi paveikti, reguliuoti individų elgesį. Sirutavičiaus manymu, pirmiausia tuo instrumentu buvo siekiama kontroliuoti žemesniųjų socialinių sluoksnių seksualinį elgesį³³⁵. Lietuvybės puoselėtojo, kunigo Silvestro Gimžausko (1845–1897) pamoksluose³³⁶ itin dažnai minima sąžinė („saužinė“), kuri pa-

³³⁰ Strohm, 2011, 90.

³³¹ Anzenbacher 1995, 81.

³³² Anzenbacher 1995, 96–97.

³³³ Seligman 2004, 33.

³³⁴ Bairašauskaitė 2011, 303.

³³⁵ Sirutavičius 2002, 154.

³³⁶ Silvestras Gimžauskas, *Pamokslai*, parengė Paulius Subačius ir Renata Taučiūtė, Vilnius: LKMA, 2010.

prastai sutapatinama su Dievo balsu. Iš pamokslų teksto ir jo skelbiamos žinutės galima spėti, jog Gimžauskas kreipiasi į žemesnio luomo atstovus – valstiečius, kuriems sąžinė turėtų būti jų prižiūrėtoja (prieš kurią atsiskaitoma reflektuojant savo veiksmus ir elgesį) ir vadovė (nubrėžianti tinkamo elgesio perspektyvą). Dieviškojo įstatymo ir prigimtinės teisės koegzistavimas sudarė palankias sąlygas individualios sąžinės įsitikinimų atitikimui valstybėje (visuomenėje) galiojantiems standartams ir dorovinėms normoms. Jei tokioje visuomenėje normoms pritariama absoliučiai vieningai, tai visuomenės narių sąžinės orientuojasi į socialinį etosą be įtampos ir normatyvinių turinį perima tiesiogiai. Strohm pastebi, kad jau ir Viduramžiais sąžinės ir Bažnyčios susivienijimas turėjo stabilizuojantį efektą: sąžinė, kuri Antikos laikais buvo blaškoma viešosios nuomonės ir situacijų bangų, įgauna tvirtą pagrindą, sudarytą iš krikščioniškosios teologijos, biblinio precedento ir institucinės praktikos³³⁷. Nepaisant tautinių ir socialinių įtampų, Rusijos valdžios represijų, XIX a. Lietuvoje religiniu autoritetu buvo Katalikų bažnyčia. Ji buvo pagrindinė bažnytinė organizacija, aktyviai dalyvavusi formuojant modernėjančios Lietuvos visuomenės pasaulėžiūros vertybes ir institucinius pagrindus³³⁸.

Kaip teigia Maxas Weberis, religinės etikos formavimuisi impulsą davė įsitikinimas, kad socialinių santykių tvarka yra sukurta dievų, todėl jie ginsią savo sukurtą tvarką nuo pažeidimų. Dievo žmogui keliamų reikalavimų atskyrimas nuo „gamtos“ reikalavimų suponavo religinio įstatymo, kaip specifinės priemonės, laikymąsi Dievo palankumui pelnyti³³⁹. Atsiranda etikos sistema, kurią garantuoja tabu. Tabu racionalizacija lėmė tokios normų sistemos susiformavimą, kuri tam tikrus veiksmus darė religiniais nusižengimais, už kuriuos reikia atgailauti, o kartais netgi pasmerkti mirtimi³⁴⁰. Natūralu, kad galiojant tokiai etinei sistemai, draudimo reikalavimų nesilaikęs bendruomenės narys turėjo jausti ir sąžinės priekaištą, nes, kaip aiškino Weberis, kas racionali ar iracionali pagrindu pasidarydavo įprasta, tapdavo ir „šventa“³⁴¹. Sociologo teigimu, nusižengimas Dievo valiai tampa etine „nuodėme“, kuri nepriklausomai nuo tiesioginių pasekmių slegia sąžinę³⁴². Weberis, išanalizavęs socialinių klasių religingumo ypatumus, pastebėjo, kad valstiečių, miestiečių, kareivių, aristokratų ir amatininkų religingumas turi tik vienai ar kitai socialinei klasei būdingus bruožus. Pavyzdžiui, valstiečio gyvenimas labai priklauso nuo organinių procesų ir gamtos reiškinų, todėl ekonomiškai gana silpnai orientuotas į racionalią sistematizaciją. Valstiečių religingumas daugiau tradicionalistinis nei racionalizuotas etiškai. Reikėtų pastebėti, kad, nepaisant Bažnyčios modernėjimo Lietuvoje XX a. pradžioje tradicionalizmas

³³⁷ Strohm 2011, 11.

³³⁸ Bairašauskaitė 2011, 278.

³³⁹ Max Weber, *Religijos sociologija*, iš vokiečių kalbos vertė Zenonas Norkus. Vilnius: Pradai, 2000, 47.

³⁴⁰ Weber 2000, 48–49.

³⁴¹ Weber 2000, 49.

³⁴² Weber 2000, 54.

vis dar buvo gana stiprus. Valstietija lieka prisirišusi prie animistinės magijos arba ritualizmo. Nors Weberis apibūdina Vakarų Europos valstietijos luomo religingumo ypatumus, tačiau galima aptikti nemažai panašumų ir su XIX a. Lietuvos valstietijos situacija. Iš tiriamojo laikotarpio literatūros kūrinių galima susidaryti nuomonę, kad greta išpažįstamo krikščioniško tikėjimo buvo gajūs įvairūs prietarai ir magijos ritualai (ypač gydant ligonius). Kaip pavyzdį galima pateikti Lazdynų Pelėdos romano *Klaida* veikėją Skyrienę, kuri kaime buvo gerai žinoma „ligonių marintoja“ (panaudodama įvairius ritualus ir smilkymus). Nors, anot Kavolio, lietuviškoji pagonybė, neišsivysčiusi į aukštesniųjų religijų tarpą, žlugo, krikščioniškoji religija Lietuvoje nepakeitė išsyk pagoniškosios. Krikščionybė į lietuvių charakterį skverbėsi pamažu, o liaudyje pasiliko pagoniškosios religijos fragmentai³⁴³. Kavolio įsitikinimu, krikščionybė savo esme liko psichologiškai tokios pat rūšies išgyvenimas kaip ir pagoniškoji religija, t. y. nedaug ką gilesnė ir nei kiek nepakilusi į moralinę plotmę³⁴⁴. Tumas-Vaižgantas viename savo pamoksle rašė:

Viena vertus, matome minią, į kurios širdį ir smegenis dėl menko išsilavinimo dar nespėjo įsigerti tikroji krikščioniškosios religijos dvasia, todėl ji pasirengusi matyti Dievo galią net ten, kur iš tikrųjų jos nėra; paprasčiau sakant – įžeidžiančią Dievą prietarų laikymusi, kita vertus – matome bauginančias apraiškas vis labiau plintančio abejingumo Dievo garbei. (VP 2014, 155)

XIX a. pabaigoje lietuviškoji katalikybė buvo dar neišsilaisvinusi iš inertiškųjų savo pačios tradicijos prielaidų, todėl jai dar trūko pažangesnės vidinės laikysenos³⁴⁵. Asmeninei iniciatyvai ir savitam sąžinės balsui tuo metu vis dar mažai suaktyvėta³⁴⁶.

Karinei aristokratijai tokios sąvokos, kaip „nuodėmė“, „išganymas“, religinis „nu-sižeminimas“, ne tik buvo svetimos, bet ir skambėjo kaip tiesioginis įžeidimas. Todėl priimti šiomis sąvokomis operuojančią religiją karo didvyriui ar aristokratui atrodė itin žeminančiu poelgiu. Pavyzdžiu gali pasitarnauti Lazdynų Pelėdos (Marijos Lastauskienės) apysakoje *Šiaurės sostinėje* (1928–1930) aprašytas karininko tipas, kurio elgesio motyvus (sąžinės sprendimus) lemia karininko pasaulėžiūra ir įsitikinimai:

Zvonkovas buvo tikras karininkas. Visomis jėgomis mylėdamas ir garbindamas galingą caro sostą, jis buvo visiškai atsidavęs savo pareigai. Patriotizmas, virtęs šovinizmu, kreipė visas jo mintis ir darbus. Galybė buvo jo idealas [...]. (LPŠS 1955, 79–80)

Amatininkai turėjo ryškų polinkį ir į bendruomeninį religingumą, ir į racionalią etinę religiją. Beje, amatininkų ir pirklių ekonominės sąlygos perša mintį, kad sąžiningumas

³⁴³ Kavolis 2006, 315.

³⁴⁴ Kavolis 2006, 322.

³⁴⁵ Vytautas Kavolis, *Epochų signatūros*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1991, 109.

³⁴⁶ Kavolis 1991, 113.

atitinka jo paties interesus ir kad už gerą darbą bei pareigos vykdymą jiems bus atlyginta. Amatininko pasaulio samprata grindžiama atpildo etika³⁴⁷. XIX a. Lietuvoje trečiasis luomas tik kūrėsi. Viena vertus, Lietuvos miestai buvo kitataučiai, todėl lietuvių amatininkai (kurių buvo dar labai mažai) ir pirkliai susidūrė su didele konkurencija, kurios dažnas neatlaikydavo. Kita vertus, lietuvių tarpe viešpatavo neigiamas požiūris į miesto aplinką, kaip moralinio smukimo vietą. Kaip pastebi Vėbra, prekybininkų tarpusluoksnius buvo pirmoji buržuazinio tipo socialinė grupė. Tačiau ji buvo daugiausiai valstietiška³⁴⁸. XIX–XX a. sandūros Lietuvoje dvasininkija siūlė atsisakyti žmogaus vertinimo pagal jo socialinę kilmę. Dar Apšvietos racionalizmo vizijose asmuo buvo visuotinių vertybių nešėjas, apsišvietusiu protu ir laisvas nuo jį varžančių tradicijų³⁴⁹. Siekiant įtraukti bajoriją į modernios lietuvių tautos formavimą, apeliuojama į bajorų sąžinę, nes tradiciškai šis luomas rūpinosi bendra situacija valstybėje. Mastianicos teigimu, XIX a. antroje pusėje vykstanti profesionalizacija kaip ir kiti modernizacijos procesai – urbanizacija, sekuliarizacija, industrializacija, spartino visuomenės luominės struktūros irimą, naujų socialinių grupių – inteligentijos, buržuazijos – susidarymą. Šias grupes siejo nauji interesai, naujos vertybinės nuostatos³⁵⁰. Inteligentų sąžinės įsitikinimams didžiausią poveikį jau darė sekuliarus proceso veiksniai. Taip pat verta paminėti, kad naujų visuomeninių grupių atsiradimas XIX a. suponavo naują žmogaus asmeninės sėkmės rodiklį – profesinę karjerą, bet ne socialinę kilmę³⁵¹.

XIX a. religijos (nors ir tradiciškai praktikuojamos) vaidmuo lietuvių socialiniame gyvenime buvo toks žymus, kad, anot Kavolio „iš religinės kunigų funkcijos išplaukiantis jų autoritetas persunkė visas kultūriškai bedžiūvančio gyvenimo sritis ir sudarė naujas kultūrinės normas“³⁵². Religijos atstovų skelbiamos socialinės normos buvo taip pat ir įsakymas, kurio laikytis faktiškai buvo privalu labiau nei vyraujančios valdžios įsakymų³⁵³. Todėl nenuostabu, kad religinių autoritetų (pvz. Motiejus Valančius) įtaka buvo tokia stipri lietuvių pasaulėžiūros formavimuisi, o kunigo profesija tokia pageidaujama lietuvių valstiečių tarpe. Katalikų bažnyčios pagalba organizuotas liaudies švietimas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvoje ardė luominę visuomenės sanklodą ir mezgė demokratiškesnius socialinius santykius³⁵⁴. Protestantų bažnyčia taip pat turėjo įtakos lietuviškos visuomenės raidai, tačiau neprilygo Katalikų bažnyčios įtakai. Paminėtina Kavolio įžvalga dėl pasitaikančio intelektualų priešiško religijai. Anot sociologo, dažniausios liberalių pažiūrų asmenų kovos

³⁴⁷ Weber 2000, 96–102, 114.

³⁴⁸ Rimantas Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius: Mokslas, 1990, 119.

³⁴⁹ Plečkaitis 2008, 11.

³⁵⁰ Olga Mastianica, „XIX amžiaus visuomenės profesionalizacijos ir socialinės sąveikos problemos Vakarų Europos istoriografijoje“, *Lituanistica* t. 59,1(91), 2013, 24.

³⁵¹ Mastianica 2013, 29.

³⁵² Kavolis 2006, 266.

³⁵³ Kavolis 2006, 266.

³⁵⁴ Bairašauskaitė 2011, 262.

buvo nukreiptos prieš tuometines bažnytines institucijas, nes jų atstovai buvo kalti dėl moralinės ir politinės galios naudojimo siekiant liberalams sukliudyti būti laisvais politikoje, ūkyje ir sąžinėje³⁵⁵. Amžių sandūros lietuvių religiozumas reiškėsi tradicinio kaimo ir moderniojo pasaulio konflikto kontekste. Sąsajos su konservatyviųjų tradicijų gynimu stūmė religiją į pavojų, nes moderniųjų įtakų atstovai, kovojantys prieš politinį, socialinį ir ekonominį kaimo atsilikimą, kartais išeidavo prieš tuos religinius sluoksnius, kurie šį atsilikimą gynė. Taip religija buvo sutapatinta su atsilikimu. Kita vertus, neteisinga buvo ir kita nuomonė, kad jei modernistai kovojo prieš atsilikimą, tai savaime kovojo ir prieš religiją. Ir nors iš tikrųjų kova vyko tarp istorinio atsilikimo ir moderniojo gyvenimo, neretai ši kova buvo susijusi su religija ir pristatoma kaip kova už ar prieš religiją³⁵⁶.

Apibendrinant, galima konstatuoti, kad asmuo, formuodamas savo sąžinę, neišvengia subjektyvių galiojančių socialinių normų interpretacijų. Egzistuojantis dieviškojo įstatymo ir prigimtinės teisės ryšys suponuoja individualios sąžinės įsitikinimų atitikimą valstybėje galiojantiems standartams ir dorovinėms normoms. Kadangi skirtingos socialinės klasės turi tik vienai ar kitai klasei būdingus religingumo bruožus, skiriasi ir atskiros klasės sąžinės sampratos artikuliacijos. XIX a. Lietuvoje Bažnyčia pasinaudodama tikinčiųjų sąžine stengėsi reguliuoti individų elgesį.

2.5. Sąžinės samprata fenomenologiniu aspektu

Kuriančioji sąmonė įsigyvena į tekstą ir perteikia jame savąjį pasaulio patirties išgyvenimą, todėl, analizuojant kūrinio veikėjų patirtis, išgyvenimus bei patirčių refleksijas, į veikėjo sąmonėje atsiskleidžiančius fenomenus ir procesus galima iš dalies žiūrėti ir kaip į kūrėjo (autorius) patirčių refleksijas ir suvoktas prasmes³⁵⁷. Gilinantis į personažo patirčių ir išgyvenimų refleksijas, analizuojant vykstančius intencionalius aktus bei jų sąryšį su gyvenamuoju pasauliu, stengiamasi atskleisti, kaip per *Kitą* vyksta personažo saviidentifikacijos procesas ir savos tapatybės reflektavimas. Čia itin svarbus tampa *Kitas*, tačiau ne tik kaip kitas asmuo, bet kaip kita savos asmenybės dalis, susitelkiant į sąžinės fenomeną. Pasak Maurice Merleau-Ponty, fenomenologija „mėgina betarpiškai aprašyti mūsų patyrimą tokį, koks jis yra, neatsižvelgdama į jo psichologinę kilmę bei priežastines interpretacijas, kurias jam gali suteikti mokslininkas, istorikas ar sociologas. [...] Pasaulis gali būti suprastas tik refleksija, nes tik joje jis pasirodo keistas ir paradoksalus“³⁵⁸. Pasitelkiant fenomenologijos filosofiją, litera-

³⁵⁵ Kavolis 2006, 185.

³⁵⁶ Kavolis 2006, 324.

³⁵⁷ Maurice Natanson, *Literature, Philosophy and the Social Sciences: Essays in Existentialism and Phenomenology*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1962, 97.

³⁵⁸ Merlo-Ponti, Morisas, Suvokimo fenomenologija, *Problemos* 25, 1980, 94, 99. (<http://www.zurnalai.vu.lt/problemos/article/view/6282/4014>)

tūros kūrinys gali pasirodyti tinkamiausia erdve pademonstruoti patiriamo gyvenamojo pasaulio ir pačios patiriančiojo patirties santykio ypatumus. Literatūra nušviečia, kaip iš žmogaus patirties ir šios patirties refleksijos išauga tekstas ir kaip šiame tekste atsiskleidžia sudėtingi sąmonės judesiai. Viktorijos Daujotytės įsitikinimu, fenomenologijos filosofija siekia, kad literatūroje vaizduojamas „turtingas, įvairus, gražus ir tragiškas žmogaus gyvenamasis pasaulis būtų kiek įmanoma adekviau suvoktas ir reflektuotas, kad išliktų jutimai, kvapai, girdėjimas, matymas, kad suvokimas būtų užpildytas, neliktų tik abstrakcijos, rėmai“³⁵⁹. Literatūrinio kūrinio autoriaus asmenybė mūsų supratimui gali atsiverti tik per savo kūrybą. Jam rūpimos problemos atsispindi romano herojų patirčių ir išgyvenimų refleksijose. Nors grožinėje literatūroje egzistuoja ryški skirtis tarp realaus ir įsivaizduojamo, tarp faktinio ir fiktyvaus pasaulių, fenomenologija šią skiriančią ribą išblankina, nes susikoncentruojama konkrečiai į pasaulį patiriančią sąmonę ir jos refleksijas. Daliaus Jonkaus teigimu, tam, kad galėtume patirti literatūros tikrovę jos pačios raiškoje, „turėtume išsivaduoti nuo psichologistinių, istoristinių ir objektyvistinių prietarų“³⁶⁰.

Paulio Ricoeuro teigimu, sąžinės fenomenas priklauso tokiai dialektikai, kai veikianti sąmonė konfrontuoja su teisiančia (vertinančia) sąmone. Sąžinės fenomeno autentiškumo ženklas – šių dviejų, pripažįstančių savo ribas, antagonistų vienas kito pripažinimo rezultatas. Dialektinę individualybės ir kitokybės formą turinti sąžinė aiškiausiai atsiskleidžia per balso ar kvietimo (kreipimosi) metaforą, kuri neretai konstituuoja įsakomojo pobūdžio fenomeno sampratą, kur itin išryškinama kitokybės (*Kito*) dėmens reikšmė. Sąžinės sąsajos su teisiančia ir veikiančia sąmonėmis bei šis sąmonės skilimas žymi dviprasmišką *Kito* padėtį sąžinės fenomene bei faktą, kad sąžinė yra įsakantis *Kito* balsas. Anot Ricoeuro, tarp sąžinės ir asmens, į kurį ji „kreipiasi“, užsimezgančius santykius galima įvardyti kaip vertikalius, todėl tarp individo sąžinės ir prisiimamų įsipareigojimų įvykęs susidūrimas gali paskatinti sąžinės balsą redukuoti į autoriteto (Bažnyčios, teismo ar pan.) nuosprendį³⁶¹.

Prisimindamas Platoną, kuris mąstymą dažnai vadindavo „bebalsiu sielos pokalbiu su savimi pačiu“³⁶², Martinas Buberis šiame procese išvelgia tarpsnį, kai apklausama ir išklausoma tam tikra „vidinė“ instancija; tai lyg „kilusios minties pirmasis kvotimas“³⁶³. Tačiau, teigia Buberis, net ir tada, kai ši „vidinė“ instancija kvočia ir iš-

³⁵⁹ Viktorija Daujotytė, „Fenomenologinis žvilgsnis: Jono Biliūno „Kūdikystės sapnai“, *XX amžiau literatūros teorijos: konceptualioji kritika*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. 2010a, 24.

³⁶⁰ Dalius Jonkus, *Patirtis ir refleksija: fenomenologinės filosofijos akiračiai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2009, 258.

³⁶¹ Paul Ricoeur, *Onself as Another*, translated by Kathleen Blamey. The University of Chicago Press 1992, 341–351.

³⁶² Martin Buber *Dialogo principas II: Dialogas. Klausimas pavieniui. Tarpžmogiškumo pradai*, vertė Tomas Sodeika. Vilnius: Katalikų pasaulis 2001, 80.

³⁶³ Buber 2001, 80.

bando jau išbaigtą mintį, egzistuoja ir kita dialoginė forma: „sprendimo reikalaujama ne iš empirinio ‚Aš‘, bet iš [...] sykiu su manimi intenduotos dvasios, atvaizdo- ‚Aš‘, kuriam nauja mintis pateikiama tam, kad jis ją pažintų [...]“³⁶⁴. Dėl to kyla grynai dialoginio kvotimo reikmė, kai ‚vidinė‘ instancija- ‚Tu‘ yra vien mąstomas, „tačiau nepaprastai gyvas ir jaučiamas „kitaip“, arba įsikūnija kokiame nors gerai pažįstamame asmenyje“³⁶⁵. Be to, pastebi, Buberis, „turime reikalą nebe su tokiau ‚Tu‘, kuris [...] linkęs filosofuoti sykiu, o pirmiausia su besipriešinančiu ‚Tu‘, kuris priešinasi, nes yra tikrai Kitas, kitaip ir ką kitą mąstantis [...] jo savitumas įimamas į savąjį mąstymą, į jį įsimąstoma, taigi į jį kreipiamasi mintyse“³⁶⁶. Ši Buberio įvardyta ‚vidinė instancija- ‚Tu‘ gali būti ir asmens sąžinė, į kurią kreipiamasi mintyse, su kuria ginčijamasi ir kuri turi tik jai būdingo savitumo. Vaicekauskienės teigimu, sąžinės, kaip savimonės formos, pagrįstos refleksija, brendimui didelę įtaką daro kalbinė komunikacija – dialoginis bendravimo būdas, kuris turi ne tik komunikacinių, bet ir tarpasmeninių-etinių aspektų³⁶⁷. Tyrėja kalba apie tarpasmeninį dialogą, tačiau tai galima pritaikyti ir vidi- niam dialogui su savo ‚Aš‘.

Formuojantis emocinei-kognityvinei sąžinės struktūrai svarbiausią vaidmenį atlieka dvi emocijos – kaltė ir gėda. Kaltės šaltiniu Vaicekauskienė nurodo socialines normas ir įsipareigojimus kitiems, gėdos – idealųjį savivaizdį ir išorinį vertinimą³⁶⁸. Ricoeuro teigimu, kaltumas aiškiai pabrėžia subjektyvumą; jis rodo, kad sąmonę slegia nepakeliama našta, kad sąžinės graužimas yra vidinė graužatis, o naštos ir graužaties metaforos rodo pakenkimą egzistencijos plotmėje. Tačiau į ‚vidinį forumą‘ metaforiškai perkėlus teismą, jis tampa ‚moraline sąmone‘, tad kaltumas tampa būdu stoti prieš savotišką nematomą teismą, kuris seka, teisia ir pasmerkia. Todėl, anot Ricoeuro, kaltumo suvokimas sutampa su baismės numatymu, t. y. kaltė yra suskilusios sąmonės savęs sekimas, savęs apkaltinimas ir savęs pasmerkimas³⁶⁹. Sąžinės graužimo patyrimas implikuoja laisvės ir pareigos dialektinio santykio patyrimą. Tai pripažinimas (galėjimas) to, kas privaloma, ir kartu prisipažinimas, kad buvo veikiama ne pagal privalomu pripažintą įstatymą. Ricoeuro pastebėjimu, kartu su kaltumu atsiranda savotiškas (kartais patologiškas) reiklumas, kurį galima pavadinti skrupulu. Skrupulinga sąmonė yra subtili ir jautri, trokštanti kuo didesnės tobulybės³⁷⁰. Anot Ricoeuro, skrupulas rodo, kad moralinė sąmonė tampa savaip patologiška – skrupulingas žmogus užsidaro painiame priesakų ir abejonių labirinte. Skrupulinga sąmonė

³⁶⁴ Buber 2001, 81.

³⁶⁵ Buber 2001, 81.

³⁶⁶ Buber 2001, 83.

³⁶⁷ Vaicekauskienė 2002, 78.

³⁶⁸ Vaicekauskienė 2002, 94.

³⁶⁹ Polis Rikioras, „Kaltumas, etika ir religija“, *Gėrio kontūrai*, sudarė Bronius Kuzmickas, vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Mintis, 1989, 285.

³⁷⁰ Rikioras 1989, 286.

nuolat prideda vis naujų priesakų, o paklusnumas priesakui vien dėlto, jog taip prisakyta, nutolina skrupulingąjį nuo paprasto priesako mylėti Dievą ir žmones bei uždaro jį į kaltumo pragarą³⁷¹. Panašius herojų komplikuotus santykius su savo moraline sąmone (skrupulinga sąžine) sutiksime analizuojamo periodo lietuvių literatūroje. Itin saviti herojų santykiai su savuoju „Aš“ (dažniausiai – sąžine), bus itin akivaizdžiai pastebimi kaip santykis su Kitu arba Ne–„Aš“ dėl poreikio suprasti (suvokti) prisiminimais sugrįžtančių nereflektuotų praeities įvykių ir neįsisąmonintų vidinių sąryšių.

Kaip teigia Vaicekauskienė, pačios bendriausios sąžinės raidos pakopos yra intuityvi-emocinė, heteronominė-norminė ir autonominė refleksyvi. Pagrindinis kokybinis lūžis sąžinės raidoje yra perėjimas nuo autoritetinės (heteronominės, moralinės, įstatymo, baimės, priskirtos kaltės) prie autonomiškos (reflektuojančios, įsipareigojančios, prisiimtos kaltės) orientacijos³⁷². Tyrėja pažymi, kad heteronominė-norminė sąžinė yra sąžinė, kuri nesuvokia pati savęs, tačiau nėra iracionali, ji imli normoms, konkrečiai apibrėžiančioms pageidaujamą elgesį ir padedančioms išlaikyti elgesio savireguliaciją pagal išorinius reikalavimus. Autonominės-refleksyvios sąžinės genėzė susijusi su gebėjimu objektyvizuoti savo moralines pažiūras ir autonomijos priimant sprendimus. Refleksyvi sąžinė sugeba analizuoti patį sprendimo priėmimą ir jo prielaidas³⁷³. Moralės normatyvinių teiginių esmę sudaro juose suobjektyvinto gėrio teisingumas, kuriuo jie susisieja su individo sąžine ir kurį, ta sąžinė perkuria, paversdama konkrečiu privalėjimu. Normatyvinį turinį sąžinė kartais perima tiesiogiai, kartais normas verifikuoja savitai, jas lyg pateisindama savo ribose. Normų objektyvaus teisingumo išgyvenimas reiškiasi įsitikinimu, t. y. subjektyviu tikrumu, kad ta ar kita norma nurodo teisingą gėrį³⁷⁴. Wojtyła pastebi, kad, nors privalėjimo išgyvenimas glaudžiai siejasi su teisingumo išgyvenimu, sąžinė ne visada yra tiksli ir ne visada yra teisinga, t. y. „ne visada atitinka gėrio realumą“, nes sąmonė sąžinės sprendimams garantuoja subjektišką teisingumo išgyvenimą³⁷⁵, o subjektyviai pateisinant normas atsiranda klaidingo įsitikinimo galimybė. Tokia sąžinė moralinėje teologijoje vadinama klaidinga, laksistine, supainiota³⁷⁶.

Apibendrinant skyrių, literatūros kūrinys gali pasirodyti tinkamiausia erdve pademonstruoti patiriamo gyvenamojo pasaulio ir pačios patiriančiojo patirties santykio ypatumus. Literatūros kūrinyje atsiskleidžiančios fiktyvios sąmonės fenomenologinė analizė leidžia atskleisti kasdienio gyvenimo transcendentalią struktūrą. Kūrinyje svarbiausia yra patiriančioji ir interpretuojanti sąmonė. Bendriausios sąžinės raidos pakopos yra intuityvi-emocinė, heteronominė-norminė ir autonominė refleksyvi.

³⁷¹ Rikioras 1989, 286.

³⁷² Vaicekauskienė 2002, 57.

³⁷³ Vaicekauskienė 2002, 58.

³⁷⁴ Wojtyła 1997, 213.

³⁷⁵ Wojtyła 1997, 209.

³⁷⁶ Peschke 1997, 225–226.

2.6. Apibendrinimas

Kantas sąžinę pristato kaip grynąjį praktinį protą, kuris formalų moralinį principą pavėčia konkrečia pareiga konkrečioje situacijoje, kur pareigos jausmas prilyginamas sąžiningumo principams. Kantui svarbiausias yra žmogus, nes jis yra savo paties galutinis tikslas. Nors Kanto filosofijai lietuviškoji kultūra nebuvo pribrendusi, prūsų filosofo etikos nuostatos ir pedagoginės koncepcijos buvo gana noriai reflektuojamos lietuvių visuomenės veikėjų, pedagogų ir rašytojų. Kito lietuvių autorių reflektuoto filosofo Nietzsche'ės moralės koncepcijoje sąžinė yra stipraus, galingo ir aktyvaus žmogaus instinktas. Nietzsche plėtoja du moralinio vertinimo būdus – „vergų“ ir „kilmingųjų“ moralės koncepciją, kur priešpriešinamos su luominę prasmę turinčiomis vertybinėmis sąvokomis „gera“ arba „prasta“. „Nešvarios sąžinės“ terminą Nietzsche laiko nenatūraliu, išgalvotu produktu, tinkančiu tik silpnajam arba vergo moralę turinčiam žmogui. Kadangi romantizmas Lietuvoje ilgai vyravo kartu su Apšvietos idėjomis, Nietzsche'ės taip aukštinamo individualizmo apraiškų atpinkiama romantizmo dvasia kūrusių autorių kūrinuose.

Sąžinės laisvė implikuoja ne tik įsitikinimą, bet ir veiksmų laisvę. Pradedant Reformacija, vėliau Apšvietos epochoje vis dažniau pasisakoma apie sąžinės autonomiją. Asmens vykdomos pareigos ir įsipareigojimai, kuriuos nustato visuomenėje galiojančios teisės normos ir papročiai, laikytini objektyvia tikrove. Sąžinės sampratos kaitą lemia sociokultūriniai asmens savimonės pokyčiai. Individuali sąžinė ir socialinis etosas yra tarpusavyje susiję: sąžinė iš etoso perima suobjektyvinto gėrio turinį ir stengiasi atitikti objektyvias moralumo normas. Sąžinės formavimui labai svarbi yra socialinė aplinka, švietimas ir paties asmens valia. Tik išugdęs pakankamai brandžią sąžinę, asmuo gali atsakingai įvertinti susiklosčiusią situaciją sąžinės prieštaros veiksmui. Sąžinė turi veikti nepriklausomai nuo vyraujančios nuomonės ribotų išankstinių nusistatymų. Moralės teologų ir filosofų pastebėta, kad sąžinės priešara, kaip atsisakymas paklusti civiliniam įsakymui, sąžinės įvertintam kaip neteisingam, egzistavo visada. Lietuvoje prie sąžinės prieštaros atvejų priskirtinos vykdomos pasipriešinimo akcijos lietuviškos spaudos draudimo laikotarpiu. Valstiečių, miestiečių, kareivių, aristokratų ir amatininkų religingumas turi tik vienai ar kitai socialinei klasei būdingus bruožus. XIX a. Lietuvoje per sąžinę Bažnyčia stengėsi reguliuoti individų elgesį. Nepaisant teiginio, kad krikščionybė į lietuvių charakterį skverbėsi pamažu, XIX a. religijos vaidmuo lietuvių socialiniame gyvenime buvo itin žymus.

Sąžinės reiškinys priklauso tokiai dialektikai, kai veikianti sąmonė konfrontuoja su vertinančia sąmone. Gilinimasis į literatūros kūrinio personažo patirčių refleksijas, vykstančių intencionalių aktų analizavimas, padeda atskleisti, kaip per *Kitą* – savo paties sąžinę – vyksta personažo saviidentifikacijos procesas. Sąžinės struktūroje svarbiausią vaidmenį atlieka dvi emocijos – kaltė ir gėda. Kaltė yra suskilusios sąmonės savęs sekimas, savęs apkaltinimas ir savęs pasmerkimas. Pagrindinis kokybinis lūžis sąžinės raidoje yra perėjimas nuo autoritetinės prie autonomiškos orientacijos.

III.

Sąžinės sampratos artikuliacija XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių literatūroje

Šioje dalyje sąžinė literatūroje interpretuojama įvairiuose kontekstuose: visuomenės ir kultūros raidos, asmens tapatybės kitimo, moralinės sąmonės vystymosi, pasaulėžiūros formavimosi. Antrojoje dalyje pristatytos sąžinės sampratos teorijos padės įsigilinti į analizuojamuose kūriniuose užfiksuotus sąžinės raiškos atvejus. Sąžinė rodo žmogaus subrendimą ir tapimą asmenybe, tačiau pati asmens sąžinė gali būti skirtingos brandos, ir tai atspindėta XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių autorių kūriniuose. Šioje disertacijos dalyje analizuojama skirtingų žanrų tekstuose vaizduojama įvairaus brandumo sąžinė.

XIX–XX amžių sandūroje lietuviškąjį tapatumą kurianti inteligentija moralinės atmosferos ieškojo Vakarų Europos mąstytojų ir kūrėjų tekstuose, tautos tradicijoje, kaimo gyvenimo, krikščionybėje ir dvasinėje kultūrinėje veikloje. Valstietiškujų šaknų kūrėjai daugiau buvo veikiami kaimo bendruomenės tradicijos, kur individo moralinis elgesys buvo reguliuojamas išorinių veiksnių, gėdos ir baimės. Sąžinės kategorija, asmens laisvės ir atsakomybės sąsajos labiau buvo pažįstama bajoriškojo luomo rašytojams. Tačiau tikėtina, kad „sąžinės“ konceptas literatūroje pasirodo ir kitaip įvardijamas. Tiriamojo laikotarpio lietuvių literatūrą kūrė rašytojai išėję iš abiejų paminėtų visuomenės sluoksnių ir įdomu pažiūrėti, kaip jų kūriniuose atspindėta sąžinės samprata.

Alberto Zalatoriaus teigimu, XIX a. pabaigos rašytojų kūryba, nepaisant idėjų, temų ir stilių skirtumų, turėjo vieną bendrą bruožą – visuomeniškumą, kuris reiškėsi orienta-

cija į liaudį, tautinių, socialinių ir švietėjiškų idealų propagavimu³⁷⁷. „Lietuvių literatūros pradžia sutapo su XIX amžiuje vykusiu nacionaliniu demokratišku visuomenės judėjimu: į istorijos sceną išėjo iš baudžiosios išsilaisvinęs lietuvių valstietis, steigiantis savo nacionalinę valstybę. Todėl orientacija į tokį adresatą buvo labai suprantama“³⁷⁸. Amžiaus pabaigoje Lietuvos aukštojo luomo moralė ir dvasininkijos diegtos krikščioniškosios vertybės, kultūrinės raiškos formos, lyginant su iš Vakarų sklindančiomis moderniomis, tapo marginaliomis, nekonkurencingomis. Sekuliarizuota inteligentija propagavo demokratijos ir liberalizmo idėjas. XX amžiaus pradžioje pamažu suvokiamas šios orientacijos ribotumas, todėl imama derinti skirtingų vertybių sistemas. Jau *Aušroje* buvo suformuluota mintis, kad į modernios lietuvių tautos sudėtį turėtų būti įtraukta ir bajorija. Tokio tikslo labai pasigirdo siūlymų lietuviškajame nacionaliniame diskurse, neskatinti kalbėjimo apie buvusius ir esamus socialinius bajorijos ir valstietijos konfliktus.³⁷⁹

Randantis individualizmui, psichologizmui sudėtingėjo literatūros kūrinio veikėjo vidinio pasaulio vaizdavimas. Anot Jurgutienės, „kuriančios asmenybės etinė laikysena, biografija buvo suvokiama kaip neatskiriama jų kūrybos atsiradimo ir kūrybos interpretavimo dimensija“³⁸⁰. Toks požiūris į kūrėją darė poveikį to meto literatūrai. Sąžinės vaizdavimo literatūroje skirtumai nulemti ne tik autorių socialinės kilmės, lyties, bet kūrinio parašymo laiko (XIX a. pabaigoje ar XX a. pradžioje), literatūrinės srovės poveikio, adresato. Tiriamuoju laikotarpiu veikusių meno ir filosofinių srovių gausa (klasicizmas, sentimentalizmas, švietėjiškas racionalizmas, romantizmas, realizmas, modernizmas³⁸¹) taip pat veikė literatūros tradiciją. Pavyzdžiui, Petkevičaitės-Bitės tekstuose aptinkama realizmo, pozityvizmo ir Apšvietos idėjų sampyna. Kaip pastebi Daujotytė, švietėjų principai, Kanto moralinis imperatyvas nubrėžė Petkevičaitės-Bitės teksto svarbiausias trajektorijas³⁸². Dėl šios priežasties nevienalytė ir sąžinės samprata. Vinco Pietario (1850–1902) istoriniame romane *Algimantas* (1904) sąžinės reiškinių problematikos neaptinkame. Tačiau romaną iš dalies galėtume prilyginti Antikos herojiniam epui, kurio dėmesio centre herojai-karžygiai, kurių savivalę apriboja tik kito herojaus savivalė, o vyraujančios emocijos – baimė, gėda, ir pasididžiavimas, kurie glūdėjo Europos „sąžinės“ koncepto prieigose. Herbačiausko kūrinuose³⁸³ sumaniai derinami romantizmo ir modernizmo elementai. Herbačiauskui

³⁷⁷ Albertas Zalatorius, „Estetinės sąmonės lūžis XX a. pradžioje“, *XX amžiaus lietuvių literatūra: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1994. (<http://www.tekstai.lt/tekstai-apie-tekstus/94-bendroji-literatros-kritika/5852-albertas-zalatorius-estetines-samones-luzis-20-amziaus-pradzioje.html>)

³⁷⁸ Jurgutienė 1998, 177.

³⁷⁹ Mastianica 2016, 33.

³⁸⁰ Jurgutienė 1998, 235.

³⁸¹ Zalatorius 1994.

³⁸² Viktorija Daujotytė, *Parašyta moterų*, Vilnius: Alma littera, 2001, 133.

³⁸³ Juozapas Albinas Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas. Rinktinė: Proza, esė, kritika*, Vilnius: Vaga, 1992. Kūrinių rinktinę sudaro dvi esė knygos Erškėčių vainikas (1908) ir Dievo

sąžinė – galutinė moralumo instancija („Genijus – pasaulio sąžinė“³⁸⁴), dažnai nerami, nes žmogus linkęs nusikalsti. Rašytojas sąžinę sutapatina su širdimi ir priešpastato ją protui³⁸⁵. Iš kelių pateiktų pavyzdžių matyti, kad sąžinės samprata priklauso nuo autorių santykio su pasauliu ir pačiu savimi, nuo išorinių priežasčių. Lindės-Dobilo, Petkevičaitės-Bitės, Lazdynų Pelėdos, Biliūno, Kymantaitės-Čiurlionienės, Šatrijos Raganos, Vaižganto sukurtuose kūrinuose randami skirtingo brandumo ir nevienodą savirefleksijos įgūdžių lygmenį pasiekę herojai. Vinco Kudirkos ir Povilo Višinskio artikuluojama sąžinės laisvės problema susijusi su tiriamojo laikotarpio socialiniais-politiniais reiškiniais.

Sąžinės sampratos variacijos šioje dalyje aptariamos kūrinių analizei taikant religinę-moralistinę, sociologinę, intuityvią-psichologinę ir primityvią-instinktyviąją sąžinės motyvaciją. Dalis kūrinių analizuojama taikant fenomenologinę paradigmą. Kūrinių specifika ir interpretacijai taikoma teorija lėmė šios dalies struktūrą. Pirmiausia analizuojami Silvestro Gimžausko ir Juozo Tumo-Vaižganto pamokslai. Po to Vinco Kudirkos, Povilo Višinskio ir Gabrielės Petkevičaitės kūryba. Šių autorių kūrinuose dominuoja socialinės aplinkos ir visuomeninių santykių įtaka individo sąžinei. Taikant intuityvią-psichologinę motyvaciją analizuojami Biliūno, Vaižganto apsakymai ir Motiejaus Gustaičio lyrika. Primityviąją-instinktyviąją motyvaciją taikant nagrinėjami Vinco Krėvės ir Petkevičaitės apsakymai. Julijono Lindės-Dobilo, Petkevičaitės, Lazdynų Pelėdos, Šatrijos Raganos, Petro Vaičiūno, Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės atskiri kūriniai analizuojami pasitelkiant fenomenologinę paradigmą, sąžinės veikimą siekiant atskleisti per personažų išgyvenimus ir refleksijas.

3.1. Religinė-moralistinė sąžinės motyvacija: sąžinės raiška pamoksle

XIX amžiaus literatūra atspindi kalbinio, socialinio ir kultūrinio identiteto įvairovę ir jo kaitą, nulemtą sudėtingo literatūrinio proceso ir istorinių-politinių sąlygų³⁸⁶. Pagrindinę to laikmečio lektūrą sudarė religiniai-didaktiniai tekstai. Religinį diskursą sudaro homiletiniai, kanoniniai, liturginiai, hagiografiniai, didaktiniai žanrai. Antai homiletinės retorikos geriausiems pavyzdžiams priklausytų Valančiaus ir jo auklėtinio Gimžausko pamokslai. Nors Valančiaus kūrybinis indėlis žymiai didesnis. Katalikų dorovinė tematika, tautinės idėjos, Dekalogo imperatyvai ryškūs Valančiaus

---

šypsėnos (1929), proza ir kritikos straipsniai (1908–1930).

³⁸⁴ Herbačiauskas 1992, 227.

³⁸⁵ Herbačiauskas 1992, 232.

³⁸⁶ „Lietuvos literatūra 19 amžiuje“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. (<http://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuvos-literatura-19-amziuje-118232>)

didaktinėje prozoje, pagrįstoje gero pavyzdžio tradicija.³⁸⁷ Neaplenkia autorius ir politinės tematikos publicistinių tekstų. Anot Jokubaičio ir Lopatos, Valančius religijos istorijos faktus sugebėjo paversti politinės istorijos faktais. Kovai su patvaldyste jis pasitelkė liaudies švietimą gimtąja kalba, be jo veiklos sunku įsivaizduoti didžiausios lietuvių kultūrinio tapatumo krizės įveikimą.³⁸⁸ Hagiografiniuose kūriniuose Valančius itin meistriškai inkorporuoja moralą. Net jei ir nebūtų didaktiniam kūrinui būdingo moralo, pats naratyvas siūlo visą spektrą didaktinių idėjų. Suprasdamas, jog geriausiai žinią išgirs tik sudomintas ir suintriguotas adresatas, autorius tinkamai pasirenka pavyzdžio aspektą, šventojo istoriją komponuoja iš meistriškai parinktų vaizdinių. Valančius supranta, jog iliustratyvumas nepalyginamai paveikesnis už sausą imperatyvą ar abstrakčias taisykles. Buckley pastebėjimu, Valančiaus retorinė kultūra reikšėsi savita antikinės tradicijos traktuote, retorikos ir pedagogikos jungtimi. Jo kūriniuose atsekami akivaizdžiai pragmatiniai siekiai – tikslas perteikti žinias, auklėti, dvasiškai tobulinti, savais motyvais ir aiškiais intencijomis.³⁸⁹ XIX a. viduryje Valančiui vadovaujant, liaudį savo kūrniais mokė, auklėjo ir religiškai švietė didaktinės literatūros autoriai – Petras Gomaliauskis (1820–1868), Juozapas Silvestras Dovydaitis (1826–1883), Mikalojus Akelaitis (1829–1887), Antanas Tatarė (1805–1889). Didaktinėje grožinėje literatūroje itin pastebimas krikščioniškosios retorikos poveikis. Pasirodo religinių tekstų, susijusių su sąžinės tyrimo metodikomis (Pabrėžos *Parkratima tən saužines*, parašyta 1845/49, išleista 1869; Antano Vytarto *Kaip nuspakajyti sumene*, 1859). Anot Buckley, religinė knyga buvo rašoma atsižvelgiant į religinę tradiciją – buvo rūpinamasi skaitytojų sielų išganymu. Religinės lektūros autoriai siekė ugdyti visuomenės moralę, dvasingumą.

XIX a. rašant ir pristatant religinę literatūrą daug dėmesio buvo skiriama adresato praktiniams poreikiams ir jo dvasiniam ugdymui. Kaip teigia Buckley, religine lektūra buvo siekiama adresatui suteikti konkrečios naudos (paruošti sakramentams, aiškinti maldas, suprantamai išdėstyti krikščioniškas tiesas)³⁹⁰. „Pamokslas – aktyviai komunikacijai skirtas pranešimas“³⁹¹. Pamokslas gali būti ne vien Švento Rašto aiškinimas, bet jame „yra keliami ir kitokie tikslai, susiję su oratorine tradicija ir įtikinimo konceptu“³⁹². Buckley pastebėjimu, kaip intencionalus kalbėjimas, pamokslas gerai atspindi savo meto visuomenės sąmonę, o pamokslo retorika siejasi su vertybine visuomenės orientacija bei atspindi to meto žmogaus pasaulėvaizdį. Pamoksle

³⁸⁷ „Lietuvos literatūra 19 amžiuje“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. (<http://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuvos-literatura-19-amziuje-118232>)

³⁸⁸ Alvydas Jokubaitis, Raimundas Lopata, *Lietuva kaip problema: filosofiniai istoriniai politikos tyrinėjimai*, Vilnius: Tyto alba, 2014, 86, 99.

³⁸⁹ Irena Buckley, *Retorikos tradicija XIX amžiaus lietuvių literatūroje*, Vilnius: Versus aureus, 2006, 185, 187.

³⁹⁰ Buckley, 2006, 146.

³⁹¹ Buckley 2006, 149.

³⁹² Buckley 2006, 149.

išreiškiamos įvairios kalbos funkcijos: kontaktinė (ryšiams su auditorija užmegzti), referentinė (teologinėms tiesoms skelbti), konatyvinė (poveikiui klausančiųjų nuostatoms daryti), emocinė (jausmams žadinti), poetinė (kalbos vaizdingumui)³⁹³. XIX a. pamokslo struktūrą dažnai lemia antitezė (žemiška–dangiška, laikina–amžina), atskiriamas kūniškumas ir dvasingumas, dorybė ir nuopolis³⁹⁴.

Poetas, knygnešystės organizatorius, kunigas Silvestras Gimžauskas (1845–1897) pasižymėjo interesų universalumu, būdingu tautinės modernizacijos ankstyvojo periodo veikėjams³⁹⁵. Anot Pauliaus Subačiaus, Gimžauskas savo pamoksluose rūpinosi liaudies dorove, smerkė apkalbas, melagingus liudijimus, vagystes, girtuoklystę³⁹⁶. Gimžausko pamoksluose sąžinė paminėta 34 kartus. Autoriaus nuomone „didžiausias žmogaus turtas yra skaisti, nekalta nesutepta svetimo turto geidimais sąžinė“ (GP 2010, 459). Galima būtų daryti išvadą, kad Gimžauskui sąžinė buvo neginčijamas moralinis autoritetas. Todėl ir kreipiamasi į sąžinę kaip į galutinę moralumo instanciją: „Pasiklauskit saužinės (sumlenės) savo, o ana pasakis tikrą teisybę [...]“ (GP 2010, 116). Sąžinės svarbumą pabrėžia ir pamokslų autoriaus požiūris į jos veikimą: darant neteisumo darbus sąžinės priekaištai (naudojama iš liaudiško posakio paimta kirmėlės metafora) lydės visą likusį gyvenimą ir po jo: „O saužinės (sumlenios) kirmėlė atsišauks dūšios gilumoj, šitai todėl atsišauks, kad jau niekados neužmigtu, kad per amžius be galo krimstu dūšią“ (GP 2010, 6) ir „[...] o saužinės kirmėlė pasikels atsišauks tuokart ir pradės graužti, krimsti jo dūšią, ir krims ją per amžius be galo!“ (GP 2010, 67). Šiuose pamoksluose Gimžauskas perspėja adresatą dėl galimų bausmių paskutiniojo teismo dieną, kurios baisiausia bausmė turėtų būti nuolatiniai sąžinės priekaištai ir graužatis. Tačiau paminėtina, kad tokia sąžinė, kuri yra vidinis žmogaus teisėjas, gali būti tik nekalta ir gryna (nesutepta) sąžinė: „[...] eikim dorybės keliu, – idant kiekviename laike su nekalta, gryna saužine galėtumėm Aukščiausiojo akysu atsistoti!“ (GP 2010, 253) arba:

Užtaigi, kad reikėtų pagal sūdo saužinės (sumlenės) kiekvienam atsitolinti iš šventos vietos, už tiesą! tušti atsilikyt V[iešpa]ties Dievo namai, nes nedaug, arba ir visiškai mažai atsirasit su nekalta saužine dėl garbės Dievo Bažnyčion atėjusių! (GP 2010, 47)

Savo poelgių revizijai ir sąžinės autoriteto išlaikymui, Gimžausko nuomone, yra reikalingas nuolatinis sąžinės tyrimas, apie kurį užsimena ne viename pamoksle: „Idant teisingai išsispaviedoti, užvis pirmiaus reikia gerai pažinti saužinę (sumlenę) savo [...]“ (GP 2010, 31). Gimžauskas kreipiasi į klausytoją ne tik duodamas patarimą

³⁹³ Buckley 2006, 150.

³⁹⁴ Buckley 2006, 165.

³⁹⁵ Paulius V. Subačius, „Rankraštinio ir sakytinio teksto paribys: kelios metodologinės problemos“, *Senoji Lietuvos literatūra* 39 knyga, 2015, 136.

³⁹⁶ Paulius Subačius, „Silvestras Gimžauskas – Vilniaus krašto pamokslininkas“, *Naujasis židinys-Aidai* 5, 1991, 44.

dėl sąžinės ištyrimo reikalingumo, bet ir perspėdamas, kad tai, ką ištyręs jis pamatys, gali būti grėsminga ir nemalonu: „O Klausytojai mano! pamislinkit dabar apie save! pažiūrėkit ant savo saužinės (sumlėnės), ko esate verti, ar mielaširdystės Viešpaties Dievo, ar pražuvimo amžino?“ (GP 2010, 52). Autorius savo pamoksluose sąžinei skiria itin svarbų vaidmenį, nes jos „balsas“ sutapatinamas su Bažnyčios, angelų ir Dievo balsu: „Kas gi tas yra neramumas – jeigu ne Dievo balsas! Jeigu ne saužinės (sumlėnės) jūsų balsas! O kas saužinės balso neklauso, tas Dievo neklauso, tas velniui tarnauja, ir numiręs be pataisos pražus ant amžių!“ (GP 2010, 110). Tekste pastebimas ypatingos reikšmės suteikimas sąžinei bei tam, kuo sąžinės savininkas vadovaujasi priimdamas sprendimą savo elgesiui pagrįsti. Čia galima būtų įžvelgti pamokslininkui ir Šv. Augustino įtaką, kuris sąžinės balsą prilygino Dievo balsui. Žmogaus sąžinės kaip įrankio Dievo veikimui apibūdinimas aptinkamas Gimžausko pamoksluose, kuriuose kalbama apie Dievo ir žmogaus tarpusavio santykius:

Žmogus atsitolino nuo Dievo, neveizėdamas Jo malonės balso, o Dievas tuojos atgal jį šaukia saužinės susikrimitimo balsu. Kelia širdy neramumą ir pamaišymą; užleidžia jam visokias išganingas mislias ir atsivertimui patogias: ir nežinomą mirimo valandą, ir ateinančio gyvenimo plėgas, ir Dievo geradėjystes, ir teisybę, ir gėrybę... (GP 2010, 37)

„Sąžinės susikrimitimas“ tekste įvardijamas kaip Dievo priekaištas dėl netinkamo elgesio, todėl „nepažindami saužinės susikrimitimo, būste nepajudinti pageidimų vyduose, būste turtingi varguose, o ramiai su linksmybe krikščioniškos vilties, kūno sopulius ir dvasios rūpesčius perkęsta.“ (GP 2010, 252). Panašiai Gimžauskas apibūdina angelų vietą žmogaus gyvenime: „Ragina in gerą, o atvedsineja nuog pikto. Duoda gerus iškvėpimus, paraginimus, yra lygiai kaip saužinės balsu.“ (GP 2010, 235). Pastebėtina, kad ir Dievo balso, ir angelų įkvėpimo atveju pamokslininkas nesutapatina sąžinės su Dievo ar angelo balsu, bet sąžinė tarnauja kaip laidininkas per kurį gali reikštis Dievo valia. Nepaisant daugumoje pamokslų sąžinės prilyginimo galutinei moralumo instancijai, visgi sąžinė gali būti nuodėmės „apsunkinta“ arba „sutepta“. Gimžauskas tokią sąžinę pavadina „sutepta“ „sunkiais nusidėjimais“ (GP 2010, 406), „prislėgta šventvagystėm“ (GP 2010, 360), „patvinusia taniais (pūliais)“ (GP 2010, 148). Čia galima pastebėti vaizdingesnei kalbai autoriaus naudojamas metaforas. Tačiau, kaip teigia Buckley, „metafora nėra tik kalbos puošmena – ji susijusi su būties metaforizacija“³⁹⁷. Net ir būdama dvasiniu gyvenimo kelrodžiu, sąžinė gali neatlikti savo funkcijų: „Saužinės krintimai būktai pritilsta, dūšia be galybės (negali nieko), be gyvastvos, brenda iš prapulties prapultin; pagraižymai patys baisiausi nė trupučio jų nepajudina.“ (GP 2010, 154). Sąžinė nešvaria tampa, anot Gimžausko, ypač tais atvejais, kai atliekama netikra išpažintis („atbuvē netikrią spaviedį“) ir nesilaikoma Dievo bei Bažnyčios įsakymų: „Taigi neturi ramybės su Dievu tasai, kursai neužlaiko Dievo

³⁹⁷ Buckley 2006, 165.

prisakymų; neturi ramybės dūšioj tas, kurio sąžinė apsinkinta nusidėjimais ir sveti-
ma nuoskauda [...]“ (GP 2010, 451). Gimžauskas nemoko niekinti žemės gyvenimo,
tačiau ragina su sąžinės pagalba apmąstyti savo elgesį, kad nereikėtų kentėti didelių
kančių amžinybėje. Savo tekstuose pamokslininkas išaiškina kaip pasiekti laimę jau
čia, žemėje: „Ar žinai kaip gali turėti laimę ant žemės? Štai tuokart, kai turėsi ramybę
su Dievu, ramybę sąžinėje ir ramybę su savo artimu.“ (GP 2010, 450). Buckley pa-
stebi, kad XIX a. pamokslininkų tekstuose pamokslo retorika dažniausiai grindžiama
griežtomis nuorodomis, priekaištais, įspėjimais, grasinimais³⁹⁸. Panašia retorika pasi-
žymi ir Gimžausko tekstai. Pamokslininkas griežtai primena, kad neklausančių savos
sąžinės ir bažnyčios balso visada laukia tik pražūtis (GP 2010, 420). Pažymėtina, kad
nors sąžinė yra itin svarbi žmogaus gyvenime, tačiau dėl galimybės jai tapti nešvaria,
privaloma klausyti ne tik sąžinės, bet ir Dievo arba Bažnyčios balso:

*Ar prieš Maižiešių priderėjo Dievo įsakymus užlaikyti? Priderėjo užlaikyti tuos
prisakymus, kuriuos išmintis ir saužinė duodavo žmogui pažinti. Bet kai pa-
geidimai išnikdeno išminties ir saužinės balsą, V[iešpa]ts Dievas un akmenio
prisakymus davė. (GP 2010, 277)*

Gimžausko pamoksluose derinamos Šventojo Rašto parafrazės su moralizuojančiu
tekstu, poveikiui padidinti papildant tekstą hagiografiniais aprašymais. Pamokslinin-
kui rūpi ne tik skleisti krikščioniškąją mintį, bet ir suteikti praktinių patarimų, kaip
jaustis laimingais šiame gyvenime ir tinkamai paruošti save Amžinybei. Mokydamas,
vieną iš svarbiausių sąlygų Gimžauskas įvardija elgimąsi pagal savo ramią ir švarią
sąžinę. Sąžinė, anot pamokslininko, yra ne tik pamatinė asmenybės moralioji dalis,
bet ir tarpininkas, per kurį girdimas Dievo balsas. Tam, kad būtų išvengta nuolatinio
sąžinės graužimo, labai svarbiu tampa dažnas ir nuoseklus sąžinės tyrimas bei Bažny-
čios įsakymų vykdymas.

Kaip buvo pastebėta religinės raštijos tyrėjų, pamokslo žanras turi ir kitų žanrų ele-
mentų: maldų, didaktinės prozos fragmentų, šventųjų gyvenimų aprašymų, katekizmo
ištraukų. Būtent tokio pobūdžio tekstus aptinkame Gimžausko pamoksluose. Panašūs
žanriniai elementai sudaro Juozo Tumo-Vaižganto homiletikos tekstus³⁹⁹. Autorius
pamokslams naudojo įvairias temas: šventųjų paminėjimą, liturgines šventes, Dievo
(Bažnyčios) įsakymus. Vaižgantas siekė ne tik supažindinti klausytoją su tikėjimo
tiesomis, bet ir populiariai, su pavyzdžiais, jas paaiškinti, tam naudodamas nemažai
moralizuojančių pamokymų. Pamokslų autorius pripažįsta, kad „sąžiningumo būtiny-
bę žmonės suprato jau pačioje visuomeninio gyvenimo formavimosi pradžioje“ (VP
2014, 187). Kaip ir Gimžauskui, sąžinė Vaižgantui – svarbi žmogų kontroliuojanti ir

³⁹⁸ Buckley 2006, 160.

³⁹⁹ Vaižgantas, „Pamokslai“, *Raštai* 23, parengė Eligijus Daugnora, lenkišką tekstą iššifravo
Jan Sienkiewicz, iš lenkų k. vertė Leonardas Vilkas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tauto-
sakos institutas, 2014.

drausminanti moralinė instancija. Tačiau tam, kad sąžinė būtų neklystanti, ji turi būti tyra ir sveika, o taip pat teisingai suformuota. Šias mintis autorius išsako pamoksluose sugretindamas dvi sąžinės būsenas – „iškreiptą sąžinę“ ir „pasveikusią sąžinę“ (VP 2014, 45). Anot Vaižganto, tik tvirtas ryšys su Dievu suteikia sąžinės ramybę. Jo aprašomas šv. Jurgis „[...] yra linkęs verčiau pasitikti laukiančią lemtį, negu suteršti savo sąžinę, prarasti ramybę, kas drauge reikštų nutraukti santarvę su Dievu.“ (VP 2014, 41). Kadangi *NT* yra parašyta, kad „visa, kas daroma ne pagal įsitikinimą, yra nuodėmė“ (*Rom* 14, 23b), pamokslu autorius akcentuoja, kad „Jurgis savo sąžinę ir įsitikinimus iškelia aukščiau už žmonių palankumą, o sąžinės ramybę vertina labiau už laikiną sėkmę“ (VP 2014, 41), taip norėdamas klausytojui paaiškinti, kad teisinga ir rami sąžinė bus tik veikiant pagal įsitikinimus. Vaižgantui taip pat nekelia abejonių ir tai, jog „nematytas dalykas, kad tikra sąžinės ramybe džiaugtųsi tas, kas išsižadėjo Dievo, kas tapo abejingas aukščiau už jį esančiam, kas galutinį tikslą mato egoizmo kurstyje.“ (VP 2014, 159). Ramybę taip pat suteikia sąžinės tyrumas. O tam, kad sąžinė liktų nesutepta, svarbus atgailos sakramentas:

[...] net didžiausias nusidėjėlis atgailaudamas gali atsikratyti savo sąžinės priekaištų ir apsiplauti nusikaltimus tame išganingame visuomet paruoštame šaltinyje ir išeiti iš jo nekaltas, priklausomai nuo skaistumo nusiteikimų, su kuriais ten atvyksta. (VP 2014, 151, 153)

Atgaila, pasak Vaižganto, yra doros, teisingumo ir moralės pagrindas, o taip pat ji geriausiai valdo ir vadovauja sąžinei (VP 2014, 147). Kunigo pamoksluose aptinkame ir sąžinės autonomijos bei sąžinės laisvės idėjų, taip pat skatinimą teisingai formuoti savo sąžinę:

[...] turime gerbti gimtąją kalbą, papročius, gyvenimo būdą ir krašto įstatymus, jeigu jie nepažeidžia mūsų sąžinės, jeigu jie neprieštarauja Dievo įstatymui, kadangi Dievo klausyti reikia labiau negu žmonių. Kodėl, visiškai aišku, kadangi niekuomet nedera veikti prieš tvirtai susiformavusią sąžinę [...]. (VP 2014, 97)

Pamokslų autoriams Gimžauskui ir Vaižgantui šviri ir neapsunkinta nuodėmės sąžinė buvo neginčijamas moralinis autoritetas. Jų homiletiniuose tekstuose sąžinei priskiriamos funkcijos yra vesti, liudyti, kontroliuoti. Gimžauskas, kaip dauguma to meto pamokslininkų, nemoko niekinti žemiškojo gyvenimo, tačiau ragina su sąžinės pagalba apmąstyti savo elgesį ir pasiruošti Amžinybei. Gimžauskas ir Vaižgantas neidentifikuoja sąžinės kaip Dievo balso, o parodo ją kaip laidininką per kurį gali reikštis Dievo valia ir akcentuoja būtinybę derinti savo sąžinės įsitikinimus su Dievo žodžiu.

3.2. Sąžinės motyvacija sociologijoje

Žmonių socialųjų elgesį, mintis, moralinius sprendimus lemia vertybių, tradicijų ir technikų akumuliacija⁴⁰⁰. Peterio L. Bergerio pastebėjimu, žmogus gali būti autentiškas arba neautentiškas tik visuomenėje. Visos religinio, filosofinio ar estetinio pobūdžio mintys yra socialiai lokalizuotos. Visuomenė individui gali padėti laisvės siekti arba vengti⁴⁰¹. Anot sociologo, „padėtis visuomenėje – tai individo vieta daugelio ribojančių bei varžančių veiksnių atžvilgiu“⁴⁰². Kadangi, Bergerio žodžiais tariant, santykis su visuomene yra lemiamas žmogaus egzistencijos dimensija, šiame skyriuje sociologiniu aspektu bus analizuojama, kaip literatūros kūriniuose artikuliuojama sąžinės samprata, kokia būna jos dinamika priklausomai nuo skirtingų socialinių aplinkybių. Skyrius suskirstytas poskyriais, atsižvelgiant į kūriniuose aptinkamą tam tikro pobūdžio sąžinės veikimą konkrečioje socialinėje aplinkoje. Pirmame poskyryje analizuojama sąžinės laisvės idėjų sklaida visuomenės veikėjų ir rašytojų Vinco Kudirkos, Povilo Višinskio ir Gabrielės Petkevičiatės kūryboje. Antrame poskyryje tiriama sąžinės raiška, kai žmogus ir jo įsitikinimai patiria socialinės aplinkos ir socialinių faktų prievartinį veikimą ribinėje situacijoje – Pirmojo Pasaulinio karo metu. Šiame poskyryje taip pat atkreipiamas dėmesys į sąžinės prieštaros veikimo atvejus.

3.2.1. Sąžinės laisvės idėja

Ulricho Im Hofo pastebėjimu, XVIII a. iš žmogaus ir piliečio pareigų išsirutuliojo žmogaus ir piliečio teisių teorija: teisė į asmens neliečiamumą, teisė į teisingą teismą, teisė į nuosavybę ir – „tai kas buvo nauja ir svarbu“ – teisė į sąžinės laisvę. Žmogui buvo suteikta laisvė, kurios dalį jis turėjo paaukoti visuomenei⁴⁰³. Individualių dorybių sąlyga – tam tikrų nuostatų laikymasis, klausymas savos sąžinės balso, vadovavimasis etiniais principais. Sąžinė turėjo pasakyti, kas yra gera ir kas ydinga⁴⁰⁴. Aušros Jurgutienės pastebėjimu, XIX amžiaus lietuvių literatūros natūrali ypatybė – skirtingų meninių stilių sinkretizmas⁴⁰⁵. Dėl šios priežasties lietuvių rašytojų ir visuomenės veikėjų darbuose aptinkame švietėjiškų, racionalios didaktikos, bet ir liaudiškųjų, krikščioniškųjų idėjų sintezę. Nors Apšvieta Lietuvoje baigėsi 1830 m. šio judėjimo idėjomis savo kūrybą ir veiklą grindė ne vienas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių rašytojas ir visuomenės veikėjas. XIX amžiuje dominavo švietėjiška kūrybos

⁴⁰⁰ Kavolis 2006, 272.

⁴⁰¹ Berger 1995, 153.

⁴⁰² Berger 1995, 80.

⁴⁰³ Ulrich Im Hof, *Švietimo epochos Europa*, vertė Nijolė Daujotytė, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 154.

⁴⁰⁴ Im Hof 1996, 178.

⁴⁰⁵ Jurgutienė 1998, 58.

tendencija⁴⁰⁶, o literatūros herojus pasirodo ne kaip unikalus individas, bet kaip bendruomeninis žmogus, kuris kreipiasi į tokį patį bendruomeninį adresatą.⁴⁰⁷

Tautinio atgimimo sąjūdžio poetas, vertėjas, literatūros kritikas, visuomenės veikėjas Vincas Kudirka (1858–1899) įteisino pasaulėžiūrinį individualizmą, aiškindamas, kad tikėjimas yra ne prievartos, bet sąžinės dalykas (laisvo sąžinės apsisprendimo). Kaip pastebi Kavolis, Kudirka XIX a. naujas tuo, kad pasirinkimo laisvę iškelia aukščiau už ideologinę bendruomenę: individo apsisprendimas – universalioji vertybė⁴⁰⁸. Kudirka sąžinę laiko jautriausia ir giliausiai paslėpta žmogaus vieta. Ji ypatinga tuo, kad jos laisvę ir nepriklausomybę (sąžinė buvo likusi vienintelė nepaliesta okupantų rusų) žeidžia ne tik prievartinis elgesys, bet netgi suabejojimas jos teisingumu (švarumu). Tai atsiskleidžia iš Kudirkos apgailestavimo publicistiniame straipsnyje *Varpo* laikraštyje (1890), kai suabejojama kataliko garbingumu ir patikimumu:

Kataliku negalima užsitikėti! Na, ar galima kuomi nors skaudžiaus užgauti kataliką, padaryti jam didesnę peršulį širdies? Ne, negalima! Negalim taipgi at-rasti pritinkančio žodžio dėl padėkavojimo maskoliams už tokį sutrempimą mūsų sąžinės. (VKV 1890, 168)⁴⁰⁹

Šis tekstas implikuoja ne tik tikėjimo, bet ir sąžinės laisvės aspektą. Kudirka klausia, ar galima skaudžiau užgauti kataliko sąžinę, laikant jį nepatikimu vien dėl jo religinių įsitikinimų; kai tapimas stačiatikiu, net ir didžiausią nusikaltėlį padaro „geru ir patikimu žmogumi“ ir garantuoja visišką išteisinimą? Sąžinės ir tikėjimo laisvė (greičiau, neliečiamybė) Kudirkai yra ypač svarbi, todėl jis kreipiasi:

maskoliau! nedarkysiu tavo tikėjimo taip besąžiniškai, kaip tu manąjį [...] nesikišiu į dalykus tavo sąžinės taip begėdiškai, kaip tu kišiesi į mano [...] vienok tu ne tik neišsižadėjai tolesnių skriausdimų, bet da šiandien mane taip sunkiai pažeidei, užgaudamas paskutinę užslėptą nuo tavo nagų vietą mano lepiausių jausmų, kad to jau niekad ir nieku neatlygysi; to pažeidimo mano tikėjimo, mano sąžinės, nors ir labjusiai norėčiau, užmiršti negaliu – jo žymis liks širdyje iki smert [...]. (VKV 1890, 169)

Beje, Kudirka šį sąžinės laisvės (nepriklausomybės) atvejį susieja ne tik su tikėjimo laisve, bet ir su tautiniais reikalais. Kai Kudirka kalba apie sužeistą kataliko sąžinę, jis omenyje turi ne tik lietuvius, bet ir lenkus. Tačiau, autorius apgailestauja, jeigu lenkai dar įvardijami kaip lenkai, tai žodžio „lietuvius“ rusų valdininkai jau nebemini, taip tarsi parodant, kad „lietuviai sutiko būti rusais“ (VKV 1890, 169). Taip Kudirka dar labiau paaštrino lietuvių kataliko sąžinės laisvės problemą. Viename savo eilėraštyje (*Ne tas yra didis*) Kudirka panašiai kaip ir Višinskis išsako mintį, kad drąsus

⁴⁰⁶ Jurgutienė 1998, 178.

⁴⁰⁷ Speičytė 2016, 27.

⁴⁰⁸ Kavolis 1991, 111.

⁴⁰⁹ K. [Vincas Kudirka,] „Tėvyniszki varpai“, *Varpas* 11, 1890.

ir galingas tik tas, kuris kovoja už minties laisvę, už savo nuomonę ir nebijo atvirai sakyti tiesos, t. y. elgiasi laisvai pagal savo sąžinę: „Drąsiu tiktai tąjį mes turim vadinti / Kuris už minties mūs kovoja liuosybę“⁴¹⁰.

Rašytojas, publicistas ir visuomenės veikėjas Povilas Višinskis (1875–1906) minties, žodžio ir sąžinės laisvę laiko aukščiausiomis žmogui priklausančiomis vertybėmis ir teisėmis. Kūrinyje *Margi paveikslėliai* (1896)⁴¹¹ šią mintį atskleidžia palaiminimų kovotojui už laisvę intensyvumas:

Jaunas kareivi! kur eini?

– *Einu kovoti už teisybę, už šventus tautų darbus, už amžinas žmonijos tiesas...*

Tegul bus palaiminti ginklai tavo, jaunas kareivi!

Jaunas kareivi! kur eini?

– *Einu naikinti viską, kas trukdo ir neleidžia tautoms susivienyti kaip broliams, kuriems lemta gyventi tarp savęs meilėje.*

Tegul bus palaiminti ginklai tavo, jaunas kareivi!

Kur eini, jaunas kareivj?

– *Einu išliuosuoti mintį, žodį ir sąžinę nuo žmonių pavergimo...*

Septynis sykius tegul bus palaiminti ginklai tavo, jaunas kareivi!..

(PVMP 1896, nr. 5, 72)

Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad Višinskio deklaruojama besąlygiška teisė į minties ir sąžinės laisvę koreliuoja su lietuviško žodžio laisve ir savęs, kaip sąmoningo lietuvio, identifikavimu. Višinskis nėra revoliucijos šauklys, kviečiantis į ginkluotą kovą, karą laikydamas didele nelaime, tačiau, šiais metaforiškais septyniais palaiminamais, jis akcentuoja, kokia svarbi yra minties ir sąžinės (asmens) laisvė nuo išorinės okupantų agresijos. 1905 m. išleistose *Žmogaus tiesose*⁴¹² (teisėse) Višinskis teigia, kad pagal prigimtinių įstatymą suteikta teisė būti laisvam ir elgtis pagal savo sąžinę („daryti viską, ką jam sąžinė liepia ir jokių kitokių suvaržymų nežino“ (PVŽT 1905, 8), taip parodydamas, kad žmogui turi būti suteikta teisė, leidžianti išvengti sąžinės veikimo apribojimų, nes „prigimtosios tiesos esančios Dievo duotos“ (PVŽT 1905, 7). Nors šiame leidinyje jis nurodo, jog reflektuojamos užsienio filosofų ir teoretikų idėjos (pamini prancūzų švietėją Emmanuel Joseph Sieyès⁴¹³), tačiau ypač akcentuojamas jį įkvėpęs (už šį dokumentą aukščiau stovi tik dešimt Dievo įsakymų) 1789 m. Prancūzijos *Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją*. Višinskis *Žmogaus tiesose* sako, kadangi visi žmonės turi sąžinę, kuri padeda suprasti, kas yra gera ir kas yra

⁴¹⁰ Vincas Kudirka, „Ne tas yra didis“, *Raštai* 1, Vilnius: Vaga, 1989, 48.

⁴¹¹ P. A. [Povilas Višinskis,] „Margi paveikslėliai I“, *Varpas* 5, 1896, 72. (<http://www.epavel-das.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=28936&biRecordId=3555>)

⁴¹² Povilas Višinskis, *Žmonių tiesos*, Vilnius: Juozapo Zavadzko sp., 1905.

⁴¹³ Emmanuel Joseph Sieyès (1748–1836) – prancūzų politikas ir abatas, vienas iš pagrindinių Prancūzų Revoliucijos teoretikų. Veikale „Kas yra trečiasis luomas“ (*Qu'est-ce que le tiers état?*) aiškino tautinio suvereniteto principą, neprivilegijuotą trečiąjį luomą sutapatino su prancūzų tauta ir tvirtino, kad tik būtent jis gali sudaryti naująją konstituciją.

bloga, „valstybė neturi tiesos atsistoti jam skersai kelio“, nes to reikalauja teisybė ir protas (PVŽT 1905, 8). Taigi, anot Višinskio, svarbiausia ir švenčiausia žmogaus teisė – būti laisvam ir tobulinti tai, ką jam davė prigimtis. Pristatydamas visas žmogaus teises, Višinskis sąžinės ir tikėjimo laisvę įvardija kaip svarbiausią dvasinių teisių grupėje (PVŽT 1905, 12). Ir nors sąžinės ir tikėjimo laisvė iš dalies skiriasi, autorius jas sutapatina, aprašydamas tik tikėjimo laisvės esmę, t. y. laisvę pasirinkti religiją ir apeigas. Aprašymo turinys implikuoja religinius įsitikinimus, tačiau nėra kalbos apie laisvę nuo religijos, kaip ir apie sąžinės įsitikinimų laisvę. Visgi, kituose Višinskio tekstuose atsiskleidžia sąžinės laisvė ir tautinio išsivadavimo idėjų sintezė. Kūrinyje „Nesusiprato“ (1902)⁴¹⁴ jaunas išsilavinęs lietuvis atsisako gerai apmokamo darbo dvare todėl, kad jo buvo paprašyta neužsiimti lietuviškais dalykais, t. y. veikti prieš savo sąžinę. Jaunuolis paaiškina ponui, kad tai, ko jo prašoma, prieštarauja jo sąžinės įsitikinimams, kurie susiejami su tautinėmis idėjomis. Ir nors teksto subjektas kalba autoriaus lūpomis, svarbi čia sąžinės ir laisvės jungtis. Kadangi ponas teisių jaunuolio sąžinei neturi, jis pademonstruoja sąžinės ir minties laisvę atsisakydamas darbo:

– *Negirdėtas daiktas! tamsta nuo manęs samdai mano žinias agronomiškas ir ant jų paremtą darbavimąsi, o daugiau nieko. Tamsta jokios tiesos ne turi ant mano sąžinės ir idėjos. Žinok tamsta, kad lietuviai neišsižada savo idėjos dėl pinigų! – Sudiev!* (PVN 1902, 22)

Višinskiui buvo svarbu, kad į pilietinės visuomenės kūrimo darbą įsitrauktų kuo daugiau žmonių, nepaisant jų užimamos padėties, kultūrinių, kalbinių skirtumų. Jis itin akcentavo, kad demokratinė visuomenė būtų grindžiama asmens politinių ir religinių pažiūrų laisve. Anot Ryszard Legutko, laisvai vadovautis savo sąžinės balsu religijos srityje galima tik tuo atveju, jeigu politinė valdžia bus atribota nuo religinio gyvenimo, jei tikroju religijos subjektu taps „vidinis žmogus“, orientuotas į tikėjimo turinį, nepriklausomą nuo papročių, apeigų ir dogmų⁴¹⁵.

Straipsnyje „Nauja era katalikų bažnyčioje“ (1904)⁴¹⁶ Petkevičaitė, pristatydama naujas tendencijas užsienio katalikų bažnyčios gyvenime, gana kritiškai pasisako dėl Katalikų Bažnyčios politikos. Rašytoja, būdama įsitikinusi, kad atėjo laikas kalbėti apie reformų Bažnyčioje reikalingumą, mano, kad religiją turi sankcionuoti mokslas. Panašiai kaip ir švietėjai Petkevičaitė manė, kad tik protas ir žinios gali Lietuvos žmones išlaisvinti iš prietarų, religinio autoritarizmo ir net okupacinės priespaudos. Petkevičaitės vertybinės nuostatos buvo susikurtos ir skaitant literatūrą. Ji savo laiškuose Jurgiui Šauliui ne kartą nurodo, ką skaityti ir pateikia savo vertinimus. Antai, paaiškėja, kad ji buvo Leonido Andrejevo, Maksimo Gorkio gerbėja („Norėjau rašyti Tamstai ir kartu siųsti vieną ilgesnį darbelį.– Bet

⁴¹⁴ A-s [Povilas Višinskis,] „Nesusiprato“, *Varpas* 1, 1902, 22. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=28981&biRecordId=3555>)

⁴¹⁵ Legutko 2006, 177.

⁴¹⁶ B. [Gabrielė Petkevičaitė,] „Nauja era katalikų bažnyčioje“, *Varpas* 6, 1904, 84–89 ir nr. 8, 119–121. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biSerial.do?biRecordId=3555>)

jei žadi atvažiuoti, tai geriau žodžiais pasikalbėsime. Gavus Tamstos paskutinį laišką (apie Gorkį), persitikrinau, kad manę dabar geriau suprasi“, PL 1906 VI 30). Petkevičaitė pritaria užsienyje paplitusiai nuostatai (dažniausiai straipsnyje minimos prancūzų ir amerikietiškos švietėjiškos idėjos), kad sąžinė ir jos tiesos (įsitikinimai) turi būti atskirti nuo bažnyčios). Tačiau kalbėdama apie situaciją Lietuvoje, ji nebėra tokia kategoriška. Svarbiausia sąžinės laisvės siekimui – lietuvių (valstiečio) švietimas, lavinimas ir tautinio sąmoningumo ugdymas. Petkevičaitė nepriimtinas taikstymasis su šiais suvaržymais, todėl kritikuoja bažnyčios institucijų naudojimąsi savo politine ir moraline švietimo galia bei kludumą ugdyti savarankiškai mąstančią ir laisvą asmenybę. Kadangi straipsnyje kritikuojami religiniai autoritetai bei pasenę ir nekompetentingi ŠR aiškinimai, galima įžvelgti protestantizmo idėjų įtaką kai kurioms Petkevičaitės nuostatoms. Tai galėjo lemti du faktoriai. Pirmas, protestantizmas suvaidino gana svarbų vaidmenį Apšvietos idėjų sklaidai, nes gynė sąžinės laisvę nuo bažnyčios autoriteto. Antras, Petkevičaitė mokėsi vokiškoje Mintaujos mergaičių gimnazijoje, ir galėjo būti paveikta vietos žmonių laisvesnės, drąsesnės, atsakingesnės ir kt. laikysenos, nulemtos šios konfesijos idėjų. Petkevičaitė išryškina tikėjimo, sąžinės laisvės ir mokslo dalykų svarbą, kurie apmąstomi Kanto teiginių šviesoje. Iš straipsnio gana aiškiai jaučiama autorės simpatija dogmų evoliucijos idėjai „pagal Kanto filosofiją“. Ji mano, jei katalikybė neprisitaikys prie amžiaus dvasios, ji negalės prisidėti prie šių dienų civilizacijos plėtotės. Skaitant šį straipsnį, kiek stebina Petkevičaitės domėjimasis Bažnyčios gyvenimu ir gana išsami vykstančių peripetijų Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos religinėse bendruomenėse analizė. Kritika nėra nukreipta prieš krikščionybę, bet prieš Bažnyčios autoritetus ir jų vykdomą politiką. Kai kurie jos deklaruojami teologiniai teiginiai nuskamba gana naiviai, tačiau straipsnio pabaigoje tampa aiški pagrindinė Petkevičaitės intencija – tai susirūpinimas, kad dvasininkai nenusišalintų nuo pareigos tėvynei ir tuo pačiu Lietuvos žmonėms netrukdytų skleisti tautinę savimonę žadinančių idėjų. Rašytojos sąžinės laisvės idėja apmąstyta ir suformuluota pirmiausia mėginant suprasti religijos ir tėvynės sąsają: jokios dogmos, jokios formos, jokių tradicijų gerbimas negali būti aukščiau tėvynės meilės (PV 1904, 119). Bažnyčios tvarka kritikuojama sąžinės laisvės, progreso ir patriotizmo vardu (PV 1904, 120). Nepaisant progresyvių idėjų sklaidos, Petkevičaitės kritika bažnyčios ir kunigų veiklos Lietuvoje atžvilgiu nebuvo radikaliausia. Bažnyčios autoritetų daroma neigiamą įtaka (žala) asmens sąžinės laisvei (ar laisvės sampratos formavimui) anuomet buvo kritikuojama tiek pasauliečių, tiek pačių dvasininkų. Tokias pažiūrų ir įsitikinimų kolizijas lėmė dirbančių išvien su okupacine valdžia kunigų veikla, artikuliuojanti besąlygišką paklusimą okupacinės valdžios įsakymams. Kavolio įsitikinimu, ne caro valdžią remdami, bet pajutę lietuvių tarpe realią grėsmę savo įtakai konservatyvūs kunigai kovojo prieš nelegalią lietuvišką spaudą⁴¹⁷.

Analizuotuose Vinco Kudirkos, Povilo Višinskio ir Gabrielės Petkevičaitės kūrinuose pastebimas sąžinės laisvės suaktualinimas. Autoriai sąžinės laisvės neįsi-

⁴¹⁷ Kavolis 1991, 113.

vaizduoja be asmens žodžio, minties ir tikėjimo laisvės. Pažymėtina, kad Kudirka ir Višinskis rašė apie poreikį ginti sąžinės laisvę nuo okupacinės valdžios (išorinės grėsmės), o Petkevičaitė ją artikuliuoja panašiai kaip protestantiškoje tradicijoje: sąžinės laisvei pavojų įžvelgė Bažnyčios vykdomoje politikoje (vidinės grėsmės). Be to, jai buvo svarbu, kad dvasininkai nenusišalintų nuo pareigos tėvynei (Katalikų bažnyčios ir tautiškumo sąsajos problema) ir tuo pačiu netrukdytų skleisti tautinę savimonę žadinančių idėjų Lietuvos žmonėms.

3.2.2. Sąžinės raiška ribinėse situacijose

Ribinėje situacijoje (liga, kančia, kaltė, karas, mirtis) žmogus pasiekia egzistencinę ribą ir paklūsta besąlygiškiems gyvenimo reikalavimams. Asmens elgesys ribinėje situacijoje priklauso nuo to kaip jis priima kančią; jis gali rezignuoti, tačiau gali surasti kančioje prasmę, imti pasitikėti savo jėgomis. Visgi ribinėse situacijose neretai galimas psichinis sukrėtimas – trauma. Bleizgienės pastebėjimu, traumą patyrusiems žmonėms itin svarbu, kad jų išgyvenimai neišnyktų iš visuomenės atminties, kad jų kančia būtų interpretuojama bendruomenės moraliniame kontekste. Literatūros kūrinys sukuria tą komunikacinį kanalą, kuriuo subjektyvi traumuojančio įvykio patirtis gali būti ir yra perduodama bendruomenei, skaitytojų ratui, kultūros, visuomenės nariams⁴¹⁸. Toks itin svarbus buvo ir Pirmojo Pasaulinio karo metu Gabrielės Petkevičaitės rašomas dienoraštis, kurį po karo ji taip skubėjo išleisti, bijodama, kad jos „gyvybės liepsnei susiliejus su amžinybe, žūtų daug vaizdų, žūtų daug pergyventų jausmų“ (PKMD 1966, 12). Petkevičaitės kūryba ir biografija, kaip buvo matyti iš šios darbo įvade esančios literatūros aptarimo, plačiai nagrinėta amžininkų ir nūdienos tyrėjų. Dažniausiai rašytoja pristatoma kaip visuomenininkė ir pedagogė. Literatūroje nemažai dėmesio skirta rašytojos gyvenimo, visuomeninės veiklos ir būdo aptarimui, interpretuojami kūriniai. Iki šiol joks specialus tyrimas neskirtas jos sąžinės įsitikinimų ir rūpesčių, susidūrus su neišsprendžiamomis problemomis, analizei. Sąžinės raiška užčiuopiama Petkevičaitės laiškuose, grožiniuose kūriniuose, tačiau geriausiai atsiskleidė vienu sunkiausių jos gyvenimo periodu – karo metu – parašytame *Karo meto dienoraštyje*. Petkevičaitės tekstuose atspindėtas jos požiūris į konvencinę moralę bei pozityviąją teisę ir krikščionišką objektyvistinę moralę. Jos vidurio kelio nuostatas geriausiai atspindi *Antigonės* mito esmės nusakymas: „susiduria čia Dievo įsakymai [...] su žmonių sugalvotais įstatais [...]“ (PLI 1968, 140). Petkevičaitė nesiima vertinti, kuri pusė teisi ir kaip dėl teisingumo turėtų pasielgti viena ar kita pusė. Ji apgailėstauja, kad „nėra filosofijos, kuri įstengtų problemą logiškai išspręsti“, todėl būtų galima daryti prielaidą, kad „blaškymasis“ tarp dviejų moralijų atspindi jos laikysenoje ne tik taikos, bet ir karo laiku. Petkevičaitė buvo tos nuomonės, kad valdžios įstatymų reikia laikytis, tačiau kartu suprato, jog ne visi įstatymai ir įsakymai

⁴¹⁸ Bleizgienė 2011, 31.

yra teisingi ar moralūs. Iš čia kilo sąžinės prieštaros atvejai, kuriuos aptinkame *Karo meto dienoraščio* puslapiuose.

Karo patirtis ir įvykius *Karo meto dienoraštyje* (I tomas – 1925, II tomas – 1931, III tomas – 2008; toliau – *Dienoraštis*) autorė interpretuoja savo nuojautų, vidinių išgyvenimų, baimių ir refleksijų perspektyvoje. Viena vertus, dienoraštis – tai tekstas, patvirtinantis autoriaus dalyvavimą įvykiuose ir liudijantis autentišką jų fiksavimą. Kita vertus, dienoraštyje rašantysis stengiasi perteikti ne tik objektyvią informaciją, bet ir savo patirtus išpūdžius, požiūrį, stebimų įvykių vertinimą ir savo sprendimų (elgsenos) motyvus. Kaip ir kiti egodokumentai (laiškai, atsiminimai) dienoraštis – kultūrinės ir istorinės atminties faktas. Daujotytės teigimu, rašydamas dienoraštį žmogus labiausiai yra pats su savimi, pats yra tarsi centras, į kurį ateina arba patenka kiti. Dienoraštį skaitant tampa aišku, ką žmogus laiko esminga, ką užrašo kaip atmintina, saugotina⁴¹⁹. Petkevičaitė, suprato, kad, siekiant išgyventi, išsaugoti gyvybę, daugelis dalykų karo metu, neretai ir sunkūs nusikaltimai, būna vertinami kitais masteliais. Tačiau rašytoja stengiasi išlikti ištikima savo įsitikinimams bei humanizmo idealams. „O tas karas? Ar nėra jis tiesiog nuožmumo mokykla ir akstinas prie bjauriausių darbų, kurie visuomet susidėjusiomis aplinkybėmis teisinami...“ (PKMD 1966, 103). Petkevičaitė dienoraščio rašymą laikė savo moraline ir pilietine pareiga, kadangi jai atrodė labai svarbu „paduoti nors tas nuotrupas“, kurios išliko jos atmintyje ir kurios tokios „svarbios mūsų istorijai ir mūsų liaudies psichikai suprasti“ (PKMD 1966, 580). Ji laikė save aukščiau liaudies, kaip „susipratusi inteligentė“ jautėsi įsipareigojusi savo sodžiaus žmonėms. Rašytoją domino ne karas tarp skirtingų valstybių, bet kova žmogaus viduje, kai nusikaltus prieš kitus ar save stengiamasi nutildyti sąžinės balsą, pasiteisinant susiklosčiusiomis aplinkybėmis.

Pirmieji skausmingi sąžinės svarstymai Petkevičaitę užklumpa, kai karo sąlygomis esant nepritekliuje tenka rinktis, ar svetimam padėti, ar žiūrėti, kad savo vaikams nieko netrūktų. Rašytoja *Dienoraštyje* pasakoja, kad rusų valdžia įsakė per 48 val. visiems žydams palikti Lietuvą. Todėl pažįstamas žydas Abramka, neturėdamas kelionei pinigų, prašė Petkevičaitės nupirkti ką nors iš jo daiktų. Nuo mažumės auklėjama atjausti svetimą vargą, gyvenime vadovaudamasi pareigos svarbumu, t. y. besąlygišku sąžinės reikalavimu, kuris implikuoja tiesos reikalavimą, Petkevičaitė suvokia, jog nelaimėje atsidūrusiam ir jos pagalbos prašančiam žmogui ji tampa besąlygiškai jam įsipareigojusi (objektyvistinis požiūris). Šią dramą iliustruoja *Dienoraštyje* aprašytas vidinio „aš“ ir baimės inspiruoto balso ginčas:

Čia prislėgė mane toks slogutis, kokio dar nebuvaу gyvenime patyrusi. Širdis šaukė: „Atiduok visa, ką turi! Padėk tam vargšui!“ – O protas, gal jį geriau gyvybės išlaikymo instinktu pavadinus, energingai užprotestavo. [...] imu teisintis, jausdamasi visai sau svetimoje rolėje. Taip, imu teisintis, nes giliausias širdies įsitikinimas kategoriškai įsako: – [...] Tas žmogus šiandien ant pražūties

⁴¹⁹ Daujotytė 2001, 146.

kranto! Tavo tiesioginė pareiga jis gelbėti! – O vaikai globoti ar ne pareiga? ar ne pirmutinė tavo pareiga? [...] (PKMD 1966, 110)

Daujotytė šią sceną pavadina „sąžinės išbandymu karo apsunkintomis sąlygomis“⁴²⁰. Kai didelė dalis žmonių (iš visų kariaujančių pusių) savo sąžinės sprendimus grindė empiristiniais naudingumo principais arba atrodė lyg visai neturintys sąžinės, Petkevičaitė išgyvena kankinančias abejones dėl sprendimo, kurį tokioje situacijoje turėtų padiktuoti sveikas protas ir prigimtinis įstatymas, o ne sąžinė. Aprašomoje situacijoje atskirti, kas yra teisinga, o kas ne, itin sudėtinga, tačiau šiame sąžinės subjektiškame teisingumo išgyvenime reikalaujamas objektyvumas atsiskleidžia per vyriausiąjį Petkevičaitės globotinį Antaną, kurį rašytoja pavadina „kūną įgijusia sąžine“, ir kuris „pažvelgė giliai į akis ir paklausė: Kodėl jam taip mažai davei?“ (PKMD 1966, 111). Kadangi į *Dienoraštį* Petkevičaitė prisiminimus apie tą dieną, kai kovą jos viduje laimėjo savisaugos instinktas, prigimtinis rūpestis globojamais vaikais, įrašė prabėgus laikui, tik patvirtina, kad tuomet buvo pasielgta ne pagal savus įsitikinimus ir objektyvios tiesos reikalavimus. Rašytoją taip smarkiai paveikė išgyvenama kaltė, kad pagalbos prašymo scena ir „nelaimingo žydo tremtinio Abramkos vaizdas“ kaip sąžinės priekaištas persekiojo ją su kiekviena išgirsta žinia apie tremiamus ar nuo karo bėgančius žmones. Šis priekaištas sau vargino ją ne tik vaizdais, bet ir nerimą keliančiais garsais: „Girdžiu Abramkos čia pat ties manimi duslų, vos ausimis sučiumpamu balsu tartą tylų, nedrąsų nusiskundimą, prašymą, pilną krūtinėje sulaikomo aikčiojimo...“ (PKMD 1966, 128) Galima būtų teigti, kad Petkevičaitė šioje situacijoje yra sau kiek per griežta, nes jos atsisakymas paremti nelaimėlį nebuvo nulemtas godumo ar šykštumo. Ribinėje situacijoje atsidūrusio žmogaus rūpestis savo šeima neturėtų slėgti sąžinės taip pat, kaip besirūpinančio vien savimi arba išimtinai savo materialine gerove. Čia mes susiduriame su besąlygišku sąžinės įsipareigojimu, tačiau problema iškyla su prioritetų nustatymu. Kodėl rašytoja išgyvena tokią didelę sąžinės graužatį, jeigu ji veikė vedama pareigos savo globojamiems vaikams jausmo? Nepaisant sau skirtų aštrių žodžių: „[...] pasitikėjo manimi... mano kaip ledas šalta savimyla“ (PKMD 1966, 128), Petkevičaitės atlikto veiksmo moralinė kokybė nulemta vidinio valios akto ir valios motyvo, atrodytų atitinka besąlygiško įsipareigojimo tiesai reikalavimą. Tačiau tai, kad ji jaučia kaltę ir savo poelgį vadina „juodu bjauriu tašku“, gulinčiu jos sąmonėje, dėme sieloje, kurios nenuplaus joks pasiteisinimas (PKMD 1966, 128), galima daryti prielaidą, kad Petkevičaitė nebuvo įsitikinusi, jog tai ką ji daro (paaukoja kelis rublius varguoliui) yra objektyviai gera ir teisinga.

Ne mažiau abejonių ir sąžinės priekaištų Petkevičaitė išgyvena išsiuntusi savo globotinius pas pažįstamą dvarininkę V[enclovavičienę]. Petkevičaitė, paėmusi globoti

⁴²⁰ Viktorija Daujotytė, „Bitės dienoraštis – sau, žmonėms, istorijai“, *Metai* 5–6, 2009. (<http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/5051-viktorija-daujotyte-bites-dienorastis-sau-zmonems-istorijai?catid=531%3A2009-nr-05-06-geguze-birzelis>)

našlaičius, jautė ramybę, suvokdama, kad daro viską, kas atitinka jos idėjinį pasišventimą padėti vargstantiems: „Nuo to laiko, kai pasiėmiau savo noru tas dideles ir atsakingas pareigas pildyti, jaučiuos labiau žmogumi, jei galima taip išsireikšti. Ir sielos pagrindas, it jūros dugnas, buvo ramus ir turtingas...“ (PKMD 1966, 154). Atrodytų, kad minėtu atveju rašytojos sąžinė, kaip transcendentaliai funkcionuojantis „Aš“ arba kaip grynasis (praktinis) protas (Kantas), jai, kaip empiriniam veikėjui, prieš veiksmą praktiškai primygtinai iškėlė grynąjį pareigos padėti nelaimėje reikalavimą ir veikimo valią kreipti pagal sąžinę. Kaip pati autorė pripažįsta, šią subjektyvumo ir objektyvumo pusiausvyrą sutrikdo prasidėjęs karas („gresia viską suardyti, sujaukti, sugriauti“ (PKMD 1966, 154). Didžiausios abejonės Petkevičaitę užplūsta sprendžiant klausimą – ar moraliu būtu palikti savo namus ir bėgti iš tėvynės? Gimtųjų namų apleidimas rašytojai skamba lyg išdavystė ir pareigos, kuri vienintelė determinuoja sąžinę, nevykdymas. Problematiškiausia šioje situacijoje yra tai, kad abejones lemia pačios Petkevičaitės viduje neatsakytas „tas baisus amžinas klausimas, kas svarbiau žmogui: šeima ar visuomenei pareigos? Juk suprantu ir vienu, ir kitų pareigų kilnumą, šventumą...“ (PKMD 1966, 156). Čia, kaip ir atvejuje su žydu Abramka, iškyla panaši dilema. Tai ir supainiotos sąžinės atvejis (pagal Peschke), kai esant vienodam moralinių konfliktuojančių priesakų svarbumui, bijoma pasielgti neteisingai. Arba, kaip aiškino Anzenbacheris, veiklos situacija, kai kyla pareigų kolizija. Nuo mažumos auklėjama visuomeniškumo ir tėvynės meilės dvasia, rašytoja lyg ir neabejotų, kad „aiškiausia pareiga – likti savo namų ir savo tėvynės sargyboje“ (PKMD 1966, 155). Tačiau motiniškas rūpestis vaikais ir jų saugumu iškyla kaip lygiavertės svarbos pareiga, dėl kurios Petkevičaitė *Dienoraštyje* prisipažįsta: „kiek jau laiko šitaip kankinuosi?! Ir vis išeities nematau...“ (PKMD 1966, 156) Tačiau išeitį jai padiktuoja pažįstamas dvarininkas B. K[arpis], kuris subjektyviai rašytojos nuomonei pateikia objektyvių argumentų apie galimas pasekmes. Iš teksto matome, kad B. K[arpis] yra iš tų žmonių, kurie sunkų karo metą supranta kaip laiką, kada žmonės ypač turi įvertinti pareigos, besąlygiškos pagalbos vienas kitam vertę bei stengtis išlaikyti žmogiškumą: „Jei tokiomis laikais vieni kitų nešelpumėm, nebūtumėm žmonių vardo verti“ (PKMD 1966, 160). Tačiau, net ir paklausiusi pažįstamų patarimo ir išsiuntusi vaikus kuo toliau nuo fronto linijos, Petkevičaitė jaučia kankinančius sąžinės priekaištus ir nuolatinį nerimą: „Nekalbant apie nerimą dėl jų likimo, smaugia mane sąžinės graužimas... Juk gera valia paėmiau tuos našlaičius globoti ir neištesėjau nei jų kūno, nei jų sielos sargyboje išstovėti pavojaus valandoj...“ (PKMD 1966, 394). Jos sąžinės priekaištų pagrindas – įsitikinimas, kad vaikais rūpintis yra išimtinai jos, o ne svetimų asmenų, pareiga, todėl „sunkumas“, užgulęs jos sąžinę – klausimas: „kam reikėjo vieni vaikai iš namų varyti?!“ (PKMD 1966, 423)

Petkevičaitės visa kūryba rodo, kad rašytoja turėjo stiprų empatijos jausmą ir itin jautrią sąžinę. Jai moralės principas buvo visuotinis ir kategoriškai įpareigojantis dėsnis, todėl neretai kentėdavo (pernelyg daug ir be reikalo) dėl sąžinės skrupulingumo.

Dienoraštyje Petkevičaitė guodėsi, kaip sunku gyvenime nesuklysti bei neįskaudinti kito, tačiau neįmanoma to išvengti:

Jauna būdama, ilgai ir rimtai sirgau sunkia nervų liga, vis ieškodama sienos tarp dorovės ir nedorovės... ieškodama tvirtos sienos, kuri būtų nesugriauinama [...] Laikui bėgant, nervai atbuko. [...] rodos, esu tvirtai pasiryžusi niekam blogo nedaryti... tačiau?... Ir priprask tu, žmogau, gyventi!..“ (PKMD 1966, 162–163)

Kitas *Dienoraštyje* aprašytas epizodas iliustruoja sąžinės autonomijos, priklausomybės nuo tiesos ir prieštaros atvejį. Petkevičaitė gerai suvokia esamą jos tautos ir tėvynainių situaciją („sunki pavergtųjų būklė“): vieną okupaciją keičia kita, juolab, kad Lietuva tapo dviejų konfliktuojančių šalių susidūrimo vieta ir įvykių įkaite. Carinės Rusijos okupuotos Lietuvos gyventojams ne tik atimta teisė ir laisvė elgtis pagal savo sąžinės įsitikinimus, bet ir naujų okupantų skelbiami įsakymai visiškai neatitinka objektyvių gėrio ir moralumo reikalavimų: „Vokiečiai, užėmę mūsų šalį, reikalauja, kad rusų kareiviams, čia užsislėpusiems, nieko maisto nei pinigų nedavinėtumėm [...]“ (PKMD 1966, 201). Įsakymais, kurie turėjo tapti neklaidingumo standartais toje visuomenėje, okupacinė valdžia siekė performuoti individualias sąžines ir paversti primesta kolektyvine sąžine. Karo sąlygomis nesant elementarių humaniškumo ir teisingumo principų, esama socialinė struktūra yra pažeista ir negali sukurti individualios sąžinės pasitikėjimo. Todėl natūralu, kad Petkevičaitė jaučia sąžinės prieštarą ir, net rizikuodama savo gyvybe, paklūsta prigimtiniam žmogiškumo įstatymui:

O tie „rusai“ plaukte plaukia kasdien prie manęs, prašydami juos alkanus pavalgydinti... Ir tokie jie nuplyšę, suvargę ir kaip laukiniai žvėrys vaikomi... [...] Širdis neleidžia man jų atstumti... [...] Ar rusas, ar vokietis – politikos prasme – man broliai būti negali. Žmoniškumo dėsniais kas kita. Kadangi žmoniškumo dėsniai man už visas politikas vyresni, tai ir vokietis, ir rusas man lygūs broliai [...] Tai ir duodu, kiek galiu, ramia sąžine. (PKMD 1966, 201–202)

Petkevičaitė supranta pozityvios teisės ir įstatymo reikšmę, valstybinės tvarkos, atstovaujamos proto ir reprezentuojančios piliečių idealus vertę (tai ji pakankamai aiškiai atskleidė, jau minėtoje, Sofoklio tragedijos *Antigonė* interpretacijoje⁴²¹). Pastebėtina, kad Petkevičaitė pareiga žmogiškumui, pagalba artimui galioja ir vienos (Rusijos), ir kitos (Vokietijos) okupacinės šalies žmonėms. Lietuvių rašytoja ne vienoje *Dienoraščio* vietoje pakartoja savo poziciją: „man į vargą įkritęs žmogus, ir dar ne iš savo kaltės, buvo ir yra artimesnis, kaip visokie draudimai“ (PKMD 1966, 654). Taip Petkevičaitė rašė apie besislapstančių rusų belaisvių šelpimą. Tačiau su tokia pat jausminga užuojauta ir krikščioniška meile ji rašė ir apie vokiečių kareivius:

Teatleidžia Lietuvos didžioji mus visus gaivinanti tėvynės meilė, jei aš tuo kąsniu, kurio dar atsižadėti galiu, pasidalysiu ir su alkanu vokiečiu. Darau tai be

⁴²¹ Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, *Literatūros istorija: pasaulinės literatūros istorijos vadovėlis, kritika, folkloras*, Vilnius: Vaga, 1968.

jokio išskaičiavimo... tik širdis neleidžia man ir kitatauty nieko kito matyti, kaip tik savo artimą. (PKMD 1966, 706)

Beje, kadangi okupacinės „valdžios įsakymai“, kaip pastebi autorė, sukurti ne visuotinės gerovės, bet neteisybės, netiesos ir baimės skleidimui, jie neatrodo nei moralūs, nei legalūs:

[...] virte užvirė krūtinėje pasiryžimas nenusilenkti tokiems žiauriems valdžios įsakymams, nenusilenkti tai baisiai neteisybei, nenusilenkti nuoskaudai, gresiančiai mūsų visą tautą sunaikinti, nenusilenkti tokiai žmoniškumo jausmų nu stojusiai valdžiai... (PKMD 1966, 208)

Tokiu nusistatymu Petkevičaitė demonstruoja sąžinės laisvės suvokimą ir įsipareigojimą verčiau savo sąžinei, nei valdžios įsakymams. Suprantama, tai nėra revoliucingas apsisprendimas priešintis bet kokiomis sąlygomis; rašytoja stengiasi nerizikuoti savo gyvybe ir artimųjų gerove (tai taip pat sąžinės reikalavimas – saugoti gyvybę). Tačiau vidinio pasipriešinimo idėja Petkevičaitėi atrodo vienintelis teisingas rezistencijos karo suvaržymų metu būdas. Jos nuomone, absurdiška ir neteisinga sąmoningai paklusti išorinei jėgai, liepiančiai žudyti:

*[...] kas duoda mums teisę sąmoningai tepti save biauriausiais darbais? Ir ne tik save tepti, bet ir tūkstančius bei milijonus žmonių versti žudyti... brolis brolių...
[...] Milijonai geriausių žmonių sąžinių turi maištą prieš tokią beprotybę kelti!“ (PKMD 1966, 428)*

Šiame epizode rašytoja bando perteikti savo požiūrį, kad kiekvienos sąžinės įsitikinimai yra subjektyvūs, tačiau turi remtis objektyviais aukščiausio gėrio reikalavimais, o ne kitų, sąlygojamų žemų polinkių ir blogos valios, sąžinių primetamais reikalavimais. Dėl šios priežasties ji išreiškia viltį, kad būtent geros valios determinuojamos sąžinės paprieštaraus primetamai neteisybei. Beje, autorė, kaip ir savo teorijoje apie nusikaltimą minėjo Durkheimas, išsako nuomonę, kad ne visi politiniai sprendimai ir jais besiremiantys valdžios įsakymai būna teisingi, kaip ir ne visi nusižengimai būna nusikaltimai⁴²². Pavyzdžiui, ji klausia: „Ar seniai buvo laikoma dideliu politikos nusidėjimu lietuviškų laikraščių, lietuviškų knygų skaitymas?!“ (PKMD, 1966, 709). Petkevičaitės sąžinės priešara pasireiškia ligonių gydymu, t. y. kito žmogaus gyvybės gerbimu, atsisakant gydyti rimtas arba nežinomas ligas (nes ji neturėjo gydytojo kompetencijų ir kvalifikacijos), taip pat atsisakant padėti moterims, norinčioms nutraukti nepageidaujamą nėštumą: „[...] aš iš įsitikinimo čia nieko padaryti nenoriu [...] Kur tikiuos galinti šį tą žmogui padėti, ten imuos, bet kenkti nei dideliam, nei negimusiam – nekenksiu“ (PKMD 1966, 578). Visgi kalbama apie karo meto sunkumų ir nelaimių išvargintus žmones. Kad ir kokie stiprūs būtų sąžinės įsitikinimai, susiklosčiusių sąlygų sudėtingumas gali lemti, kad veiksmas, kuris iš pradžių buvo vertinamas kaip

⁴²² Durkheim 2001, 70–71.

objektyviai blogas ar nepriimtinas (pvz., žudyti negimusį), būtų verifikuojamas individualios sąžinės ir pasirodytų vieninteliu teisingu. Petkevičaitė *Dienoraštyje* aprašo, kaip sunku jai matyti prievartą patyrusių moterų ašaras, kurios verčia laužyti jos sąžinės įsitikinimus: „[...] kaskart daugiau moterų ir merginų kreipiasi, prašydamos, kad gelbėčiau jas nuo gimdymo... Mano laimė, kad aš čia nieko neišmanau... Kad ir tvirtu būdo ir nusistatymo esu, vargiai atsispirčiau, matydama tų moterų aimanas“ (PKMD 1966, 651). Petkevičaitė, kaip pedagogei ir tvirtų moralinių įsitikinimų moteriai, itin svarbi buvo moterų ir merginų padėtis šeimoje bei visuomenėje, taip pat jų pačių savivertės ir savigarbos suvokimas. Rašytoja suprato, kad siauras moterų mąstymas ir skurdi pasaulėžiūra yra sąlygoti jų vergiškos padėties ir lenkimosi svetimais valiais (PKMD 1966, 741). Juk teisingiems sąžinės įsitikinimams pirmiausia reikalinga laisva valia, nes moralinė veiksmo kokybė yra veikiančiojo vidinio valios akto kokybė, o valios potencialumas, anot Wojtylos, atsiskleidžia tik sąmoningoje nutartyje⁴²³. Būtent dėl to sąmoningumo trūkumo taip išgyveno Petkevičaitė, o neatsargus ir nepadoriai vertintinas merginų elgesys su kareiviais lietė jos sąžinę taip asmeniškai, lyg rašytoja būtų tiesiogiai atsakinga už kiekvieną konkrečią merginą. Petkevičaitė ypač neramu, nes jos – „bemokslės, beteisės, beturtės“, todėl ji, kaip inteligentė, jautė pareigą savo namuose ir išmokyti jas gerbti savo asmenį:

[...] į tokį merginų lankymąsi vėlais vakarais, tiesiog naktimis kareivinėj... irgi nepakeliamas daiktas [...] Eiti man ir sėdėti drauge su jomis?.. Kąži kodėl jusmai neleidžia [...] Bet kas daryti?.. Šitaip palikti toliau negalima. Tam esu inteligentė, kad šalinčiau nuo tamsesnių seserų nelaimės... tam susipratusi moteris, kad ištiesčiau ranką klaidžiojančioms jaunesnėms seserims ir atvesčiau jas į tiesos ir padorumo kelią... (PKMD 1966, 172)

Petkevičaitė *Dienoraštyje* aprašo vokiečių kareivių sąžinės priekaištų ir sąžinės prieštaros atvejų. Rašytoja prisimena, kad, jos name gyvenę ir su pabėgusiais bei miškuose pasislėpusiais rusų karo belaisviais kovoti turėję vokiečių kareiviai, kartą nušovę kelis vyrus miške. Vėliau pamatę, kad pastarieji buvę neginkluoti („vienas su rožančiumi ant kaklo“), kareiviai „vaikščiojo kelias dienas lyg žemę pardavę, rimti, nusimine. Nei dainos nebuvo girdėti, nei pupų gvaldyti nėjo“ (PKMD 1966, 684). Nepriimtina šių kareivių sąžinėms buvo ir žmonių šnipinėjimas, ir suėmimai. Vienas vokietis lietuvių rašytojai skundėsi: „Taip baisiai nesmagu buvo nakčia [...] tylomis slinkti prie lango ir žiūrėti, kas ten daroma. [...] Būtų reikėję mums tuoj į vidų eiti ir reikalauti pasų... bet niekaip neišdrįsome“ (PKMD 1966, 697). Rytui išaušus, pamatę, kad stebimame name nėra svetimų (belaisvių), kareiviai lengviau atsidusę, kad „ne-reikalingo nesmagumo žmonėms nepadarėm“ (PKMD 1966, 697). Kitu atveju tiems patiems kareiviams tekę veikti prieš savo sąžinę ir suimti nekaltą žmogų „beveik ties jo tėvų namais“. Kareiviai guodėsi, kad savo pareigą išpildę, nes negalėję nepaklusti,

⁴²³ Wojtyła 1997, 172.

tačiau tai, kad iš esmės elgėsi neteisingai, t. y. ne pagal prigimtinio įstatymo dėsnius, kalbėjo jų savijauta: „jausmas viduje labai negeras“ (PKMD 1966, 697). Dar vienas sutiktas vokiečių kareivis, surinkinėjantis iš gyventojų pašarą gyvuliams, skundėsi, kaip sunku jam iš žmonių jį atiminėti, todėl, nepaklusdamas įsakymui dėl sąžinės prieštaravimo („sąžinė neleidžia“), jis iš žmogaus „imęs vieną centnerį“ (PKMD 1966, 743). Petkevičaitė dienoraštyje pažymi, kad šiuos pokalbius jie bendru sutarimu užbaigdavo išvada, kad „žmonės, kurie tiek ir tiek karo baisumų kenčia ir iškentėjo, turi bent sudaryti tokias gyvenimo sąlygas, kurios nestumtų ir neverstų kitų eiti prieš savo sąžinės nusistatymą“ (PKMD 1966, 697).

Sąžinė Petkevičaitėi buvo itin svarbus proto gebėjimas ir gėrio–blogio perskyros suvokimas. Tai – jos viduje esantis griežtas kaltintojas ir teisėjas, arba, Adamo Smitho vartotu terminu, nešališkas stebėtojas⁴²⁴. Petkevičaitė buvo giliai įsitikinusi, kad melas yra objektyvus blogis, nesvarbu kokie geri būtų ketinimai (Kanto idėja) – melas nepateisinamas jokioje situacijoje, kad ir kokia sudėtinga ji būtų. Vokiečių kareiviams sumelavusi dėl dvaro dydžio (tam, kad įgytų jų palankumą), rašytoja kankinasi dėl savo nesąžiningumo, nepateisindama jo net karo sąlygomis ir laikydama tai žemu sąmoningumo ir kultūringumo lygiu: „[...] vis dėlto susitepiau melu. Kad ir tikslas nebuvo prastas, bet įrankis?! [...] Giliai esu įsitikinusi, jog iš tiesos gali išdygti tiesa, o iš melo melas. [...] Jei nebūčiau įpratusi savy ieškoti kaltės, kaltinčiau tą būklę, į kurią karas mus įstūmė. Tačiau to daryti negaliu[...]“ (PKMD 1966, 281–282). Nors šioje dienoraščio vietoje ji pareiškia, kad yra įsitikinusi, jog dėl visų baisumų pasaulyje kalta „visų tautų inteligentija“ (PKMD 1966, 281–282), tačiau kituose epizoduose, išvydusi vokiečių tautos barbarišką elgesį, Petkevičaitė jau nebėra dėl to tokia tikra: „Dvidešimtas amžius, giriama vokiečių kultūra ir lazdų vartojimas teisme [...] tai dalykai, kurie nenori tilpti mano galvoje!“ (PKMD 1966, 360). Apskritai *Dienoraštyje* rašytoja nelinkusi teisti ir ieškoti kaltų, visus girdėtus įvykius ji aprašo atsargiai, užsimindama, jog tai kažkieno papasakotos istorijos. Tačiau savo poelgiams, sprendimams ir net užrašytiems žodžiams Petkevičaitė stengiasi išlikti reikli ir objektyvi. Su skaudančia širdimi, bet „visai ramia sąžine“ (kad nesivadovauja nuogirdomis) rašytoja aprašo karo metu išryškėjusias tamsiąsias tautiečių elgesio puses ir ydas – tai išdavystės, skundai ir bylinėjimasis. Petkevičaitė *Dienoraštyje* pamini ne vieną atvejį, kada tautiečiai, susigundę vokiečių siūlomomis premijomis ar paprasčiausiai iš pavydo, paskundžia tuos, kurie priglaudžia pabėgusius karo belaisvius. Tačiau, kaip pamoką, ji pamini, kad paprastai su išduotaisiais nukenčia ir patys išduodantieji. Taip, sako Petkevičaitė, žmogus turėtų suprasti, kad įskundimas („judošystė“) lieka visuomet ir visų smerkiamas; tokių įsakų net patys vokiečiai (kai kurie) nelaiko oficialiais valdžios įsakymais, o paklusimą jiems – tiesiog žeminančiu ir negarbingu elgesiu. Todėl lietuvių sodiečiai turėtų suvokti prigimtinių žmogiškąjį įsakymą, jo viršenybę

⁴²⁴ Strohm 2011, 48.

prieš kasdien besikeičiančius valdžios (okupacinės) įsakus ir nurodymus ir, suprantama, įsiklausyti į sąžinės balsą.

Šeimoje išugdyta brandi Petkevičaitės sąžinė net sunkiu karo metu dažniausiai padeda priimti teisingus ir racionalius sprendimus, atitinkančius objektyvias moralinio elgesio normas. Todėl visai suprantama, kad jai kyla kupinas krikščioniškos meilės artimui ir kartu nevilties dėl bejėgiškumo, ką nors pakeisti, ir beveik retorisnis klausimas: „Juk vadinamės visi krikščionys, o sąžiniškai įsigilinę ir panagrinėję, pasakykime sau, kur ta mūsų krikščionybė?.. Ar tuose būriuose, varomuose skersti sau lygių?“ (PKMD 1966, 224). Petkevičaitėi kaip moteriai nesuvokiama, kaip tokių galingų protų, kaip Platonas, filosofinės pamokos ir Kristaus aukos skelbiama meilė nepajėgia užkirsti kelio kraujo praliejimui ir kultūros griovimui. Deja, žmonijos istorijoje galima surasti nemažai pavyzdžių, kai nusikaltimai daromi prisidengiant Dievo vardu arba sugebama nuslopinti sąžinės balsą, įtikinant save, jog tai vienintelis teisingas sprendimas. Anot Puzaro, sąžinės laisvė nėra teisė, nesudaranti problemų ir sunkumų, ypač kai piktnaudžiaujama šia laisve ir veikiama neatsižvelgiant į bendros gėrovės reikalavimus⁴²⁵. Tai klaidingos sąžinės sprendimai (nesvarbu, ar ji nugalimai, ar nenugalimai klaidinga), todėl „visuomenė turi teisę gintis nuo pavojingų jos klaidų padarinių, nes klaida negali reikalauti tokios pat teisės kaip ir tiesa“⁴²⁶. Petkevičaitėi, besivadovaujančiai artimo meilės principais, itin sunku suvokti, kaip galima žudyti ir deklaruoti, jog tai daroma ramia sąžine ir Dievo vardu:

Rusų puslaukinių kareivių ordos paleidžiamos iš savo tyrlaukių ir Kristaus vardu laiminamos, kad ne tik žudytų, bet ir savo galvas neštų po vokiečių patrankų ir žvėriškai skaustų tiek savo šalies, tiek ir priešų ramius gyventojus... Kultūringi vokiečiai, savo vokiškumo sufanatizuoti, kitataučiuose sau lygaus žmogaus nematantieji, irgi eina skersti, Kristaus vardu prisidenge. Net kareivių juostos papuoštos įrašų „Gott mit uns“ (Dievas su mumis)... Ir jų kaizeris savo išdidume tas žmonių skerdytes aiškina dievo valia. (PKMD 1966, 407)

Tuomet būna labai sunku atsakyti į klausimą: kaip vertinti tokius patologiškus subjektyvios sąžinės įsitikimus, kurie objektyvius moralumo ir gėrio principus transformuoja į reliatyvius skirtingų socialinių, kultūrinių ir istorinių situacijų sąlygotus bei savo sąžinės sprendimus grindžia suformuotomis pasaulėžiūrinėmis nuostatomis ir empirinėmis žiniomis? Kaip žmogus savo nusikalstamiems veiksams gali pritaikyti Kristaus artimo meilės priesakus? Esant tokioms sąlygoms Petkevičaitė apgailestauja, kad tokio tikėjimo, kuriuo stiprinosi krikščionių kankiniai, žmonės turėti negali (PKMD 1966, 407). Tačiau reikėtų pastebėti, kad lietuvių rašytoja, nors ir prikiša krikščionims jų tikėjimo tiesų ir moralės priesakų klaidingą, kartais net gal patologišką, interpretavimą, Dievo dėl visų žmones užklupusių nelaimių ji nė karto nekaltino:

⁴²⁵ Petras Puzaras, *Bendroji moralinė teologija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2007, 116.

⁴²⁶ Peschke 1997, 244.

„Į kokias klampynes įvedė žmoniją tas aukščiausias dievo idealas? [...] Aišku, jog čia ne to Aukšto Idealo kaltė, o tik dvasia nesubrendusių žmonių, toli toli nuo tikros kultūros nuklydusių...“ (PKMD 1966, 407–408). Tačiau ir šioje slegiančioje tikrovėje Petkevičaitė bando išlaikyti pasitikėjimą žmogiškumu ir toje viltyje semiasi stiprybės: „Tikrai reikėtų iš galvos išsikraustyti, kad nebūtum įsitikinusi, jog žmonėse, kad ir pro kokius bjaurumus, nelaimes ir vargus jiems tenka bristi, vis dėlto buvo, yra ir kasdien bus daugiau tokių sielų, kurios tais bjaurumais tikrai bjaurisi, jais baisėjasi ir, nežiūrint į valandinį nusiminimą, nesiliauja troškusios savo ir kitų tobulinimosi [...]“ (PKMD 1966, 396).

Vieni nusikaltimui ieško „racionalaus“ pateisinimo, tačiau yra kita žmonių kategorija, kuri taikos metu paprastai priskiriami marginalams arba tiesiog „padoriems“ ir niekuo neišsiskiriantiems piliečiams, karo metu nusiima tariamo padorumo kaukes ir išsilaisvina kaip tamsus nevaldomas gaivalas. Apie XIX a. Lietuvoje veikusias nusikalstamas struktūras studijoje aprašė Rima Praspaliauskienė⁴²⁷. Jos teigimu, gaujas paprastai sudarydavo asmenys, esantys už įstatymo ribų: dezertyravusieji iš kariuomenės, vengiantys eiti į rekrutus ar asmenys su kriminaline praeitimi⁴²⁸. Petkevičaitė apie juos užsimena, kaip „mūsų tarpe netikėtai atsiradusių žmonių rūšį. Rodos, pirma tokios ir nebuvo...“ (PKMD 1966, 417). Tikėtina, jog ji suprato, kad ši „rūšis“ neatsirado iš niekur, bet palankią suirutės situaciją išnaudojantys, skurdžią sąžinę (sociopatai, psichopatai ir pan.) turintys ir empatijos jausmo neturintys asmenys: „Tie žmonės verčia save lyginti su pietų kraštų grobikėmis hienomis... kad pasisektų pasipelnyti, jie, rodosi, nesidrovėtų nei numirėlių iš kapų kastis, nei dvėseną maitintis...“ (PKMD 1966, 417). Tai žmonės, kuriuos mokslininkai įvardija kaip neturinčius sąžinės, teologai – kaip turinčius, tačiau sunykusią sąžinę. Tokie asmenys įprastomis sąlygomis gali elgtis kaip normalūs, niekuo neišsiskiriantys žmonės, tačiau sąlygoms pasikeitus, jie nusiima savo padoraus piliečio socialumo kaukę. Petkevičaitė rašo: „Tie žmonės į nieką neatsižvelgia. Tarsi apkurtę, apakę, gėdos nustoję ir nieko daugiau nematą, kaip tik kelią į savo pasipelnymą“ (PKMD 1966, 417). Suprantama, tai nebūtinai gali būti žmonės „praradę sąžinės“. Viena vertus, tokį elgesį mokslininkų teigimu, išprovokuoja tam tikros galvos smegenų dalies pažeidimai (turint omenyje, kad per karą buvo daug sužeistų). Tačiau kita vertus, nors taikiu metu tarp plėšikų retai pasitaikydavo pasiturinčių, dirbančių žemę ar verslą turinčių asmenų⁴²⁹, karo metu nusikaltėlių gretas papildydavo ne tik pabėgę belaisviai ar visuomenės užribyje esantys asmenys, bet ir tie, kuriems taikiu metu buvo svarbus respektabilumas visuomenėje. Pažymėtina, kad įtempta psichologinė atmosfera, kasdien išgyvenamas okupacinės valdžios teroras ir fizinis smurtas, itin neigiamai veikė visų žmonių psichiką. Gana sudėtinga atskleisti

⁴²⁷ Rima Praspaliauskienė, *Nerekalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmos pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius: Žara, 2000.

⁴²⁸ Praspaliauskienė 2000, 103.

⁴²⁹ Praspaliauskienė 2000, 103.

kiekvieno atskiro atvejo priežastis, tačiau galima daryti prielaidas, jog Petkevičaitės įvardyti atvejai vienaip ar kitaip buvo susiję su karo metu vykstančiais socialiniais reiškiniiais, kurie tuo metu turi anomalinio reiškinių pobūdį. Apie nusikaltimus, kaip objektyvią karo tikrovę, rašo ir Petkevičaitė: „Būtini karo palydovai – žmogžudžiai ėmė siausti mūsų apylinkėje. [...] Tamsybės! tamsybės! ir nejaukumai visur...“ (PKMD 1966, 402). Supratimą, kad ne visi žmonės elgiasi pagal sąžinę ir, kad ne visų žmonių sąžinės gali būti teisingos (apie tai kalbama ir *NT*: „veidmainingiems melo skelbėjams, turintiems sąžinėje įdiegtą nusikaltimo ženklą“ (1 *Tim* 4, 2), kalba net Petkevičaitės sutikti kazokai: „Čia surankiota visokio plauko ir visokių sąžinių žmonių...“ (PKMD 1966, 207). Skaitydama įvairias vokiškas knygas apie vykstantį karą, lietuvių rašytoja pastebi, kad visuose tekstuose akcentuojamas suobjektyvintas vokiečių, kaip būtinų pasaulio valdovų ir vienintelės kultūringos tautos, pranašumas. Siekimas laimėti karą ir užvaldyti pasaulį jiems tampa svarbesnis nei sąžinės reikalavimai, nors, kita vertus, tikėjimas, kad vokiečių tauta, kaip ir jų kultūra, yra išskirtinė, o valdyti turi, nes taip jiems skirta gamtos, tampa subjektyviu objektyvumo reikalavimu. Petkevičaitė tokią vokiečių puikybę prilygina biblinei Ievos gundymo istorijai ir perspėja: toks išdidumas yra aklas ir bus baudžiamas (PKMD 1966, 574–575). Petkevičaitė nemano, kad visi vokiečiai turi klaidingas sąžinės nuostatas (ar visai neturi sąžinės), tačiau dažno sąžinė, jos įsitikinimu, ramiai miega dėl puikybės ir nuomonės, kad „jog kitos tautos turi nors sykį suprasti, kad vokiečių esama jau 70 milijonų ir jiems tiek žemės, kiek prieš karą turėjo, užtekti negali“ (PKMD 1966, 629). Todėl lietuvių rašytojai, karštai tikinčiai mokslo galia ir inteligentijos moraliniu autoritetu, neduoda ramybės klausimas: „[...] kodėl vokiečių inteligentai šitaip elgiasi? Ką jie galvoja? Ar todėl, kad jų tarpe pranašų, sąžinės žadintojų pristigo?“ (PKMD 1966, 629)

Petkevičaitė, matydama, kokia skurdi, nebrandi jos krašto sodiečių sąžinė ir žema moralė, suvokia, kad žmogus turi būti lavinamas, ugdomas jo sąmoningumas, formuojama pasaulėžiūra ir teisingi sąžinės įsitikinimai, t. y. subjektyvume implikuoti objektyvūs moralės dėsniai. Nors vokiečiai buvo laikomi kultūringa tauta, tačiau jų elgesys dažnu atveju atskleidavo priešingus šiai nuomonei faktus. Viena vertus, taip buvo formuojama vokiečių pasaulėžiūra ir sąžinės įsitikinimai, kad vokiečiai yra išskirtinė tauta, turinti užimti pasaulyje (Europoje) valdančiąją poziciją. Kita vertus, kaip jau Petkevičaitė buvo pastebėjusi, jog karo metu imama elgtis taip, kaip paprastai nesielgiama taikos metu. Rašytoja taip pat suprato, kad baismės baimė kaip veikimo ar neveikimo motyvas moraline prasme yra bevertis. Todėl, oponuodama vienam asmeniui, tvirtinusi, kad „lietuviams reikalinga stipri valdžia, kuri juos gerai suspaustų, nes visiškai ištvirkę“, Petkevičaitė išsakė savo tvirtą poziciją, kurioje implikuotas sąžinės formavimo aspektas, ne tik švietimo, bet ir politinės šalies nepriklausomybės klausimu:

– *Kaip tamstai išrodo, jei tie visi skundikai ir tos ištvirkusios moterys nebūtų buvę, kaip sakoma, girioje auginti, maiše krikštyti ir būtų mokyklas lanke, kur dori mokytojai būtų juos pamokę, kaip dorai ir protingai gyventi, o ne vien tik*

rusiškai ir vokiškai gargaliuoti, ar nebūtų jie šiandien doresni ir protingesni? [...] O kokiai valdžiai gali daugiau žmonių dora rūpėti, nekaip tai, kuri iš pat žmonių išėjo? (PKMD 1966, 553)

Kartais žmonių sąmoningumo, užuojautos ir sąžinės ugdytojais tampa žmogų užklupę gyvenimo sunkumai. Petkevičaitė perteikia vieno vokiečių kareivio prisipažinimą, kas jį privertė suvokti, jog vokiečių skelbiama teisybė, dėl kurios žūsta žmonės, tėra reliatyvi-subjektyvi tiesa, naudinga tik nedidelei grupei žmonių, ir kad ji neturi nieko bendro su objektyviomis vertybėmis. Taip pat jis suprato, kad, kada šalia kenčia žmonės, sąžinė negali būti rami, jei jiems nesuteiki nors minimalios pagalbos:

Kad ir tekdavo ne sykį greta savęs matyti vargstančius, sakydavau sau: kam man tuo rūpintis? [...] dabar jau suprantu ir išmokau suprasti, jog nė vienas aprūpintas žmogus neturi teisės ramiai džiaugtis savo turtais, kol tiek vargo visur... [...] Šitaip, šitaip atrodo ta teisybė, dėl kurios tiek daug žmonių šiandien žudoma, vakar žuvo ir rytoj dar žus.“ (PKMD 1966, 670)

Petkevičaitė į dienoraštį įrašė įdomių vokiečių kareivių samprotavimų tautos sąžinės formavimo tema. Jų nuomone, Rusijoje prie sąžinės žadinimo labai daug prisidėjo aktyvūs rusų rašytojai, rodę kelią į aukštus žmonijos idealus. Būtent tokio gilumo ir užsidegimo labai trūksta lietuvių rašytojams, todėl jiems sunku prasiskverbti prie žmonių sielų (PKMD 1966, 699). Kai kurie vokiečių kareiviai teisinosi, kad yra verčiami (bijodami karo teismo) vykdyti neteisingus, o svarbiausia nenaudingus, įsakymus paprastų sodiečių atžvilgiu. Petkevičaitė į tokius vokiečių samprotavimus atsako gana paprasta formuluote: „Jei žmogus turi sveiką galvą ant pečių ir krūtinėj širdį savo vietoj [...], tai visuomet gali elgtis taip, kad kitų nenuskaustų ir sau bloga nepadarytų“ (PKMD 1966, 730). Šiuo pasakymu rašytoja dėmesį daugiau kreipia į bendražmogiškus dalykus. Tačiau kareiviams yra visiškai aišku, kad nevykdydami vyresnybės įsakymų neišvengs bausmės. Jiems yra įdiegta, kad kiekvieną prasižengimą ir jo teikiamą naudą lydi mintis apie laukiančią bausmę. Todėl kareiviui toks minčių ryšys laikomas savaime suprantamu ir net sąžinės priekaištai to ryšio paprastai negali nutraukti (suprantama, galimos išimty) ⁴³⁰.

1918 m. pradžioje Petkevičaitė aprašo savo vidinę būseną, tą prieštarą, kuri žmogų priverčia kentėti dėl to, kad subjektyvūs sąžinės įsitikinimai nuolatos patiria objektyvios tikrovės terorą. Lietuvių rašytoja, nežiūrint visų nepalankių ir pavojingų situacijų, stengiasi gyventi ir spręsti vadovaudamasi sveiku protu ir teisinga, t. y. įsipareigojusia tiesai (taip kaip ją suprato) ir pareigai, sąžinei. Tačiau Petkevičaitės atveju, paklusimas savo sąžinei reiškė kai kuriais atvejais nepaklusimą valdžios įsakymams, okupantų rėmimą (maistu, medikamentais, nakvyne ir pan.), kitus nusižengimus (melavimas

⁴³⁰ Pritaikoma Michelio Foucault bausmės teorija: Michel Foucault, *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*, iš prancūzų k. vertė Marius Daškus, Vilnius: Baltos lankos, 1998, 116.

ir pan.). Šis nepaklusimas valdžiai – tai sąžinės prieštaros atvejis, kai reikalaujama atsisakyti abejonių ir elgtis nepaisant sąžinės įsitikinimų:

Toks baidus nuolat many gyvas prieštaravimas prieš visą, į ką esu priversta dabar žiūrėti nuolat ir tarpe ko turiu gyventi, – paraližuoja mano mintis ir jausmus, net slopina gyvybę. [...] bijaus, kad nepradėčiau šaukti, keikti, kumščiomis, dantimis, nagais draskyti kiekvieną, ne tik karo šalininką, bet ir tuos, kurie leidžia save paversti aklu tos baidios skerdynės įnagiū... Gal pirmiausia pati save?... Nes kas dabar tam karui netarnauja?! [...] Visi aliai vieno esame kinkytė įkinkyti į baidiausio ir rūsčiausio karo dievaičio ratus, kurie triuškina mūsų brolius, mūsų vaikus... Ir atsispirti jėgų neužtenka... Ir tie nelaimingi kareiviai!... [...] Į ką pavirto žmogaus išvidinė vertė?! smelkimasis į doros idealus?! (PKMD 1966, 720)

Nepaisant frustracinių išgyvenimų, Petkevičaitė suvokė, kad viską, ką ji darė dėl žmonių (nesvarbu savų ar svetimų), tai buvo jos pašaukimas ir teikė jai energijos gyventi (PKMD 1966, 776). Pati skaudžiausia sielos žaizda ir sąžinės abejonė Petkevičaitėi buvo išsiūsti į nežinią jos globojami vaikai. Tačiau, jiems sugrįžus, autorė suprato, kad jos elgesys buvo teisingas, o sprendimai tuometinėje situacijoje – racionaliausi:

Turėdama ramią sąžinę, jog iš mano priežasties, dėl mano nervingumo, pavojaus valandoj nesusivaldymo, neužgeso nė viena tų našlaičių gyvybės liepsnelė, kitaip galiu gyventi, kitaip ir veikti... Visą karo metą veikiau, kaip savo nerimo kalinys, dabar atsikvėpiau laisvo žmogaus krūtine. (PKMD 1966, 790)

Juozas Tumas-Vaižgantas (1869–1933) – viena ryškiausių ir įtakingiausių figūrų XX a. pradžios lietuvių literatūroje. Jis savo pamoksluose, publicistikoje, kritikoje, grožiniuose kūriniuose, laiškuose siekia ugdyti žmogų ir steigti brandesnę visuomenę, įsiklausydamas į modernių nacionalizmą liniją: „tik laisvas individas gali atpažinti ir apsirėžti save per kitą bendrijos narį, todėl kolektyvas dalyvauja individo saviidentifikacijoje, bet neužkerta kelio jo individualumo pojūčiui“⁴³¹. Kaip pažymi Vanda Zaborskaitė, Vaižgantas iškelia „gėrio, grožio ir teisingumo pradus, žmogaus nepailsančias pastangas pergalėti egoizmą ir apatiją, pasikelti iš nuopuolio, gyventi būties meile ir kuriančiąja veikla“⁴³². Vaižgantas aprašė, kaip karas keičia žmonių sąžinės įsitikinimus apsakyme „*Ponas direktorius*“ (1915)⁴³³. Apsakymo pradžioje skaitytojas supažindinamas su kūrinio herojumi – banko tarnautoju Juodžiunu, kuriam svarbiausiu dalyku gyvenime buvo pinigai ir galia: „Ir pats Juodžiunas taip manė tad visai apsižadėjo jokių kitų dievų neturėti, kaip tik tą vieną – rublį.“ (VPD, 1915, nr. 3, 1).

⁴³¹ Aistė Kučinskienė, „Juozo Tumo-Vaižganto epistolinis diskursas“, daktaro disertacija, Vilnius, 2016, 301.

⁴³² Vanda Zaborskaitė, „Vaižganto portreto gairės“, Vaižgantas, *Raštai: vaizdai ir vaizdeliai* 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1994, 7.

⁴³³ Vaišgantas, „Ponas direktorius“, *Rygos garsas*, 1915, saus. 6 (19) nr. 2, saus. 10 (23) nr. 3, saus. 13 (26) nr. 4, saus. 15 (28) nr. 5, saus. 17 (36) nr. 6.

Tai iliustruoja detalus herojaus būdo aprašymas ir jo elgesys su aplinkiniais. Prasidėjęs karui, daugelis žmonių keičia savo prioritetus. Nors Juodžiunas vis dar lieka prie savo senųjų įpročių, vėliau, anot kūrinio autoriaus, „karas kankintojas dezinfekavo ir savimylio širdį.“ (VPD 1915, 1). Nenorintį aukoti dalies atlyginimo karo aukoms šelpti Juodžiuną labai sugėdina jo bendradarbiai: pastarieji pasiūlo šelpti ir patį Juodžiuną. Neatlaikęs tokio pažeminimo, Juodžiunas ne tik išrašo čekį didesnei sumai, bet ir ima nuolat galvoti apie karą bei jo nešamas nelaimės. Vidinės transformacijos, rodos, įvyko per vieną naktį:

Juodžiunas, pernakt atsilsėjęs, pasijuto kūnu sveikas, tik neramia siela. [...] Taisai savimylas, sau tepataikavęs, liguistai godus žmogus dabar apie nieką daugiau nebegalvojo, kaip tik apie karą, karą, karą ir visokeriopas iš jo kylančias nelaimes. [...] Pamažu, lyg iš sunkios ligos kildamas, jis ėmė atsigosti, jog žmonių gyvenime ir jų veikime esama daugelio kur kas augštesnių dalykų ir sielvarų neg kapitolas ir jo auginimas. (VPD 1915, 1)

Pokyčiams vykstant neapsieita ir be polemikų su savo sąžine. Tekste herojaus sąžinė kalba net keliais balsais ir prikaišioja Juodžiunui jo neveiklumą bei gaunamą atlyginimą:

O balsas iš vidaus vis aiškiau kalbėjo:

– Gi kodėl tu ir dabar negalėtumei taip pat daryti?

Kitas balsas gynėsi:

– Kad aš tarnystoje, pildau kitas pareigas...

O dar kitas atsiliepė:

– Ir imu po 300 rublių mėnesiui algos.

Šio balso Juodžiunas tikrai išsigando. Jam pasidarė neapsakomai gėda, lyg atminus jaunystės griekus. Jis paraudo ir net dantis sukando [...]. (VPD 1915, nr. 6, 1)

Nors, kaip minėta, transformacijos veikėjo sieloje įvyko pernakt, tačiau iš tikrųjų sunku buvo pakeisti tiek metų turimus sąžinės įsitikinimus ir įpročius. Nieko keista, kad autorius su lengva ironija akcentuoja pokyčių vyksmo sudėtingumą: „Jam, tiek pasikalbėjusiam su savo sąžine, tiek pasiginčijusiam su ja, po tiekos ristynių su savimi, pagaliau pergalėjusiam senąją savo sąžinę, visą savo asmeniškumą, – lietuvių ginčai buvo nebesuprantami, nereikalingi ir pašaliniai.“ (VPD 1915, nr. 6, 1). Iš šios citatos galima būtų daryti prielaidą, kad dar iki pokyčių Juodžiuno sąžinė visai kitaip funkcionavo; jis nejausdavo sąžinės priekaištų dėl to, dėl ko dabar jis jausdavo nerimą. Todėl ir kalbama apie sąžinę seniau, „kitą“ sąžinę jau įvykus lemtingoms transformacijoms Juodžiuno sąmonėje.

Apibendrinant, galima būtų teigti, kad karo metas – tai ribinė situacija, kada itin ryškiai atsiskleidžia subjektyvių vertinimų susidūrimas su nuo individo nepriklausančiais visuotiniais (objektyviais) įvykiais. Tokia padėtis atskleidžia socialinės aplinkos ir socialinių faktų prievartinio pobūdžio veikimą. Petkevičaitės *Karo meto dienoraš-*

tyje užfiksuotas įvykių vertinimas atskleidė, kad rašytoja suprato, jog karo metu, siekdamas išsaugoti gyvybę, žmogus nusistato sau kitus prioritetus. Vis dėlto rašytoja net ir karo metu, beveik visais atvejais vadovavosi nors kartais ir abejojančia, bet daugeliu atvejų teisinga sąžine. Petkevičaitės tekstuose esama nemažai sąžinės prieštaros atvejų, kai nepritariama valdžios įsakymams. Nepaisydama užgriuvusių sunkumų ir rizikingų situacijų, rašytoja, vadovaudamasi besąlygišku sąžinės reikalavimu, stengėsi išlikti ištikima tiesai ir žmogiškumui, pasiruošusi padėti bet kuriam į bėdą pakliuvusiam žmogui. Vaižgantas apsakyme *Ponas direktorius* aprašė, kaip karas keičia žmonių sąžinės įsitikinimus bei prioritetus. Petkevičaitės karo aprašyme dažnai buvo minimi žmogiškumo praradimo atvejai, o Vaižganto apsakyme susiduriame su priešinga situacija. Keičiasi kūrinio protagonistos sąžinės įsitikinimai: iš godaus egoisto jis tampa gailėstingu altruistu, pasiryžusiu kiek galėdamas prisidėti šelpimu nuo karo nukentėjusiems asmenims.

3.3. Intuityvi-psichologinė sąžinės motyvacija

Sąžinės dėka žmogus dažnai yra verčiamas vienaip ar kitaip elgtis, kartais net ignoruoti savo interesus ar net atsisakyti savojo gėrio. Zitos Vasiliauskaitės teigimu, psichologijoje tai vadinama vidiniu psichiniu mechanizmu, leidžiančiu žmogui kontroliuoti savo elgesį, jį vertinti pagal savo moralės kriterijus. Sąžinė yra susijusi su žmogaus pasaulio suvokimu bei mąstymu, ir su teigiamomis bei neigiamomis emocijomis.⁴³⁴ Žmogus pasielgdamas pagal, jo nuomone, teisingus moralinius principus, pajunta vidinę ramybę, o žinojimas, kad konkrečioje situacijoje buvo veikiamas moraliai teisingai, palaiko žmogiškąjį orumą ir savigarbą. Skausmas, lydintis mūsų supratimu blogą elgesį, paprastai yra laikomas kaltės skausmu arba sąžinės graužatimi. Todėl sprendžiant apie veiksmo gerumą ar blogumą svarbios tampa ne tik asmens intencijos, bet ir visos veiksmo aplinkybės. Literatūros kūrinyje geriausiai atsiskleidžia kaip individas išgyvena kaltę, kokia sąžinės priekaištų dinamika. Pirmame šio skyriaus poskyryje analizuojami keturi literatūros kūriniai, kuriuose itin ryškiai atskleidžiamas kūrinio veikėjo sąžinės veikimo – sąžinės graužaties – padarius nusikaltimą išgyvenimas. Galutinis sąžinės pagrindimas atsiranda ne iš išorės, bet „esti pačiose žmogiškosios būties gelmėse, kaip jos struktūros pamatinis planas ir nuolatinė jos sąranga.“⁴³⁵ Vidinis sąžinės komponentas reiškiasi dviem būdais: yra glaudžiai susijęs su asmens *ego* („aš“) ir vertybėmis: vertybių sąsaja psichikoje pasireiškia tuo, kad *ego* negali pasilikti abejingas natūraliam prigimties balsui, bet jaučiasi pakviestas vertybei, kurią

⁴³⁴ Zita Vasiliauskaitė, „Sąžinė – draugė, pagalbininkė ar ... priešas?“, *Artuma* 11, lapkričio 18, 2018.

⁴³⁵ Paškus 2009, 36.

išgyvena kaip savo savastį.⁴³⁶ Kitame poskyryje analizuojama Motiejaus Gustaičio poezija, kurioje atskleidžiama kitokios – švarios – sąžinės dimensija ir įsipareigojimas gėriui, kuris išreiškiamas intuityviu sąžinės sprendimu.

3.3.1. Sąžinė ir kaltė

Šiame poskyryje analizei atrinkti kūriniai, kurių herojai išgyvena sąžinės priekaištus, nes nusikalto priesakui „nežudyk“. Su tokio pobūdžio sąžinės išgyvenimais susiduria kūrinių – Jono Biliūno *Vagis*, *Kliudžiau*, *Vaižganto Negryna sąžinė* ir *Nebylys* – veikėjai. Apsakymai analizuojami pagal veikėjo išankstinį požiūrį į daromą (padarytą) nusikaltimą ir pagal jo išgyvenamų sąžinės priekaištų intensyvumą. Nors sąžinė kaip žinojimas savyje padeda žmogui apmąstyti savo elgesį, tačiau kartais jam reikalingi visuomenės pateikti įsivertinimo standartai, ypač kai kalbama apie nusikalstamą elgesį.

Biliūno apsakyme *Vagis* (1906)⁴³⁷ yra pasakojama istorija, kaip protagonistas Jokūbas jaunystėje užmuša jo arklį bandžiusį pavogti žmogų. Kadangi kaltininkas nebuvo išaiškintas, baismės jam pavyksta išvengti. Jokūbas stengiasi gyventi pagal teisingos sąžinės įsitikinimų reikalavimus, t. y. stengiasi, kad jis atitiktų objektyvias moralumo normas: „Ir išpažinties vaikščiodavau, ir bažnyčiai duodavau [...], žilo plauko susilaukiau, nieko, rodos, nenuskaudžiau, pirštu nepalytėjau“ (BV 1906, 61). Kaip pastebi Saulius Žukas, Biliūnas „nuo socialinio angažuotumo ir išankstinių nuostatų apie gyvenimą ėjo prie asmenybės psychologizavimo, įvairiapusiškesnio gyvenimo problemų svarstymo“⁴³⁸. Todėl, nepaisant, rodos, pavyzdingo gyvenimo, Jokūbo sąžinė nebuvo rami – labai dažnai jausdavo širdyje nerimą. Priežastis – jaunystėje užmuštas žmogus, norėjęs pavogti jo arklį. Viena, toks elgesys buvo išprovokuotas pavojaus gyvybei ir nuosavybei, juolab, kad vagis buvo ginkluotas (nors tai įsitikinta tik po įvykio). Kita vertus, jau iš pat pradžių labiausiai herojaus apgailestauta ne tiek dėl fakto, kad atimta kito žmogaus gyvybė, kiek dėl suvokimo, kad kyla reali grėsmė būti nubautam teisėsaugos. Jokūbas supranta, kad jam tenka moralinė ir teisinė atsakomybė už atliktus veiksmus, o nusikaltimas yra nusikaltimas, net jei tam ir buvo švelninančių aplinkybių. Susiduriame su žmogumi, kuris itin jautriai išgyvena dėl socialinių normų pažeidimo. Pagrindinė kaltinančioji instancija yra Jokūbo sąžinė. Tekste taip pat aptinkame galiojančią viešąją nuomonę dėl žmonių skirstymo pagal vertingumą: „[...] rado prie lavono revolverį ir peilį [...] Žmonės kuone visi atvirai pripažino, kad taip „tokiam“ ir reikėjo“ (BV 1906, 61). Apsakyme susiduriame su veikėju, kuris reprezentuoja tikinčią sąžinę, nes protagonistas nusiramino ieško išpažintyje, maldose,

⁴³⁶ Paškus 2009, 39.

⁴³⁷ B-nas J. [Jonas Biliūnas,] „Vagis“, *Įvairūs apsakymėliai*, Tilžė, 1906. (<http://www.epavel-das.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=102480>)

⁴³⁸ Saulius Žukas, *Žmogaus vaizdavimas lietuvių literatūroje*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, 167.

aukodamas bažnyčiai. Nepaisant visą gyvenimą nuosekliai atliekamomis bažnytinėmis apeigomis, ramybės neįgyja. Nerimas aiškintinas dvejopai. Sekant moraline teologija ši sąžinės graužatis gali būti vertinama kaip skrupulingos sąžinės pasekmė. Teologai skrupulingą sąžinę apibūdina, kaip sąžinę, kuri nuolat apimta nuodėmės siaubo ten, kur nuodėmės nėra (arba mirtinos nuodėmės baimė)⁴³⁹. Apsakymo veikėju Jokūbo padarytas nusikaltimas yra sunkus (užmuštas žmogus), bet yra lengvinančių aplinkybių: užmuštasis buvo vagis ir dar ginkluotas, tad gynusiam savąjį turtą grėس pavojus gyvybei. Todėl galima sakyti, kad Jokūbas tiek metų nerandantis ramybės turi skrupulingą sąžinę. Kita vertus, tekstas gana aiškiai liudija, kad veikėjas nerimauja ne tiek dėl atimtos žmogaus gyvybės, kiek dėl išvengtos baismės padarius nusikaltimą. Protagonisto įsitikinimu, teisiškai ir moraliai yra teisinga už nusikaltimą būti nubaustam. Baudžiančioji institucija kaip teisingas atpildas nuplauna nusikaltusiojo dėmes ir nuramina jo sąžinę. Jokūbo sąžinė neranda ramybės todėl, kad jo poelgis viešai nebuvo įvertintas ir jis liko nenubaustas, vadinasi, jo kaltė nepanaikinta. Dar daugiau, protagonistas visą gyvenimą iki žilos senatvės „visame kame buvo laimingas“ (BV 1906, 61). Bet Jokūbo išorinę sėkmę temdė vidinė graužatis, nerami sąžinė, nuolatinės abejonės. Galima priminti, kad baismės kaip auklėjančios priemonės efektyvumu abejojo ir Kantas, ir Nietzsche. Biliūnas tarsi pritaria filosofams, nes parodo, kad doram žmogui kaltė gali būti panaikinama tik tapus nubaustam arba kaltė gali būti atleista. Jokūbas kalbasi su savimi: „Gal geriau būčiau padaręs, jeigu atvirai valdžiai būčiau prisipažinęs, teismo rankosna atsidavęs“ (BV 1906, 62). Visą apsvaistęs, Jokūbas supranta: „Netikiu, kad bausis kalėjimas galėtų mano dūšiai nekaltybę sugrąžinti, sąžinę nuraminti“ (BV 1906, 62). Kūrinio herojus suvokia, kad jis nusipelnė baismės, bet kartu žino, kad „kalėjimai juk nepataiso žmonių, tik visai juos pagadina“. (BV 1906, 62). Tačiau nepaisant išbandytų priemonių savo sąžinei nuraminti (atsivėrimas žmonai, kaimynams, išpažintis, darbas ir pan.), apsakymo herojus nesugeba atrasti būdo ir gyvena su dažnai „graužiančiu kirminu“. Kaip pastebėjo Sverdiolas, teismas kaltės atleisti negali – atleisti gali tik aukščiausioji valdžia arba asmuo, kuriam buvo nusikalsta⁴⁴⁰. Kadangi šiuo atveju asmuo yra miręs, o sąžinę galėtumėme prilyginti vidiniam teismui (teisėjui), todėl kūrinio herojaus sąžinė negali nurimti, ji teisia.

Moralinę kaltę išgyvena Biliūno apsakymo *Kliudžiau* (1906)⁴⁴¹ herojus. Kūrinio pradžioje veikėjas nejaučia sąžinės pasipriešinimo planuojamam veiksmui – šauti iš lanko į katytę. Jis jaučiasi pakylėtas ir drąsus, lyg skaitytos Kuperio knygos herojus – Amerikos tyrilaukių gyventojas. Sąžinės graužatį, kuri pasireiškia „šalčiu širdyje“ ir nusiminimu, herojus pajunta tik atlikęs veiksma – sužeidęs strėle gyvūnėlį ir supratęs, koks beprasmiškas buvo jo elgesio motyvas, kokios nepataisomai skaudžios atlikto

⁴³⁹ Peschke 1997, 227.

⁴⁴⁰ Sverdiolas 1996, 346.

⁴⁴¹ B-nas J. [Jonas Biliūnas,] „Kliudžiau“, *Ivairūs apsakymėliai*, Tilžė, 1906. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=102481>)

veiksmo pasekmės. Šiuo atveju taip pat susiduriame su individo kalte, kurios negali atleisti jo vidinė instancija – sąžinė. Kūrinio herojus prisipažįsta, kad skausmą ir sunkumą krūtinėje („tarsi didelė-didelė našta slėgė krūtinę“, BK 1906, 64), kurį jis pajuto suvokęs atlikto veiksmo beprasmybę (nužudytas gyvūnas), jis nešiojasi visą gyvenimą. Kaltę ir sąžinės graužatį herojus jaučia nuolat todėl, kad negali atitaisyti padarytos klaidos ar kaip kitaip išpirkti savo kaltės.

Ricoeuro teigimu, kaltę matuojama nuovoka, kurią individas įgyja, tapdamas savosios kaltės autoriumi. Žmogus patenka į teisiančios sąžinės pasaulį, o pragaras iš išorės persikelia į žmogaus vidų⁴⁴². Apie tokį vidinį pragarą, kai kaltė tampa nebeapkeliama artikuliuojama Vaižganto kūrinuose *Negryna sąžinė* ir *Nebylys*. Scenos vaizde *Negryna sąžinė* (1900)⁴⁴³, kuris parašytas išpažinties forma, sužinome, kad kūrinio herojė yra įvykdžiusi žmogžudystę – nuvuodijusi savo vyrą. Tekste taip pat itin vaizdžiai pristatomas sąžinės veikimas: sąžinės priekaištai pasirodo mirusio vyro pavidalu ir išgyvenama vidine kančia. Veikėja viduje išgyvenamas stiprias sąžinės sukeltas kančias sulygina su pragaru žmogaus viduje:

*Kunigai skelbia pragarą karonę pikies katiluose kame tę kitame pasvietyje...[...]
 Ei, pamokslininke! atėik ir paklausyk [...] kas dedas mano duszioje, tai galėsi pasakyti: nejeszkokite pragarą kitame pasvietyje: jį cze-pat, su savimi nesziojas kiekvienas nusidėjelis!..(VNS 1900, 30)*

Dėl įvykdyto nusikaltimo sunkumo ir dėl to, kad jį žino tik patys nusikaltusieji (veikėja ir jos meilužis) sąžinės teismas esti dar griežtesnis, priekaištai dar aštresni. Nebeapkeldama vidinės kančios bei aplinkinių įtarinėjimo, kūrinio herojė nusprendžia, kad geriau bus jai katorga nei „nuodėminga meilė ir negryna sąžinė“ (VNS 1900, 31).

Panašiai savąją kaltę išgyvena Jonas Butkys kūrinyje *Nebylys* (1930)⁴⁴⁴. Kūrinio pradžioje matome Joną, beveik praradusį protą, nepratariantį nė žodžio ir šitaip išgyvenantį sąžinės priekaištus dėl padarytų nusikaltimų. Vėliau sužinome, kaip viskas vyko, kokios buvo to priežastys. Gyvenimas nedidelėje kaimo bendruomenėje, kurioje itin didelę įtaką turėjo Jono motina, vadinama Dėdiene, draugystė su Kaziu Šnerva ir prisiimti socialiniai vaidmenys lėmė tai, jog Jonas buvo priverstas atsisakyti meilės Kazio pamiltai merginai dėl tuo metu galiojusių papročių ir tradicijų. Prisiimti įsipareigojimai ir socialinis vaidmuo tapo Jonui vengimo laisvai pasirinkti pasiteisinimu. Bergerio teigimu, visi žmogui kylantys klausimai numalšinami atsakymais-klišėmis, kuriuos yra parengusi visuomenė. Visuomenė pateikia gatavus socialinius ritualus bei išlaisvina žmones nuo klausinėjimo⁴⁴⁵. Todėl ir Butkių Jonui išgyvenančiam dvasines

⁴⁴² Paul Ricoeur, *Egzistencija ir hermeneutika: Interpretacijų konfliktas*, iš prancūzų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos, 2001, 39.

⁴⁴³ V. [Vaižgantas,] „Negryna sąžinė“, *Tėvynės sargas* 2, 1900, 25–31. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=215595&biRecordId=40774>)

⁴⁴⁴ Vaižgantas, „Nebylys“, *Lietuvos aidas*, 1930, nr. 167–191, 254–257, 259, 261, 263, 264.

⁴⁴⁵ Berger 1995, 151.

kančias ir sąžinės priekaištus dėl „uždraustos“ meilės Aneljei, yra siūlomos veikimo taisyklės, kurių laikydamasis asmuo gali būti apsaugotas nuo sugniuždimo: „Dabar tik laikykis vyriškai. Ištesėsi pažadą, būsi vyras, garbės vertas nugalėtojas paties savęs.“ (VN 1930, nr. 261, 2). Tačiau paruošti atsakymai nepadėjo Jonui atsikratyti kaltės jausmo net dar nepažeidus visuomenėje galiojančių normų. Dalia Čiočytė, kuri *Nebylį* analizavo literatūros teologijos aspektu, teigia, kad Jonas turėjo paisyti vienintelio dalyko – „tesėti pažadą nežiūrėti“. Būtent šis pažadas ir pastanga jo laikytis buvo personažo laisvos valios erdvė.⁴⁴⁶ Kaip žinia, sąžinės sprendimams reikalinga laisva valia. Čiočytės pastebėjimu, Jono personažo situacijoje laisvos valios erdvė egzistavo, nors ir tik minimalioje pasiryžimo nežiūrėti erdvėje.⁴⁴⁷ Šitoks pasiryžimas suponavo ir personažo sąžinės veikimą. Savo analizėje Čiočytė akcentuoja dar vieną veiksnį, silpninusį personažo valią, savimone, o tuo pačiu ir tildžiusį sąžinės balsą – tai prietaringas tikėjimas „dūšios pardavimu velniui“.⁴⁴⁸ Jono dvasinis pasaulis neatlaiko polinkių ir aplinkybių svorio, todėl, jo sąžinė nuslopinama net ir esant lengviems gundymams. Dėl netesėto pažado nusivylimas savimi toks didelis, nes iš pradžių buvo vadovautasi dorais ketinimais ir gera valia. Jausmų slėpimas po abejingumo kauke slėgė Jono sąžinę. Kartu su kalte intensyviai išgyvenami jausmai Aneljei ardė dvasinę pusiausvyrą. Lemtingą kaltę užtraukiantis pažeidimas – Jono ir Aneljės meilės sueitis Velykų rytą – Jono širdyje sukelia dar didesnę sumaištį, tačiau tuo pat metu aptinkame iškreiptos sąžinės atvejį, kai Jonas pajunta norą vėl būti šalia Aneljos ir net atsikratyti jam trukdančiu Kaziu. Tik įvykdęs žiaurų nusikaltimą – užmušęs savo draugą Kazį – Jonas suvokia savo elgesio baisumo mastą:

Tik dabar išvydo ką padaręs. Pasižiūrėjo, pasižiūrėjo, kuo jis pavertė draugą, ir jį paėmė nepasakomas pasibjaurėjimas savo darbu. Jis ėmė iš visos krūtinės rėkti kaip jautis, užuodęs kraują; draskyti nuo savęs sukruvintus drabužius, rautis nuo galvos plaukus ir bėgti bėgti nuo tos vietos į balyną, į miškelį. (VN 1930, nr. 264, 3)

Itin svarbiu veiksmu sąžinės graužachiai yra religiniai įsitikinimai, nes Aneljės ir Jono nesantuokiniai santykiai Velykų rytą labai sukrečia abu kaltininkus: „Dievulėliau, pats prisikėlimas! Ką mes padarėm, ką mes padarėm – Kristui pagerbti!!!“ (VN 1930, nr. 263, 2). Tiek Aneljei, tiek Jonui svarbus tampa nuodėmės padarymo laikas. Velykos tai nėra kasdienis, bet šventas (pašventintas) laikas, kurį religingas žmogus išgyvena kaip istorinę (pasikartojančių Kristaus gyvenimo, mirties ir prisikėlimo įvyki) dabartį. Būtent ši aplinkybė sustiprina nuodėmės sunkumą. Net po trisdešimties metų, atlikęs valdžios jam skirtą bausmę, Jonas save baudžia žymiai griežtesne bausme, nes negali pakelti savo sąžinės teismo. Tai atsiskleidžia paskutinėje Jono išpažintyje: „...Išniekinau Velykų

⁴⁴⁶ Dalia Čiočytė, *Literatūros teologija: teologiniai lietuvių literatūros aspektai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, 264.

⁴⁴⁷ Čiočytė 2013, 264.

⁴⁴⁸ Čiočytė 2013, 265.

Švintį... potį Prisikėlimų... Užmušeu draugų... motinų... Ak Dieve, Dieve, kodėl gi vis nenujemi ta sunkuma... Lygei trysdešimtys metų...“ (VN 1930, nr. 167, 2).

Išanalizavus kūrinis, kuriuose herojai slegiami sąžinės dėl sunkios nužudymo kaltės, pastebėta, jog nepaisant susidariusių nusikaltimo įvykdymo aplinkybių, paskirtos ar išvengtos bausmės, visų kūrinių herojams taip ir nepavyksta atsikratyti sąžinės priekaištų. Veikėjams nepadeda nei tolimesnis teisingas gyvenimas pagal sąžinės įsitikinimus. Analizuotų kūrinių herojų sąžinė veikia kaip į žmogaus vidų perkeltas teismas. „Vidinio teismo“ poveikis sustiprėja turintiems skrupulingą sąžinę.

3.3.2. Sąžinės apoteozė

Motiejus Gustaitis (1870–1927) – kunigas, vertėjas, pedagogas, pirmas lietuvių poetas, gavęs mokslo daktaro laipsnį už filologinius tyrinėjimus. Jis yra pirmasis Charleso Baudelaire'o vertėjas į lietuvių kalbą ir lietuviškojo simbolizmo pradininkas.⁴⁴⁹ Gustaitis domėjosi klasikine literatūra, vertė Vergilijų, Horacijų, Ovidijų, rašė apie Ciceroną. Mėgo lotyniškus posakius raštuose, antikinius įvaizdžius lyrikoje. Antikos išpažinėjas, vienas iš pirmtakų klasikinės filologijos, Gustaitis ieškojo poezijoje naujų kelių, daug kur sutapdamas su simbolizmo programiniais principais.⁴⁵⁰ „M. Gustaičio poezijoje tebesijungia tautosakinė improvizacija, būdinga L. Girai, ekspre-syvi melodija, toliau plėtota B. Sruogos, filosofinė refleksija, neatskiriama nuo V. Mykolaičio-Putino.“⁴⁵¹ Gustaičio eilėraščių analizei pasirinkta rinktinė *Sielos akordai* (1984)⁴⁵², kurioje paskelbti eilėraščiai iš knygų *Tėvynės ašaros* (1914), *Tėvynės ašaros* ir *Erškėčių taku* (1916), *Sielos akordai* (1917), *Vainikai* (1921), *Varpeliai* (1925).

Eilėraštis visuomet skleidžiasi kokiam nors kontekste. Poeto kūryboje atsispindi jo psichologijos bruožai, pasaulėjauta, emocijos, sąmonės vaizdiniai. Poetiniame tekste aptinkami kultūros ženklai, tam tikram laikmečiui svarbios realijos. Anot Viktorijos Daujotytės, Gustaičio lyrika turi ir biografinių žymių ir teminio vieningumo (karo nelaimių atspindžiai, santykio su tėvyne raiška).⁴⁵³ Dažnas Gustaičio eilėraščiuose naujas lietuvių lyrikai „sąžinės“ konceptas. Sąžinei autorius netgi skyrė ciklą „Sąžinė“ – eilėraščių „Sąžinė“ ir vertimą V. Hugo „*La conscience*“. Eilėraštyje „Ant tėvynės griuvėsių“ (*Erškėčių taku*, 1916) rašoma:

*Juk sąžinė mano rami
Kaip ežero Trakų skaistusis vanduo,
Kodėl nusiminęs esmi
Ir dvasią taip slegia malūno akmuo? [...] (GSA 1984, 55)*

⁴⁴⁹ Viktorija Daujotytė, „Motiejus Gustaitis ir jo palikimas“, Motiejus Gustaitis, *Sielos akordai*, Vilnius: Vaga, 1984, 5.

⁴⁵⁰ Daujotytė 1984, 15.

⁴⁵¹ Daujotytė 1984, 12.

⁴⁵² Motiejus Gustaitis, *Sielos akordai*, parengė Viktorija Daujotytė, Vilnius: Vaga, 1984.

⁴⁵³ Daujotytė 1984, 18–20.

Šiais žodžiais poetas išsako mintį, kad, esant ramiai (švariai) sąžinei, neturėtų vi-duje jaustis slegiantis skausmas ir sieloje turėtų įsivyrėti džiugi ramybė. Dėl to girdi-me nuostabą, o gal nesąmoningą abejonę – ar tikrai sąžinė rami, nes subjektas jaučiasi labai prislėgtas („slegia lyg malūno akmuo“). Paskutinėje strofoje vėl aptinkame sąži-nę, kuri čia pristatoma, kaip svarbiausia ir jautriausia dvasios vieta:

[...] *Ir jokia idėja kita
Tų sąžinės stygų, to skausmo nelies,
Nes tujen, Tėvyne brangioji,
Ir dangų, ir žemę savyje nešioji!* (GSA 1984, 57)

Kadangi, anot Daujotytės, tėvynė Gustaičiui yra „svarbiausia prasmingos žmogaus egzistencijos sąlyga, gyvas įkvėpimo šaltinis“⁴⁵⁴, tai tik „tėvynės idėja“, kurioje telpa ir žemė ir dangus, verta paliesti skausmingai jautrias svarbiausios žmogaus sielos dalies – sąžinės – stygas. „Gryna sąžinė“ kaip įkvėpimo šaltinis randama eilėraštyje „Pagunda“ (*Varpeliai*, 1925). Čia skamba tautiškumo atgarsiai, kurie susiejami su šir-dimi ir sąžine, nes

*Gana! O mano širdžiai – lyrai
Skirta lietuviška daina,
Jai šišas – sąžinė gryna.* (GSA 1984, 98)

Eilėraščio paskutinėje strofoje lyrinis subjektas skundžiasi, kad jo „sąžinė plūsta krauju“, taip dar kartą pabrėžiama sąžinės svarba ir rūpestis dėl tokios jos būklės, dėl aplinkybių ir sąlygų, kuriomis sąžinei tenka veikti. Todėl prašoma Dievo numesti jai sparnus, kad ji galėtų pakilti į aukštybes, atsiplėšti nuo pagundos arba būti pagautai pagundos skristi ten, kur pats Dievas viešpatauja:

*Dieve! Štai sąžinė plūsta krauju,
Mesk jai žemybės sparnus, ereliu
Šaus į padanges, kur pats viešpatauji.* (GSA 1984, 99)

Poemoje „Meilė“ (1914) Gustaitis vėl užsimena apie ramios, tuo pačiu ir grynos, sąžinės privalumus: „Imtynė lengva,/ Kad sąžinė žmogaus rami,“ (GSA 1984, 147). Poemoje taip pat kalbama ir apie sąlygas, kurių laikantis sąžinė gali būti rami: „Rei-kia padėti atsiekt pašaukimą,/ Tuomet ramesnė bus sąžinė mūsų...“ (GSA 1984, 161) Ne veltui pašaukimo svarba čia suaktualinama, nes tik vykdydamas savo pašaukimą, žmogus jaučia ne tik sąžinės, bet apskritai dvasios ramybę, jo veikla tampa produkty-vesnė. Poetas pašaukimo temai yra paskyręs eilėrašį, kuriame apie pašaukimo svarbą pasisako gana kategoriškai:

*Vargas tam, kurs pašaukimo
Jaunas nekamantinėja.
Pagal vėliavos pūtimą
Žengia su minia pavėju.* („Pašaukimas“, GSA 1984, 95)

⁴⁵⁴ Daujotytė 1984, 20.

Poemoje „Meilė“ lyrinis subjektas, reflektuodamas savo gyvenimo kelią išgyvena sąžinės priekaištus, skausmą, o skausmo metafora rodo pakenkimą egzistencinėje plotmėje. Nurodytas sunkumas ir riedėjimas žemyn implikuoja nepavykimą būti doringesniu, o gal net nuodėmių ir prigimties troškimų sunkumą:

[...] *Vai gelia man sąžinę, gelia,
Kad, užuot doringesniu
Skridus kas kartą aukštyn,
Ašen jaučiuos sunkesniu
Sklembiu beriedąs žemyn.* (GSA 1984, 163)

Poemoje „Apoteozė“ Gustaitis akcentuoja dorybės ir meilės svarbą ne tik sąžinės, bet ir visos asmenybės formavimuisi:

*Lai viešpatauja dieviška dorybė,
Kuri kaip saulė žmogų šviečia, šildo,
Naikina jeibes, nuodėmes išdildo
Ir veisia naują sąžinę gyvybę.* (GSA 1984, 165)

Ciklą „Sąžinė“ (*Sielos akordai*, 1917) sudaro eilėraštis „Sąžinė“ ir V. Hugo kūrinio „*La conscience*“ vertimas. Daujotytės teigimu, eilėraštis „Sąžinė“ tarsi kondensuoja Gustaičio poetinės filosofijos esmę.⁴⁵⁵ Pirmosios eilėraščio „Sąžinė“ (GSA 1984, 92–93) eilutės: „Jei sąžinės veidrodyje/ Kaip tyrame vandenyje/ Tu nori pats save išvyst./“ nurodo sąžinę kaip savirefleksijos priemonę, autentišką ir svarbiausią žmogaus dvasinės struktūros elementą. Sąžinė Gustaičiui asocijuojasi su tyru vandeniu. Tai galėtų reikšti, jog poetas atmeta nešvarios sąžinės galimybę, laikant ją išskirtinai vienintele švaria ir tyra vieta žmogui. Ji ne tik švari ir autentiška, bet kartu įgalinanti asmenį reflektuoti pačiam save ir tuo pačiu keisti (atnaujinti) savo vidų: „Idant naujon gyvybėn skryst“. Tačiau, kad žmogus galėtų per savo sąžinę pamatyti ir reflektuoti save, yra viena svarbi sąlyga – jis turi būti vienas: „Apleisk, brolau, pasaulį veik/ Ir vienų viens tuštynėn eik./“, atsiskyres nuo pasaulio triukšmo: „Kur negirdėt žmonių bylos“. Poeto nuomone, žmogaus ir jo sąžinės susitikimas nėra toks paprastas procesas – tam, kad šis susitikimas įvyktų, reikalingas tarpininkas – idealo vedimas: „Eik lydimas šviesios Žvaigždės,/ Jinai tave kalnais lydės,/ Iki nuves prie tos uolos,/ Kur negirdėt žmonių bylos./“ Žvaigždės įvaizdis dar gali būti aliuzija į Kalėdų žvaigždę, vedusią tris išminčius, pagarbinti kūdikėlį Jėzų. Susitikimas yra ypatingas ir dar dėl vienos priežasties – sava sąžinė gali žmogų bauginti, iš karto jos galima ir neatpažinti:

*Kad dirsteliau, deja, baugus
Sužiuro iš vidaus žmogus.
Manydams, jog tai velionis,
Užsigrįžau ir – vaikiomis
Ant debesio raidėms skaitau:
– Čia sąžinė prabilo tau!*

⁴⁵⁵ Daujotytė 1984, 23.

*Atsižiūriu, – nebėr šmėklos,
Ji dingo ties ūksme uolos.*(GSA 1984, 92–93)

Toliau eilėraštyje aprašoma, koku balsu sąžinė prabyla į žmogų. Jo balsas pri-lyginamas varpų skambesiui, miškų ošimui, liūtų riaumojimui, perkūno griaudimui, jūros bangų skardenimui. Visi palyginimai nurodo sąžinės kalbos ypatingumą, o svarbiausia – galingumą ir kategoriškumą („Ji atsidus fortissime“). Beje, sąžinė žmogui kartais gali kalbėti ir tyliai, todėl svarbu pro pasaulio triukšmą tą balsą išgirsti:

*Tai, sąžine, vėl prabyli,
Kaip rytmečio žvaigždė tyli,
Kad gęstančiais jau spinduliais
Gėlių giesmės aidus paskleis.*(GSA 1984, 92–93)

Nepaisant sąžinės kalbos garsumo, skambumo, jos galybė ir įtaka žmogui ir jo veiksmams užtvirtinama pabaigos žodžiais:

*Bet visada kaip milžinai
Paklusnūs tau žaibų sparnai,
Kuriais žmogus it angelas
Valdys tautas, lauž viesulas.*(GSA 1984, 92–93)

Antrame ciklo kūrinyje-vertime – V. Hugo „*La conscience*“ (Sąžinė) – aptinkame nuo savo sąžinės bėgantį ir niekur negalintį pasislėpti Kainą. Čia sąžinė yra įgavusi nuolatos stebinčios akies įvaizdį. Kūrinio mintis – nuo savo sąžinės neįmanoma nei pabėgti, nei pasislėpti net storiausių granito sienų pilyje:

*Jis apleido aukštą mūro pilę
Ir graudingai žengė požemin;
Į padirbtą atsisėdus suolą,
Sūnūs ant rūsies užrito uolą,
Bet ir ten akis stebėjos jin.* (GSA 1984, 173)

Gustaičio lyrikoje sąžinė dažna lyrinio subjekto palydovė. Eilėraščiuose vyrauja švarios ir ramios sąžinės vaizdavimas. Poetas pakylėja ją į neklystančios ir viskam vadovaujančios kategorijos dimensiją. Svarbus tampa susitikimo su sąžine momentas, įsiklausimas į ją ir jos įtaka asmenybės formavimui.

3.4. Primityvi-instinktyvioji sąžinės motyvacija: klystanti (skurdi) sąžinė

Literatūros kūrinys dažnai būna tinkamiausia erdvė eksponuoti sudėtingus individo sąžinės ir visuomenės santykius, sąžinę susisiejant su konvencine morale ar institucionalizuota religija. Kai visuomenė (ar mažesnė žmonių bendruomenė) tampa veiksmus

ir nuosprendžius sąlygojančiu mechanizmu, asmuo dėl savo menkumo nepajėgdamas atsakyti už savo veiksmus, dažniausiai elgiasi taip, kad išoriškai jo poelgiai sutaptų su visuomenės norma. Šiame poskyryje analizuojamas individualios sąžinės santykis su socialine tikrove, kai kūrinį veikėjai, turėdami nebrandžią sąžinę, jos įsitikinimais laiko socialinėje aplinkoje vykstančius reiškinius. Kadangi nebrandžios arba aplaidžiai suformuotos sąžinės turinys yra viešoji visuomenės nuomonė ir tradicinio tikėjimo tiesos, veikėjų sąžinių įsitikinimai laikomi neatitinkantys objektyvios moralumo normos, t. y. veikia kaip klystanti sąžinė. Vinco Krėvės kūrinyje *Silkės* ir Petkevičaitės-Bitės apsakyme *Dievui atkišus* aprašomoms veikėjų sąžinėms būdingas dar vienas bruožas – jų visų subjektyvius sąžinės įsitikinimus ir sprendimus lemia socialinė aplinka. Kai kuriais atvejais individas taip stipriai paveikiamas, kad vyraujančią nuomonę ima painioti su savo sąžinės balsu. Krėvės apsakymo *Silkės* (1915)⁴⁵⁶ veikėjos, ant žemiausios socialinės pakopos stovinčios Marcelės sąžinė Antano Paškaus įvardytoje gradacijoje užimtų žemiausią – infantiliškos sąžinės – lygmenį. Marcelė dirbo tarnaitė namuose, į kuriuos atėjęs žydas Kušlius, siūlė keisti silkes į kiaušinius. Jam nematant, Marcelė pavagia tris silkes, būdama įsitikinusi, jog tai ne nuodėmė. Šeimininkės sugėdinta ir pagąsdinta Dievo teismu, Marcelė naktį susapnuoja, kad ji už pavogtas silkes esanti iš Dangaus išvaryta į pragarą. Iš išgąščio pabudusi, ji pasiryžta atlyginti Kušliui už silkes iš šeimininkės slapta paimtais kiaušiniais. Prisiminus Weberį, Marcelės religingumas laikytinas tradicionalistiniu, kuriam būdingas ritualizmas ir aklas religinių priesakų laikymasis. Tokį autoriaus pasirinkimą greičiausiai lėmė jo konfliktiškas santykis su katalikiškuoju tikėjimu ir jo simpatijos baltiškajai kultūrai, žmogaus ir gamtos ryšiui. Tai atsispindi ir apsakyme perteiktame veikėjos religingume. Čia taip pat sunku būtų kalbėti apie kokią nors sąžinės autonomiją, nes iš pradžių Marcelė turi klaidingai įsitikinusią sąžinę, kad vogimas iš žydo nėra nuodėmė: „Nėims jo galas! – pasiteisino Marcelė, liovusi juoktis. – Maža jie apgauna mūsų žmogų“ (KS 1977, 82) ir „– Dar jau, die, yra nusidėjimas dievui žydą apgauti, – mėgino teisintis Marcelė. – Jie gi mūsų viešpatį dievulį nukankino, nukryžiuvo“ (KS 1977, 83). Daujotytė pastebi, kad žydai Krėvės kūryboje yra vietiniai ir reikalingi. „Jie kaip ir lietuviai turi ir teigiamų, ir neigiamų savybių, tačiau iš jų nevalia tyčiotis, apgauti“⁴⁵⁷. Marcelės, kaip ir jai pritarusio piemens, antisemitinis požiūris atskleidė tuometinius lietuvių ir žydų santykių ypatumus bei autoriaus požiūrį. Nors tai nebuvo visuomenėje galiojantys neklaidingumo standartai, tačiau menkas išprusimas („šviesos dar nepatyrusi samdinės sąmonė“⁴⁵⁸), paplitusi nuomonė ir iracionalus-primityvus religingumas lėmė Marcelės tokios pasaulėžiūros susiformavimą, kuri darė įtaką elgesio motyvams

⁴⁵⁶ Vincas Krėvė, „*Silkės*“, *Bobulės vargai*, Vilnius: Vaga, 1977.

⁴⁵⁷ Viktorija Daujotytė, „Ko siekė Vincas Krėvė“, Vincas Krėvė, *Pas dangaus vartus: proza, drama* (Lietuvių literatūros lobynas: XX amžius), sudarė Gediminas Mikelaitys, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010b, 7.

⁴⁵⁸ Daujotytė 2010b, 7.

ir sąžinės sprendimams. Nepaisant šeiminkės pastangų sugėdinti Marcelę ir sukelti gailestį jos širdyje: „Ir negaila tau jo vargo, begėde! [...] O ten jo žmona gal alkana guli. Dievo tu nebijai“ (KS 1977, 82), didžiausią poveikį jos sąžinei vis tik padaro kunigo (žemiško autoriteto) ir pragaro (Dievo-teisėjo kaip dangiškojo autoriteto) baimė: „Marcelė visai nutilo, nes ji nusigando, kunigą prisiminus.“ (KS 1977, 82). Viena vertus, čia matome sąžinės supainiojimą su religine morale. Tačiau kita vertus, Strohm žodžiais tariant, tai yra Dievo bausmės regimybė supainiotai pristatoma kaip jėga verčianti paklusti susiklosčiusiai socialinei normai, nes „faktiškai tai yra viešosios nuomonės, paslėptos po religijos kauke, banalumas“⁴⁵⁹, o skurdi ir nebrandi Marcelės sąžinė nepajėgi tam priešintis. Marcelės sapnas, kuriame dėl pavogtų silkų ji patiria gėdą Danguje, būna Dievo pasmerkiamą ir išvaroma į pragarą, galėtų būti aliuzija į tikinčio žmogaus sąžinę. Tačiau jos poelgis atsibudus ir šį poelgį lydinčios mintys patvirtina sąžinę esant klaidingai įsitikinusia. Marcelės teisingumo supratimas – pavogti kiaušinius iš šeiminkės, kad būtų atlyginta skriauda Kušliui. Jos įsitikinimo savo sąžinės teisumu neišjudina nei šeiminkės klausimas apie dingusius kiaušinius, nei neteisingas piemens apkaltinimas: „Apžiūrėjusi [Gerdvilienė] betgi indus, pastebėjo, kad ne visi kiaušiniai, ir užsipuolė piemenį. Tasai gynėsi ir keikėsi, kad jis neėmęs, bet Gerdvilienė juo neįtikėjo. Marcelė girdėjo viską ir tylėjo...“ (KS 1977, 89) Marcelė, paslėpusi vogtus kiaušinius, laukia žydo Kušlio, kad jam atėjus, galėtų užmokėti už pavogtas silkes, o tada Marcelė pajusianti sąžinės ramybę, nes tuomet „jau nebebijos, kad ją vėl lieps dievulis išmesti iš dangaus už vagystę!“ (KS 1977, 89). Weberio žodžiais tariant, toks asmuo atgailą atlieka, siekdamas kuo greitesnio atsiribojimo nuo nusizengimo ir legalaus saugumo atgavimo. Gyvenimo būdas nesisteminamas iš vidaus, bet asmenį kontroliuoja tam tikras išorinis centras, o santykis su Dievu interpretuotinas kaip išskaičiavimas, kuriam rūpi atlygis ir bausmė.

Bergerio teigimu, visuomenė yra tarsi socialinių vaidmenų raizginys, o vienas iš šių vaidmenų gali tapti jo atlikėju pasiteisinimu, nenorint prisiimti atsakomybės. Todėl apgaulė ir saviapgaulė yra socialinės realybės šerdis⁴⁶⁰. Saviapgaulės sąlygomis formuojami saviti sąžinės įsitikinimai Petkevičaitės-Bitės apsakyme *Dievui atkišus* (1905)⁴⁶¹. Apsakymo veikėjų sąžinės raida, regis, nepasiekia aukštesnio lygmens, galima sakyti, jog lieka instinktų fazėje arba, jei atsiremsime į Peschke *Krikščioniškąją etiką*, pastebėsime, jog susiduriame su klaidingos (vietomis, Peschke terminais kalbant, „supainiota“ sąžinė) sąžinės atveju. Nebrandi sąžinė funkcionuoja veikiamą išorinių taisyklių ir draudimų rinkinio, visuomenės nuomonės, baimės. Apsakymo veikėjų Magdės, Marcelės, Magdės pamotės, Kirlos, Kirlienės veiksmus dažniausiai lemia baimė, visuomenės spaudimas, pavergta valia, klaidingi įsitikinimai, vyraujan-

⁴⁵⁹ Strohm 2011, 54.

⁴⁶⁰ Berger 1995, 148.

⁴⁶¹ G.P. [Gabrielė Petkevičaitė,] „Dievui atkišus“, *Krislai*, Vilnius: Juozapo Zavadzčio spaustuvė, 1905.

tys stereotipai, beatodairiškas (kartais tiesiog infantiliškas) įsitikinimas savo teisumu arba bejėgiškumu. Kaip pastebi Čiočytė, apsakymo siužetas didžia dalimi lemiamas aplinkybių – socialinio vargo ir kultūrinio vyro dominavimo⁴⁶². Atrodytų, jog apsakyme beveik visi stengiasi elgtis pagal savo sąžinę, tačiau, jų elgesyje nėra sąmoningos įžvalgos, nėra moralinio sprendimo apraiškų. Petkevičaitė-Bitė pavaizdavo dvasinio nebrandumo (kartu klaidingos sąžinės dominavimo) bei visuomenėje galiojančių tradicijų arba mąstymo klišių tarpusavio priklausomybę. Rašytoja kūrinyje demonstruoja, jog turėti neadekvatų tikrovės suvokimą, nesugebėjimą sąmoningai angažuotis gali tiek tamsus sodietis, tiek išsilavinęs dvarininkas:

Nereikia dalyko taip tragiškai imti, kaip jūs tat darote, – ramino Kirla: – Kiaulėms šerti, dėlto, merga atsiras... juk ne viena Magdė gera darbininkė... o su jos ypatingu vargu ar nelaime, kaip jūs vadinate... irgi, man rodosi, ji ne tiek kenčia, kaip jūs manote [...] Turbūt, ima ji dalyką paprastai! Ne ji pirma tokia, ne ji paskutinė... Juk žmonės tam pasėti, kad atsinaujintų... (PDA 1905, 48)

Epizode, kur Kirla ir jo sesuo Marcelė sužino iš Kirlienės apie Magdės „bėdą“ (nesantuokinį kūdikį), ironijos, žodžio ir veiksmo antitezės, neišsprendžiamų kolizijų dėka atveriamas veikėjų sąžinės skerspjūvis, apnuogindama jų skurdžios sielos gelmes. Kirla šioje situacijoje tvirtai įsitikinęs, jog neįvyko nieko nepaprasto ir jo sąžinė šiuo atveju rami: „[...] ko man kištis į svetimus dalykus? Juk, jei mergaitė norės, pati gali to pareikalauti [...]“ (PDA 1905, 48). Kirla įsitikinimą savo teisumu grindžia esama visuomenėje priimta moraline tiesa ir esamo pasaulio sąranga:

Iš tikrųjų juokinga tu esi, sesute!.. [...] negali prigusti prie paprastos pasaulio tvarkos... Aš pats jos negiriu... [...] Galime tik... tik... nesiliovę trokšti geresnių... bet turime sutikti su tokiomis formomis, kurias turime, kurių savo norais vis dėlto neišversime... Turime sutikti su tokiais apsirėškimais, kuriems nuveikti mūsų pajėgos yra per silpnos.. [...]. (PDA 1905, 49).

Ramiu tonu išdėstytos Kirlos mintys sukuria besielgiančio pagal savo sąžinę vyro paveikslą. Vyriškio sąžinės nebrandumą rodo ir jo išvardytos priežastys, dėl ko yra elgiamasi būtent taip ir dėl ko šis elgesys laikomas teisingu:

Auklėjimas, tėvų paliekamybė, viešpatajančioji pasaulyje tvarka, draugų įtekmė, iš dalies pagaliaus ir higienos mokslas, – visa kartu suėmus, padarė, kad mūsų, tai yra visų vyrų, meilės jausmas – gali būti palygintas tik su smulkiaisiais pinigais... variukais... kasdien keičiamus, kasdien kleidžiamus, dažnai ir pilnomis saujomis siaučiamus... [...] galite piktintis... bet negalite nuo mūsų nieko daugiau reikalauti (PDA 1905, 50).

Šiuose tarpasmeniniuose santykiuose kitaip atsiskleidžia Kirlienės ir Marcelės sąžinės judesys. Čia moterys sutartinai piktnasi Magde pasinaudojusio vyro elgesiu, o Marcelė net pamąsto kaip padėti apgautai merginai. Tačiau kilni intencija nuslo-

⁴⁶² Čiočytė 2013, 131.

pinama suvokimu, jog „veltui vargdieniams ieškoti teisybės!.. Visur ir visuomet tas pats!.. Ypač apviltoms mergaitėms!“ (PDA 1905, 49). Kaip pastebi Vladas Sirutavičius, vienišoms merginoms, dažniausiai esančioms pačioje luominės socialinės struktūros apačioje kaimo bendruomenė buvo nepakanti. Paprastai mergina, susilaukusi nesantuokinio kūdikio buvo ne tik pasmerkiama bendruomenės, bet ir atstumiami artimųjų⁴⁶³. Kūrinyje pavaizduotų sąžinių branda skiriasi motyvacija, turiniu, išraiškos forma. Susiduriame su abejojančios arba klaidingos sąžinės atveju, kai veikiama ne pagal įsitikinimą, suvokiant, jog moralinis požiūris ar sprendimas nėra teisingas, tačiau randant pasiteisinimą dėl esamų socialinių aplinkybių: „Kuomet kumečių pačios suserga, męs jų nelankome, kuo gi geresnė merga, kūdikį pagimdžiusi?“ (PDA 1905, 53). Didžiausia kova Marcelės širdyje užverda pamačius pasibaisėtinomis sąlygomis auginamą kūdikį. Iš pradžių ji jaučia kaltę ir sąžinės graužimą (išgyvenamas jausmas sulyginamas su Antikos sąžinės simboliais – furijomis): „Ir tu kalta! Ir tu kalta!.. Kur pasislėpsi, kur dingsi su savo sąžine, sutepta nekalto kūdikio kančiomis. Ir ne tu viena!.. Visi jųs.. Nesiteisink!.. Išteisino jums nėra!“ (PDA 1905, 55). Marcelę užplūdęs skausmas dėl Magdės kūdikio kančios virsta metafizine kalte dėl viso pasaulio vargų, kurie verčia išgyventi nusivylimą ne tik mokslo laimėjimais, bet ir proto galimybėmis tiksliai įvertinti ir atpažinti, kas žmogaus prigimtyje yra giliausia tiesa ir projektuoti geresnę socialinę tvarką: „Kur tų vargų kraštai? – klausė ji savęs. – Kur vaistas?.. Mokslo knygoose... teorijose?.. Juk esu mačiusi ne vieną receptą... Bet kas iš to? [...] Ypač kankino ją, kaip ir visus panašius į ją žmones, savo silpnybės sąmonė“ (PDA 1905, 55). Atrodytų, jog visame kūrinyje jaučiamas pačios autorės viduje vykstanti tikėjimo (Dievu, teisingumu, proto galimybėmis ir mokslu) ir nevilties (žmogaus prigimtimi, dėl neteisybės, tamsuliškumo, egoizmo) kova. Michailo Bachtino žodžiais nusakant situaciją, autorius tiesiogiai suartėja su herojumi ir jo pasauliu⁴⁶⁴. Panašu, kad autorė tiesiogiai į Marcelės lūpas įdeda savo mintis ir abejones, autorės refleksija perkeliama į herojės sielą, vietomis autorė su heroje „sutampa arba atsiduria greta bendros vertybės akivaizdoje“⁴⁶⁵, vietomis jaučiama kaip Petkevičaitė oponuoja Marcelei. Tačiau netikėtai nusiraminimą Marcelė suranda gamtos prieglobstyje išgyvenamame jausme, kurį sau įvardija kaip gilią svetimo vargo užuojautą. Kavolio teigimu, lietuvių santykis su gamta yra pagrindinis jo individualizmo šaltinis, jo individualizmas neglūdi savyje. Silpnas vidinis kontrolinis aparatas verčia priklausyti asmenį nuo bendruomenės paramos⁴⁶⁶. Tiek kaltės jausmas, tiek nusiraminamas atrodo gana neadekvatūs esamai situacijai. Nepaisant svetimo vargo suvokimo ir jaučiamos užuojautos, Marcelės sąžinės nebrandumas atsiskleidžia jos sąžinės raiškoje bei moraliniame sprendime, nes, nors išgirdusi Magdės pamotės pasiteisinimą, Mar-

⁴⁶³ Sirutavičius 2002, 155.

⁴⁶⁴ Michail Bachtin, *Autorius ir herojus: estetikos darbai*, Vilnius: Aidai, 2002, 305.

⁴⁶⁵ Bachtin 2002, 129.

⁴⁶⁶ Kavolis 2006, 309.

celė „žinojo, kad toje kalboje nei krislo teisybės“, tačiau tą baisų vaizdą, kurį pamatė kūdikio lopšyje, paprasčiausiai pateisina skurdu (lyg nekontroliuojama nenugalima jėga) „tos moters vargdienis melas ir veidmainiavimas, vargas ir jos alkano pilvo godumas“ (PDA 1905, 57), o sąžinę bandoma nuraminti trirubline, suvokiant (gal ir nesąmoningai), jog pinigai tikrai nebus panaudoti kūdikio gerovei. Čia vėl Marcelė (autorė?) išgirsta savo sąžinės priekaištą: „Filantropija! Filantropija! Filantropija!.. cha-cha-cha-cha-cha!.. Bepigu būtų trirubline užkišti vargo bedugnė!.. smulkiomis jausmais, pigiomis aukomis atpirkti nuodėmių tvanai... atitiesti klaidų keliai...“ (PDA 1905, 58) Nors apsakymo veikėja išreiškia nusivylimą esančia padėtimi, tačiau, anot Daujotytės, savo pačios elgesiu ir visu gyvenimu Petkevičaitė-Bitė tvirtino aišką pasirinkimą – „nors maža dalele, nors trupiniu vargas, neteisybės turi būti mažinami. [...] Tai yra geriau negu nieko nedaryti“⁴⁶⁷.

Kūrinio autorė, aprašydama Marcelės išgyvenamą sąžinės dinamiką, atskleidžia ne tik reflektuojamą atskiro individo frustraciją, ne tik materialinį, bet ir to laikmečio žemą visuomenės mentalitetą, pamintą žmogaus orumą. Kaip ir antikinėje kultūroje, lietuvis yra bendruomenės dalis, o ne individas⁴⁶⁸. Jei kalbėtume apie Magdės pamotės sąžinę, vargu, ar galėtumėme ją pavadinti žmoniškumo šaltiniu. Nepakanta Magdei ir jos vaikui apriboja pamotės savimonę ir sąžinę siauruose instinktų ir prietarų rėmuose, kur mąstymas bei laimės supratimas tampa išskirtinai daiktiskas, o įsitikinimas savo teisumu šaltą ankstyvo pavasario naktį palikus pusnuogį kūdikį lauke ne tik žiaurus, bet visiškai prasilenkiantis su logika ir elementariuoju žmogiškumu. Tačiau pamotės išsakyta mintis, jog toks poelgis ne nuodėmė leidžia manyti, jog tai itin nebrandžios, o kartu ir klystančios sąžinės atvejis, kai sąžinės įsitikinimus formuoja tuo metu visuomenėje vyravusi nuomonė apie nesantuokinius vaikus. Taip pat neatmesti na kita tokio elgesio priežastis – nemeilė tiek pačiai Magdei, tiek jos kūdikiui:

Šit tau!.. Jau ir tokia nuodėmė!.. Tuoj prikaišiojimai!.. Tarytum pati nenumanai, kad nuodėmės nėra... Juk žmonės ir Dievas žino, koks čia daiktas... Mergos vaikas ir tiek... Ir ką jis gera gyvenime matytų?! Ir jam vargas, ir kitiems su juo... Tik širdis plyšta žiūrint... Ne iš gero laikau jį taip... Dievui atkišus... kad tik atsiimtų! (PDA 1905, 59)

Tekste keliamas klausimas: kieno moralė teisingesnė? Juk tiek sodiečiams iš kumetyno, tiek dvaro ponams (su išlygomis) nerūpi nuskriaustos merginos likimas. Kas lemia tokį požiūrį ir primityviai naivų žiaurumą? Panašu, kad Petkevičaitė palieka tuos klausimus atvirus, konstatuodama vien niūrią tikrovę ir iš dalies apkaltindama skurdą ir mąstymo siaurumą. Nors Nietzsche'ės filosofija Bitei nebuvo priimtina (laikė ją visuomenei nenaudinga ir keliančia pasibjaurėjimą⁴⁶⁹), tačiau apsakymuose, o

⁴⁶⁷ Daujotytė 2001, 145.

⁴⁶⁸ Kavolis 2006, 309.

⁴⁶⁹ Petkevičaitė-Bitė, 1968, 234.

kai kur ir laiškuose kartais galima įžvelgti idėjinių paralelių. Būtent šiame apsakyme („Dievui atkišus“) pastebima dvejopos moralės raiška – ponų ir kumečių (vergų) moralė. Aukštojo luomo kuriamos vertės formuoja moralę, kuri nors ir ne itin skiriasi nuo vargingųjų, įgauna savitai tauresnes formas. Pavyzdžiui, po Kirlos aiškinimo, kokia nepastovi, menkavertė vyrų meilė ir egoistinė moralė, aprašoma idilinės meilės tarp Kirlos ir jo žmonos scena: „Tuo tarpu Kirlai, prisistūmę arčiau vienas-antro kėdes, pirmiausia susipynė rankomis. Paskui Kirlienė su neapsakomu įtikėjimu ir meile atrėmė savo jauną, dailią galvutę į vyro pečius. Ir taip ilgai juodu bučiavosi, malonėjosi“ (PDA 1905, 50). O štai kumečių moralėje vyrauja (plg. Nietzsche) pyktis, neigimas, pavydas ir prisitaikymas. Netgi Magdės pamotės poelgiams galima būtų pritaikyti Nietzsche'ės terminu pavadintą „plėšriojo žvėries sąžinės nekaltybę“, nes ji savo elgesyje nežiūri jokio nusikaltimo.

Pirmajame kūrinyje (*Silkės*) aptinkame nebrandžios-infantilios sąžinės tipą. Kūrinio veikėja Marcelė aplinkos taisykles interpretuoja bausmės, atlyginimo pasekmių šviesoje. Marcelės moralinio elgesio paskata priklauso nuo baimės. Panašaus brandumo lygmens yra antrojo kūrinio (*Dievui atkišus*) veikėjų sąžinės. Ypač paminėtina Magdės pamotės sąžinės raiška. Jos primityvi sąžinė nuodėmių nepripažįsta (bandymas nusikratyti kūdikiu), nes savo poelgių nelaiko blogu veiksmu (motyvuodama vaiko gerove), tačiau instinktyviai nori kuo greičiau atsikratyti nusižengimo pasekmių. Šiek tiek brandesnė kitos veikėjos – Marcelės – sąžinė. Tačiau, nepaisant kitaip apmąstomos ir išgyvenamos kaltės, veikėja galutinius sprendimus priima pasiduodama galiojančiai visuomenės nuomonei bei tradicijoms.

3.5. Fenomenologinis sąžinės veikimas

Šiame skyriuje aptariami skirtingi sąžinės raidos atvejai. Vaivos Vaicekauskienės pastebėjimu, sąžinės istorija turi du aspektus – istorija kaip reali patirtis ir kaip interpretacinė rekonstrukcija. Interpretacinė rekonstrukcija gali būti fragmentiška arba integruota į vientisą naratyvą, paaiškinantį dabartinius asmens įsitikinimus ir moralinį savęs vertinimą. Sąžinės istorija atsiranda atskiriant bendrą asmenybės raidą, pagrįstą gyvenimo istorija ir moralinio tapsmo aspektus. Tai padaryti, anot Vaicekauskienės, gali tik brandi ir turinti savirefleksijos įgūdžių asmenybė⁴⁷⁰. Nors grožinėje literatūroje egzistuoja skirtis tarp faktinio ir fiktyvaus pasaulių, fenomenologijos metodologijos pagalba susikoncentruojama konkrečiai į pasaulį patiriančią sąmonę ir jos refleksijas, todėl ta skirtis lieka labai nežymi. Šiame skyriuje analizuojant literatūros kūrinius ir juose vaizduojamą pasaulį dėmesys telkiamas ties patiriančiąja ir gyvenimo įvykius interpretuojančia sąmone. Sąžinės reiškinys čia svarbus tuo, kad implikuoja asmens

⁴⁷⁰ Vaicekauskienė 2002, 93.

dialoginį santykį su pačiu savimi. Kaltė tampa suskilusios sąmonės savęs sekimas, savęs apkaltinimas ir savęs pasmerkimas.

3.5.1. Dialogas su sąžine

Julijonas Lindė-Dobilas (1872–1934) – rašytojas, literatūros kritikas, publicistas, pedagogas. Vandos Zaborskaitės pastebėjimu, rašytojas buvo vienas pirmųjų lietuvių literatūroje iškėlęs tolerancijos problemą⁴⁷¹. Lindė-Dobilas domėjosi filosofija, gilinosi į Kanto, Niezsche'ės, Benedicto Spinozos veikalus, analizavo prancūzų kultūros istoriko Hippolite'o Taine'o⁴⁷², italų filosofo Benedetto Croce'ės⁴⁷³ darbus. Lietuvių rašytojas priklauso tiems intelektualams, kurių mąstymas brendo ir atsivėrė spaudžiant konfliktuojančioms katalikų ir pozityvizmo ideologijoms⁴⁷⁴. Savo kritiniuose straipsniuose, studijose ir esė Lindė-Dobilas dažnai rėmėsi dviejų jį itin dominusių kultūrų atstovais: Dante ir Homeru. Anot Almanto Samalavičiaus, šie du vardai Dobilui ženklino dvi didžiąsias civilizacijas: krikščioniškąją ir pagoniškąją⁴⁷⁵. Apskritai rašytojas labai domėjosi antikinių laikų „graikų dvasios harmoningumu“⁴⁷⁶, graikais, kaip „didžiais kultūros kūrėjais“⁴⁷⁷. Kaip teigia Viktorija Daujotytė, XX a. pradžia lietuviams buvo intensyvaus sąmonės brendimo laikas. Lindei-Dobilui buvo artima „iš bet kokių dogmų laisvinanti ir laisvais įsipareigojimais žmogaus dvasią tvirtinanti pozicija“⁴⁷⁸, todėl revoliucija rūpėjo ne kaip „komplikuotas socialinis reiškinys, o kaip dvasios laisvėjimo galimybė“⁴⁷⁹. Lindė-Dobilas grožinės literatūros istorijoje labiausiai pasižymėjo savo pirmuoju Lietuvoje psichologiniu romanu *Blūdas arba*

⁴⁷¹ Vanda Zaborskaitė, „Kas yra Julijonas Lindė-Dobilas?“, *Bernardinai.lt*. 2009. (<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-12-16-vanda-zaborskaite-kas-yra-julijonas-linde-dobilas/37097>)

⁴⁷² Lindė-Dobilas parašė studiją „Ar paseno Tenas“, kuri atskira knyga buvo išleista 1927.

⁴⁷³ „Literatūros metodikoje Lindė-Dobilas rašė: „Šitas mūsų dvasios evoliucijos vaizdas jau seniai buvo man paaiškėjęs, bet aš negalėjau jo suvesti galutinai į filosofinę sistemą.[...] Išgelbėjo Benedeto Kročė. Šitam italų filosofui menas – tai fantazijos kūrinys, o fantazija – tai ne mišinys iš intelekto ir žemųjų žmogaus sielos galių, bet visai autonominė, nepriklausoma mūsų grynosios dvasios forma, visai ne menkesnės kokybės, kaip ir intelektas – ji intuityviais pažinimas. [...] juo labiau gilinausi į Kročės sistemą, juo vis labiau švito man prieš akis, kol galų gale pamačiau, kad mano mintys gavo filosofinį pagrindą. Julijonas Lindė Dobilas, *Į slėpinį pasaulį dvasios pasaulį*, Vilnius: Vaga, 1996, 160.

⁴⁷⁴ Almantas Samalavičius, „Kultūros kritika tarpukario Lietuvoje: Julijonas Lindė-Dobilas“, *Logos* 34, 2008, 148. (http://www.tekstai.lt/images/stories/pdf/Almantas_Samalavicius_Linde-Dobilas.pdf)

⁴⁷⁵ Samalavičius 2008, 149.

⁴⁷⁶ Julijonas Lindė-Dobilas, *Į slėpinį pasaulį dvasios pasaulį*, Vilnius: Vaga, 1996, 67.

⁴⁷⁷ Lindė-Dobilas 1996, 126.

⁴⁷⁸ Viktorija Daujotytė, „Lėtas, grimzlus Dobilo romanas“, *Naujasis Židinys-Aidai* 9, 1995, 662.

⁴⁷⁹ Daujotytė 1995, 662.

Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos mete (1912)⁴⁸⁰. Kaip ir kituose savo raštuose, romane dėmesys skiriamas svarstymams apie žmogų, jo esmę ir pašaukimą. Giedrė Šmitienės teigimu, romanas *Blūdas* yra „lietuvių savivokos, jos radimosi, išryškėjimo tekstas“⁴⁸¹.

Romano *Blūdas* protagonistas – viršaitis Petras Bajoriūnas – ne veiksmo, bet kontempliatyvus žmogus, stebėtojas. Tačiau kūrinyje turima omenyje vidinį veiksmą. Anot Valentino Kobliakovo, „refleksija – tai racionalus susidvejinimo, ginčo su savimi, siekiant pagrįsti savo dorovinę poziciją, procesas, teisinimosi prieš save, ginčijimosi mintyse su savo „antruoju aš“ procesas“⁴⁸². Net ir būdamas stebėtoju, viršaitis atlieka itin aktyvius veiksmus savo viduje – prisimindamas, permąstydamas, savo patirtis ir išgyvenimus, svajodamas ir įsivaizduodamas. Kaip pastebi Šmitienė, romano struktūrą išlaiko Bajoriūno savivokos judesiai⁴⁸³.

Prieš pereinant prie protagonisto patirčių ir jų refleksijų, reikėtų trumpai apžvelgti šių patirčių radimosi aplinkybes bei istoriją. Tačiau nurodant aplinkybes ir istoriją, omenyje turimos ne parašymo aplinkybės ir priežastys, bet atsveriančių patirties struktūrų susidarymo priešistorė. Pasakotojas supažindinimą su viršaičiu Bajoriūnu pradeda nuo jo, Petriuko, vaikystės, po to aprašo pirmosios meilės patirtis, kurios skausmingas prisiminimas vėliau driekiasi per visas viršaičio patirčių refleksijas. Pasakotojas taip detaliai aprašo veikėjo išgyvenimus, lyg tai būtų patirta jo paties („pajautė savo širdyje kažkokį judėjimą“ (DB 1912, 34). Iš pasakotojo mes sužinome apie visą Petriuko jausmų ir išgyvenimų spektrą: nuo vidinės kovos planuojant ir vykdant savo sumanymus, vaizduotėje kuriamų vaizdų iki išgyventos patirties refleksijų. Šis epizodas gana aiškiai artikuliuoja intencionalios sąmonės sampratą. Veikėjo išgyvenamos patirtys – įvairių objektų intencionalus patyrimas:

*Petriukas staigu sugalvojo eiti pas Jevutę [...] Ties diendaržiu sutiko jį žiovau-
damas šnelis. Jis jį paglostė ir per kluoną nusidavė į pakluonę. [...] Čia jis
stabelėjo, dar kartą apsidairė ir gerai pasiklausė. Visur buvo tylu kaip pirma,
tesigirdėjo tik svirplių čirškimas. Einant tuo keliu, jam reikėjo praeiti pro kapus.
Jis apie tai visai buvo užmiršęs, užtat išvydęs kryžius net krūptelėjo ir pajautė
tuojau savo širdyje kažkokį judėjimą, panašų į sąžinės graužimą. Jis nugrėžė
nuo kapų akis, ėjo skubiai tolyn, tas naujas judėjimas širdy vienok nesiliovė,
sekė kartu* (DB 1912, 34)

Iš aprašymo matome, kad epizode vyrauja per regą ir klausą įgyjama juslinė patirtis. Girdimi garsai arba tiesiog viską apgaubusi tylą veikėjui yra svarbesni nei matomi

⁴⁸⁰ Dobilas, *Blūdas, arba, Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos mete*, Tilžė, 1912.

⁴⁸¹ Giedrė Šmitienė, „Tapatybės išgyvenimas: Julijono Lindės-Dobilo *Blūdo* analizė“, *Literatūra* 48(6), 2006, 15.

⁴⁸² Kobliakovas, Valentinas, „Moralinė refleksija kaip asmenybės dorovinės kultūros elementas“, *Problemos* 24, 1979, 14. (<http://www.zurnalai.vu.lt/problemos/article/view/6256/3988>).

⁴⁸³ Šmitienė 2006, 15.

objektai. Būtent ši „visuotina tyla“ ir tik joje pasigirstantys pavieniai garsai (knar-kimas, veršiukų žlebsėsimas, svirpliai) nurodo mums, kad epizode minimas nakties metas, kuris leidžia Petriukui jaustis nevaržomam (nuo aplinkinių, ypač tėvų priežiūros) visuomenės nuomonės ir vyraujančių įsitikinimų. Dėl to itin svarbus momentas – kryžiaus pamatymas. Nakties ramumoje, kada visi aplinkui miega, eidamas pro kapines Petriukas suvokia, kad jis nėra visiškai vienas. Taip reflektuojamas savasties dvyliptumas, t. y. savo paties sąžinė, kuri primena apie save ankstesnių religinių patirčių pratęsimo momentu (pažvelgiama į kryžių), pasirodo veikėjui kaip kažkas Kitas. Petriukas prieš šį nematomą, bet kūniškai jaučiamą Kitą (arba sąžinę), atsiduria savotiškoje akistatoje. Jonkaus teigimu, „savastis duota ne kaip gryna dabartis [...] bet kaip aktualybių ir potencialybių sfera. Savasties patirtis neapsiriboja tuo, kas aktualiai duota, bet apima ir tai, kas netiesiogiai patiriama kaip mano praeitis, transcendentiniai sugebėjimai ir įpročiai“⁴⁸⁴. Šioje situacijoje (dabartyje) Petriuko praeityje suformuoti įsitikinimai ir įpročiai pasirodo kaip perspėjantis ir poelgį vertinantis Kitas (sąžinė), todėl šis Kitas ne tik „judėjo širdyje“, bet ir juntamai sekė kartu, „užbėgo jam už akių; jis veizėjo savo baisiomis akimis nuo kiekvieno akmenio, kiekvienos gubos arba krūmelio“ (DB 1912, 34). Galima pastebėti, kad kiekvienu atveju sutikęs jį teisiantį Kitą, personažas smerkimą mato „baisiose akyse“. Šis savitas viršaičio santykis su savuoju „Aš“ (kai kuriais atvejais – sąžine), bus itin akivaizdžiai pastebimas kaip santykis su Kitu arba Ne–, Aš“ dėl poreikio suprasti (suvokti) prisiminimais sugrįžtančių nereflektuotų praeities įvykių ir neįsisąmonintų vidinių sąryšių. Anot Šmitienės, kitybė žmogui leidžia suvokti savo savastį, gali ją ugdyti ir stiprinti. „Tokios tapatybės aktualizacija dažnai susijusi su noru ar būtinybe gintis“⁴⁸⁵.

Pasakojimas apie Bajoriūno vaikystę priklauso praeičiai. Tačiau net ir pasakojant apie personažo patirtis ir išgyvenimus praeityje, jie pateikiami kaip praeityje buvusi dabartis, o personažas apmąsto savo praeities patyrimus ir įpročius. Personažo vaikystės ir jaunystės istorijoje pasakotojas išryškina lemtingo laiko plotmę – Velykų rytą. Būtent tuomet Petriukas sutinka tris mergaites, kurių viena – Jevutė – jam jau pažįstama, tačiau ne itin mėgiama mergaitė (dėl pralaimėto galinėjimosi). Personažo išgyvenamas gėdos jausmas (buvo nugalėtas mergaitės) suformuoja jame išankstinį nusistatymą ir nepasitikėjimą Jevute. Tačiau, kita vertus, jam imponuoja mergaitės energija, sveikata ir nuoširdumas. Todėl gavęs iš Jevutės dovanų velykinį kiaušinį, Petriukas labai apsidžiaugia, o šią dovaną jis „stačiai įsimylėja“ (DB 1912, 30). Romano herojus pajunta, kad dovana jis džiaugiasi dėl to, kad jam patinka Jevutė, apie kurią jis ima nuolatos galvoti ir „kai kada truputį ir svajoti“ (DB 1912, 30). Jausmams stiprėti padeda džiaugsmingas Velykų dienos prisiminimas (gauta dovana), jaudinantis susitikimas su Jevute bei prie Bajoriūno sodo ištarti jos žodžiai „gražus sodnelis“ (DB 1912, 31) ir net užgaulios tėvo pastabos pjaunant rugius. Kaip ir padovanotas Ve-

⁴⁸⁴ Jonkus 2009, 166.

⁴⁸⁵ Šmitienė 2006, 13.

lykų kiaušinis, taip ir ypatinga intonacija (ilgesingu balsu) išarta frazė įsirežia Petručiui atmintį ir lieka nuolatinio jo minčių palydovu – kartais kaip sąžinės priekaištas, kartais kaip neatsakytas klausimas. Įspūdžio patirties stiprumą autorius aprašo akcentuodamas Petriuko ypatingą jauseną („Jis buvo lyg kokiame pagavime“ (DB 1912, 31) ir nuolatos prisimenamus („nuolatos skambėjo ausyse“ (DB 1912, 31) Jevutės išstartus žodžius: „Gražus sodnelis“. Vaikinui atrodė, jog jis negali atspėti jų reikšmės, tačiau intuityviai suvokė ir netgi buvo įsitikinęs, kad šie du žodžiai savyje slėpė itin svarbią ir prasmingą mintį (DB 1912, 32). Tame pasaulyje, kur gyvena mylima mergaitė ir kuris jam atrodo vienintelis įmanomas, personažas gyvena tol, kol nesužino apie tai tėvai. Kategoriškas tėvų nepritarimas, o svarbiausia to nepritarimo priežastys – mergaitė yra paprasta tarnaitė – tėvo pašaipą „drigantas“ (DB 1912, 36) ir motinos ašaros („ką žmonės pasakys?“ (DB 1912, 37) buvo tokie paveikūs, jog personažas pernakt pasikeičia ir iš susikurto svajonių ir romantiškų jausmų pasaulio, kurį iš ryto pavadina tamsiu urvu, jis „sugrįžta“ į tą kasdienę realybę, kurioje nėra Jevutės ir gyvenama „kaip pridera“ pagal tėvų norą:

Kada ant rytojaus apsitaisęs jis išėjo ant prieklėčio, jo akims atsidengė visai naujas pasaulis. Buvo, tiesa, graži diena, bet visgi to šviesumo, to giedrumo niekadus gyvenime jis dar nebuvo matęs. Rodos, kad jis iš naujo užgimęs arba gyvenęs kur nors urve, ir dabar staigu kažkokiu stebuklingu būdu išlindęs iš po žemės. Jevutė išrūko jam iš galvos jau gavus nuo tėvelio „drigantą“. Dabar jis stebėjosi, kaip galėjo jis įsimylėti į tą mergpalaikę (DB 1912, 37–38).

Pasakotojas, kaip nepriklausomas stebėtojas, nori akcentuoti tai, kad personažo padaryta išvada yra neadekvati ir klaidinga: „Nors Petriuko jausmai prie Jevutės buvo tyriausi, vienok jis skaitė juos nuodėmingais“ (DB 1912, 34). Nesiimama vertinti tokios personažo permamos, nebepasakojama apie jo vidinius išgyvenimus ir jausmus. Tačiau pagal tai, kad mes iš aprašymo sužinome, jog vėliau Petras stengiasi gyventi tik taip, kad įtiktų tėvams (vengia savo draugų ir mylimo tetulėno), galima daryti prielaidą, jog pasakotojas implicitiškai nori pasakyti, kad kardinali permama nebuvo jo tikro sąmoningo apsisprendimo rezultatas, bet išorinės prievartos (tėvų priekaištai ir viešoji nuomonė) ir nebrandžios sąmonės pasekmė. Jeigu, pasak Jonkaus, sąmonės aktai susiję su tuo, kokią prasmę įgyja išgyvenami dalykai⁴⁸⁶, tai išgyvenamos gėdos, baimės dėl reputacijos ir tėvų nuomonės prasmė įgyja didesnę svarbą nei meilė paprastai mergaitei.

Aprašęs personažo vaikystės ir jaunystės patirtis, pasakotojas tarytum grįžta į pasakojimo dabartį ir aktualizuoja viršaičio patirties refleksijas, apmąstymus ir svajones: „važiuodamas kiek lendant galėjo prisvajoti“. Pasakotojas patikslina: „Jau žino skaitytojas apie viršaičio paprotį kelionėje svajoti. Turiu čia paaiškinti, jog tai tik jo priprotis, bet anaipatol ne idealas“ (DB 1912, 68), tuo lyg norėdamas pasakyti, kad

⁴⁸⁶ Jonkus 2009, 235.

personažo viduje, kaip ir vaikystėje. vyksta bandymas surasti santykį su savimi. Suprantama, viršaičio situacija ir santykis su kitu pakito, pakito ir jo refleksijų kokybė. Kaip buvo minėta anksčiau, minimas personažas daugiau į apmąstymus linkęs žmogus, todėl dažnu atveju vyksta ne tik patirčių ir išgyvenimų refleksijos, bet ir refleksijų refleksijos. Bajoriūnas stengiasi suvokti jam aktualius gyvenimo reiškinius ir įvykius pasinerdamas į gilius apmąstymus, samprotavimo, įsivaizdavimo ir vertinimo aktus. Patiriamieji dalykai viršaitį didžia dalimi pasiekia per regos ir klausos jusles: jis imasi vertinti viską – žmonių nuotaikas, gestikuliaciją, elgseną, veido spalvą ir išraiškas, balso intonaciją. Tačiau ypač jį paveikia tai, ką jis girdi – turinį, kurį viršaitis apmąsto ir vertina iš praeityje įgytos patirties perspektyvos, t. y. pasaulėžiūrinių įsitikinimų ir suformuoto mentaliteto. Griežtai religingai auklėtas Bajoriūnas nebuvo įpratęs kritiškai vertinti nei to, kas buvo kunigų bažnyčioje sakoma, nei kodėl ir kaip tai buvo sakoma. Jam nuo mažumės buvo įdiegtas tvirtas įsitikinimas, jog „koku būdu turėtų kiekvienas krikščionis suvartoti liuosą laiką kelionėj, jo nuomone, – tai melstis. Melstis neveizint į tai, kad tas kartais gali išrodyti juokingai [...]“ (DB 1912, 68). Todėl, pradėjęs abejoti tuo, viršaitis vydavęs mintis kaip nuodėmingas, o sąmonę blokuodavo sužadintu apgailėstavimu. Tokiu atveju, gana stiprias pozicijas užimdavo autoritarinis Kitas jo viduje, kurį jis įvardydavo kaip sąžinės priekaištą. Pasakotojas tokį Bajoriūno nesąmoningą religingumą (kurį įvaizdino žmogaus išorėje atsispindinčiais požymiais) apibūdino kaip būdingą lietuvių broūžą:

Nežinau, kaip kam, man ta viršaičio ypatybė primena visą tą tragizmą ir kartu taip prakilną, neišsakomai daug pamėgimų duodantį gyvenimą, visą galybę ir silpnybę kiekvieno idealisto apskritai ir lietuvių en detail. Nėmaž nereikia įsileisti giliai į tyrinėjimą lietuvių sielos, jo stačiai vaikiško naivumo, su kuriuo jis tiki ir gerbia kiekvieną dalyką, kartais vos-vos šešėlį šventumo teturintį, jo rezignacijos be galo, su kuriuo jis velka dūšaudamas ir šniokšdamas tankiausiai nereikalingos tikybos naštą, jo pasiaukojimo, nežinančio ribų ir išimties, kada to reikalauja ta pati naiviška jo tikyba, jo palinkimo kankinti savo ir taip jau nuvargintą, sunykusį ir sudžiuvusį kūną, susisiekiiančio su noru sudraskyti save į kąsnelius [...]. (DB 1912, 69)

Šioje pastraipoje pasakotojas demonstruoja itin ryškiai skirtį tarp savęs ir personažo – tai visažinis pasakotojas, kuris neidentifikuoja savęs su personažu, tačiau tuo pat metu parodo, kad personažo išgyvenimus jis perpranta daug geriau nei pats personažas. Šmitienės teigimu, per skirtį aiškėja tapatumas, savastis⁴⁸⁷. Pastraipoje demonstruojamas vengimas samprotauti ir bandyti suvokti tikrąją patirties prasmę. Viršaitis tarytum suskliaudžia visus tuos išgyvenimus ir juslines patirtis, kurios nėra susijusios su tradicija ir vyraujančiais papročiais, jis juos ignoroja ir stengiasi savo sąmonėje juos užblokuoti. Kadangi nepavyksta suformuoti „teisingų minčių“, Bajoriūnas bando įsižiūrėti į aplinką ir akimis, vaizduotės regėjimais apsiginti nuo jį puolančio Kito

⁴⁸⁷ Šmitienė 2006, 13.

(savo paties neįsisąmonintos „Aš“ dalies): „Dabar apspito iš karto Bajoriūną tie visi jo idealai su savo reikalavimais“ (DB 1912, 70). Nepaisant to, kad personažas atrodytu neįsisąmonina kai kurių išgyvenimų (ar bent stengiasi juos ignoruoti), neintencionaliais jų pavadinti nebūtų galima. Tačiau, kaip pastebi Jonkus, „sąmonė – tai būsenos arba išgyvenimai, kurie tarpusavyje susiję taip, jog galime kalbėti apie išgyvenimų srautą, kuriame [...] kiekvienas išgyvenimas turi sąryšį su išgyvenimų visuma“⁴⁸⁸. Kadangi sąmonė, Jonkaus terminais apibūdinant, suprantama kaip daugiaplotmis ne sąmoningumo ir sąmoningumo sąryšis, galima tikėtis, kad ateityje kažkuriuo momentu, aptariamo romano veikėjui šio srauto blokuoti nebepavyks, tačiau reflektuoti šį išgyvenimų perteklių gali būti pernelyg sudėtinga.

Toliau tekste pasakotojas pristato mums, kaip iš lėto keičiasi personažo sąmonės santykis su intencionaliais objektais. Objekto suvokimas vyksta sąsajoje su aplinka, todėl svarbios tampa kiekvieno konkretaus sąmonės akto aplinkybės – vaizdai, garsai, įvykiai, žmonės. Daugelis fenomenologų skiria refleksinę ir ikirefleksinę sąmonę, kur pastaroji apima įpročius ir įgūdžius – sąmoningą veiksmų sritį, kuriai nebūdingas refleksyvumas, t. y. įsisąmoninamas veiksmas (įvykis), tačiau sąmoningumo lygis gali skirtis nuo refleksinės sąmonės sąmoningumo⁴⁸⁹. Viršaičio išgyvenimų refleksiją išprovokuoja mintis apie svainį Dalbą (t. y. svainio prisiminimas širdyje sukelia apgailestavimą dėl nevykusiai pasirinktos žmonos), pas kurį tuo metu ėjo. Nors viršaitis jau pradeda ieškoti savų problemų priežasčių, t. y. apmąstyti savo santykius su gyvenamuoju pasauliu, tačiau jis vis dar linkęs kaltinti kažką Kitą (skiriasi sąmoningumo lygis), kuris šiuo atveju pasirodė besąs jo likimas:

Artindamasis prie sodžiaus, pradėjo jis mąstyti apie tai, kaip jo gyvenime beveik visados atsitikdavo ne taip, kaip norėdavo, bet vis priešingai. Dabar jis pamatė, jog kariaudamas su tuo likimu, jis daug savo gyvenime prikentėjęs, vienok jam niekad tas dalykas nebuvo taip aiškus kaip dabar. Beširdis likimas, galima sakyti, pirmutinį kartą pažvelgė savo nuožmiomis, pragariškomis akimis į jį, o jis iš jų skaitė: – Tu vertei bėdą ant kity, kaltinai save, aiškinai Dievo valią. Mulkis! Žiūrėk į mano akis – ten tu pamatysi visų savo nelaimių priežastį. Aš, aš tau visas tas štukas iškirtau, aš tatai tą dariau, kad visados išeitų ne taip, kaip tu nori. Aš vėl darysiu, aš nieko nebijau, spjaunu ant tavęs, tavo Dievo, jo tarnų, ant visko... Aš milijonus paskandinau, milijonus dar paskandysiu, o tu tai ką gi man reiški, mulkeli! (DB 1912, 90–91)

Šis įsivaizduojamas Kitas (likimas) viršaičiui atrodė toks realus ir apčiuopiamas, jog įgalino net skaityti iš jo akių, o svarbiausia, tai, kas buvo „skaitoma likimo akyse“, buvo panašu į patirties įgijimą ne tik matant, bet ir girdint – girdint vidine klausa. Žvelgiant į šį epizodą psichologiniu požiūriu, toks, į haliucinaciją panašus, vaizdas turbūt būtų traktuojamas kaip patologinis psichinis reiškinys, juolab, kad pasakotojas tekste

⁴⁸⁸ Jonkus 2009, 132.

⁴⁸⁹ Jonkus 2009, 132.

nurodo, kad personažui tomis dienomis buvo labai įtempti nervai ir „greit pradėjo net žmonių bijoti“ (DB 1912, 89). Tačiau žvelgiant fenomenologiškai, šį tekstą galėtume interpretuoti kaip tradiciškai religinėje sąmonėje egzistuojančias ideologinės kovos, konflikto tarp vidinės laisvės troškimo ir visuomenėje galiojančių prietarų apraiškas. Viršaitis apimtas baimės. Viena vertus, tai natūrali žmogaus, užimančio tokias pareigas gana pavojingu laikotarpiu (1905 m. įvykiai), reakcija. Tačiau suskliaudę šią objektyvią istorinę situaciją, galime žvelgti į viršaičio baimę daug giliau. Jis „kariauja su beširdžiu likimu“, kuris žvelgia į jį „savo nuožmiomis, pragariškomis akimis“. Beširdis likimas, tai ne haliucinacija, bet ta personažo asmenybės dalis, kurią galime pavadinti jo tikroju „Aš“, kuris nuo vaikystės buvo ignoruojamas, o jo siunčiami impulsai – blokuojami, jausmai užgniaujami. Pritaikius „žvilgsnio fenomenologijos“ teoriją⁴⁹⁰, šiose „pragariškose“ likimo akyse viršaitis pamato (ir kartu išgyvena) tą pavojaus jausmą, kai susiduriama su *kito* laisve, gėda – buvimo savimi Kito aki-vaizdoje, t. y. kai tas Kitas yra užgniaujta jo paties dalis (ikirefleksinė sąmonė), tuo būdu suvokiant, kad dėl daugelio dalykų kaltas yra pats žmogus („*Kito* žvilgsnis kaip tik išprovokuoja manosios savipatirties patalpinimą pasauliškoje erdvėje“⁴⁹¹). Kadangi „*Kito* žvilgsnis visada nurodo manąjį savęs patyrimą“⁴⁹², įsivaizduojamas likimo žvilgsnis privertė Bajoriūną pajusti savęs (kaip kenčiančio nuo savųjų suvaržymų ir vengiančio sąmoningai reflektuoti) patyrimą. Tai įrodo ir tuo metu prisiminti jausmai Jevutei. Sugrįžus prisiminimams apie mylėtą mergaitę, viršaičio praeitis aktualizuojasi, jis išgyvena praeitį kaip dabartį. Neseniai išgyventa abejonių varginanti patirtis ir savisavaržymai suskliaudžiami, todėl viršaitis reflektuoja ir detaliai apmąsto jaunystės išgyvenimus, kurie tuo pačiu metu pakeičia laiko ir erdvės išgyvenimą, nes būtent šis santykis su Kitu (Jevutė, patirties aktualizavimas) jam leidžia patirti save kaip tikrą ir laisvą: „Prisiminus Jevutę, viršaičiui kaip gyvos atsistojo atmintyje tos saldžios valandėlės, praleistos kartu su ja, gražios svajonės, praskambėjo jos žodeliai. Prieš jo akis toj baisiausioj tamsybėj ir audroj iš karto blykstelėjo kaž-kokia pažįstama ir taip meili švieselė“ (DB 1912, 91). Tačiau neužilgo jo (susikurtas?) griežtas vidinis Kitas viršaitį sugrąžina į tą erdvę ir laiką („tamsybę“), iš kurios jis laikinai buvo pagautas, išgyventi jausmai suvokiami kaip nuodėmingi, o naujoji patirtis užtvirtinama jau balsu (geresniam įsisąmoninimui) ištaisais žodžiais: „Jau kaip nėra doros, taip nėra! Ir tu, mergopalaikė, ir tu dar mane persekioji! lendi kaip koks gyvulus į akis... Tpfui!“ (DB 1912, 91) Įsisąmonintas įsitikinimas, kad tokio pobūdžio svajojimas ir prisiminimų atgaivinimas yra nedoros ženklas, blokuoja ir nustumia į gilesnius sąmonės klodus kitų patirčių ir išgyvenimų prisiminimus.

Tolimesni įvykiai, į kuriuos nukreipta intencionali viršaičio sąmonė, atskleidžia įspūdžio poveikį refleksijos intensyvumui ir jų tarpusavio poveikį. Ir nors matymo

⁴⁹⁰ Jonkus 2009, 182–186.

⁴⁹¹ Jonkus 2009, 185.

⁴⁹² Jonkus 2009, 185.

vaidmuo viršaičio refleksijoms yra gana svarbus, tačiau per klausą įgyta patirtis, t. y. išgirstas Kantičkos (viršaičio adoruojamo kunigo) ugningas pamokslas priverčia Bajoriūną išgyventi beveik ekstatinius jausmus, o išgirsta kalba skatino vidiniu žvilgsniu pamatyti įvairius vaizdinius iš savo praeities: „Ta tiesa kaip gyva atsistojo jam prieš akis, atsiminus vieną atsitikimą iš savo gyvenimo“ (DB 1912, 129). Šis atsitikimas priminė viršaičiui, kaip jis kankinosi ir išgyveno nerasdamas atsakymo į klausimą, ar bus išganyti kitatikiai. Tuomet, tėvo patartas, jis nuramino savo sąžinę įsitikinimu, kad nei vienas geras žmogus nežūsiąs. Tačiau, dabartyje aktualizuotas, praeityje atrodo jau išspręstas klausimas, po itin griežtų kunigo kalbų, vėl tampa aktualus ir reikalaujantis persvarstymo. Reflektuodamas jam gyvybiškai svarbią problemą ir jos sukeltus nerimastingus išgyvenimus, viršaitis suvokia praeityje labai klydęs ir „dabar buvo aišku, jog tatai stačiai Dievui nusidėjo“ (DB 1912, 130). Po šio sąmonės „nušvitimo“ sekė visa grandinė atsiminimų, kurie tik patvirtino jo ankstesnių įsitikinimų klaidingumą: „Jam prisimine, kaip jis dažnai ir su kitais svetimtikiais sueidavo ir meiliai praleidavo laiką [...] Priminė [...] kokios jam mintys dažnai neateidavusios į galvą, kada tas dalykas taip aiškus [...] Oi, kaip aišku, o jis tiek klydęs, tiek nusidėjęs“ (DB 1912, 131). Skaitant tekstą, iš pasakotojo intonacijos nesunku pastebėti, jog pasakotojas lengvai ironizuoja personažo naująjį „nušvitimą“: „Visą pasaulį jis padalino į dvi dali: kovojančią ir niekad nepergalimą bažnyčią ir jos piktus kvailus priešus. [...] Dabar tik reikėjo žiūrėti, kad nepapuolus į bažnyčios priešų skaičių“ (DB 1912, 131). Tokioje sąmonės būsenoje viršaitis išgyvena dar ne vieną abejonių kupiną netikrumo patirtį. Tokias sąmonės būsenas sukelia pokalbiai su kunigais (skirtingų pažiūrų), šeimos nariais, kaimynais, taip pat tomis dienomis vykę politiniai įvykiai. Visas refleksijas kartkartėmis, lyg žaibo akinanti šviesa, perskrozdavo skausmingi prisiminimai apie Jevutę: „Jei jis būtų ją vedęs, nebūtų susigiminiavęs su Dalba, su kuriuo jam dabar tiek vargo, ir ta protinga ir jautri mergaitė būtų jį daug geriau supratus, daug geriau mokėjusi kentėti, jį geriau, negu šiurkščioji Ona, paguosti“ (DB 1912, 167–168). Tačiau ir vėl sąmonėje ankstesnių patirčių sukurti saugikliai priverčia viršaitį šį minčių srautą blokuoti (nors tai pavyksta tik perėjus iš būdravimo būsenos į miego). Deja, visos šios savisaugos priemonės viršaičiui padaro daugiau žalos nei naudos. Bandant reflektuoti sąmonės turinį, neretai jis visus savo apmąstymus nutraukia žodžiu „blūdas“, taip stengdamasis įsisąmoninti, kad jo mintys ir refleksijos jį klaidina, todėl negali būti jam atrama. Anot pasakotojo, viską apsunkena tai, kad, viršaičio nuomone, visos žmogaus mintys išeinančios arba nuo Dievo, arba nuo piktosios dvasios, arba, kraštutinius atveju, iš sugadinto žmogaus būdo. Todėl daugelį minčių jis laikė pagandomis, su kuriomis nuolat reikia kovoti, o dažną pagundą – nuodėme. Didžioji dalis viršaičio išgyvenimų ir patirčių apmąstymų sudarydavo bandymas atskirti, kurios mintys nuo piktosios dvasios, kurios nuo jo sugedusio būdo. Pasakotojas taip pat paaiškina, kad Kitas, kurio patirtis darė tokią didelę įtaką viršaičio sąmonės procesams, t. y. kunigas Kantička, buvo žmogus, „kurio visa kultūra ir išsiplėtojimas

rėmėsi keliomis pasenėjusiomis, gangreit nustojusiomis turinio formomis, ne priimtomis, bet stačiai jam prigimtomis, nemačiusiomis nei iš tolo nors ir visų-menkiausios kritikos“ (DB 1912, 187), nors pats viršaitis „savo gyvenimo pažinimu, pažiūrų platumu ir proto sveikumu toli jį paviršijo“ (DB 1912, 187). Vis sunkesnės viršaičio mintys („kasdiena darėsi ta karė vis sunkesnė“) ir kankinančios abejonės, skatina jį ieškoti tiesos, todėl refleksijos tampa vis gilesnės ir apimančios vis daugiau intencionalių objektų. Jam ir toliau itin svarbi rega ir klausia įgyjama juslinė patirtis, kurią jis vertina aktualizuodamas praeities išgyvenimus ir bandydamas sujungti viską į visumą. Visuomos vaizdo gavimui sunkinančiomis aplinkybėmis kaip ir anksčiau tampa viršaičio laki vaizduotė ir itin gera regimoji (ir girdimoji) atmintis: „Jis buvo tokioj Kantičkos įtekmėj, arba, geriau sakant, jo pamokslų įtekmėj, jog stačiai negalėjo pakelti minties prie Dievo, kad jam nesirodytų tas vaizdas, kurį nupiešė savo atmintiniais pamokslais minėtas kunigas. [...] Tas vaizdas stovėjo kaip gyvas prieš jo akis, jis net matė neišsakomai sujudintą, rūstą, karščiuojantįsi Kantičką sakykloj ir pastebėjo, kad jam lūpos dreba“ (DB 1912, 195), o „vaizdas, išpaustas į jo fantaziją Kantičkos pamokslais, jo neapleizdavo“ (DB 1912, 198).

Viršaičio sąmonės būsenų, jutiminių suvokimų ir „klaidžiojimo“ prisiminimų takais analizę galima būtų užbaigti viršaičio „Aš“ ir Kito-„Aš“ (sąžinės) santykio rekonstravimu, vidujybės ir išorybės sąryšio refleksija ir savipatirties transformacijomis. Jau anksčiau buvo aptartas viršaičio sąmonės sugebėjimas savirefleksijas išgyventi kaip Kito įsikišimą (kai Kitas būna tos pačios asmenybės prieštaraujanti dalis). Jis stebi ir išklauso karštą socialisto kalbą, dalyvauja kunigo ir caro vietininko ginčuose, stebi gerų, nuoširdžių ir piktavalių žmonių elgesį. Vis labiau trokšdamas surasti teisingą pasaulio vaizdą ir savų problemų sprendimą, viršaitis pasineria į visų prisiminimų, patirčių ir išgyvenimų refleksijas, suteikdamas sau apmąstymų-abejojimų laisvę ir nebesistengdamas savo minčių skirstyti į tinkamas ir nuodėmingas. Tačiau visoje toje sąmonės veikloje jis dar turi patirti savo pernelyg skrupulingos sąžinės diktatą; sąžinės, kuri buvo formuojama ne tik tikėjimo ir meilės Dievui šviesoje, bet ir paraidiškai laikantis sustabarėjusių formulių bei dogmų ir paplitusių visuomenėje tradicijų (dažnai tampančios paprasčiausiais prietarais). Šioje viršaičio ir jo sąžinės polemikoje vyksta savotiškas vienas kito „auklėjimas“: sąžinė jam išsako viską, ko viršaitis nenorėdavo pripažinti ir ko labai bijodavo (Kito kitoniškumo). Viršaitis savo ruožtu formuoja sąžinę, stengdamasis suteikti jai brandumo ir atsisakyti skrupulingumo. Ne viename epizode randame netikėtai apsireiškusią įsamenintą sąžinę, kuri „išsako“ viršaičiui seniau vengiamą pripažinti tiesą. Kaip pastebi Thomas Greenas, sąžinė ir jos vadovavimas atsiranda lyg iš kažkur kitur – iš tolimos, nešališkos, nesuinteresuotos perspektyvos⁴⁹³. Tačiau kartu ji lieka subjektyviausias individo savo paties gyvenimo interpretavimas. Viršaitis iki pristatomo epizode momento pasyviai išgyvendavo savo

⁴⁹³ cit. iš Jason J. Howard, *Conscience in Moral Life: Rethinking how Our Convictions Structure Self and Society*, London, New York: Rowman & Littlefield, 2014, 53.

sąžinę, t. y. jis išgyvendavo sąžinės formos pasireiškimus, nesigilindamas į sąžinės turinį. Jasono J. Howardo teigimu, kai nereflektuojamas sąžinės turinys, sąžinė kalba mums per jos patyrimus ir kentėjimus⁴⁹⁴. Panašią situaciją regime viršaičio atveju. Sąžinė viršaičiui buvo tiesiog jau vaikystėje suformuotas griežtasis Kitas, kuris turėjo sutramdyti „nedoras“ jo mintis ir „netinkamus“ poelgius. Nuo aptariamojo momento viršaitis pamažu ima reflektuoti sąžinės turinį, todėl jo sąmonėje vyksta intensyvūs procesai, jo sąžinė įgauna įvairius pavidalus. Anot Howardo, sąžinė suponuoja savęs identifikacijos galią, savo tapatybės įvairių aspektų pažinimą, nesvarbu ar praeityje atliktas veiksmas buvo reflektuotas, jis vis tiek lieka mūsų atliktu veiksniu. Nepaisant to, kad šis sąžinės sugebėjimas ar galia save identifikuoti tarp to, kaip mes save matome ir tarp to, kokie netobuli mūsų veiksmai, yra pernelyg psichologiškai sąlygotas, šis sugebėjimas lieka esminiu komponentu, leidžiančiu matyti savo gyvenimus kaip autentiškai savus⁴⁹⁵. Panašu, kad šis susitikimas su savo sąžine, kuriam akstiną davė visa virtinė įvykių ir patirčių – vieša socialisto kalba aikštėje, jo suėmimas ir įtempta situacija pietaujant klebonijoje su „urėdniku“, leido viršaičiui atidžiai pažvelgti į savo gyvenimą, kurio kai kurie momentai jam buvo net nepažįstami (jo svajonės apie sūnų kunigą ir lyg žaibas nutvieskusi mintis, kad jis gali būti tokiu pat netikusiu kunigu, su kuriais viršaičiui paskutiniu metu teko susidurti: ir kuris su ponais engtų paprastus žmones („varguolius. Būtent ši sąžinės nekintama savybė – atsirast kaip galiai, esančiai už mūsų sąmoningos kontrolės ribų (Howardo terminais), itin ryškiai atskleidžia viršaičio savivokos procese (polemizuojant su sąžine). Šis procesas pasirodė besąs gana sudėtingas, o kova – sunki. Kriziniu momentu galėtume pacituoti vietą, kur viršaičio sąžinė įgauna konkretų pavidalą:

Ilgainiui išvydo jis ir to balso savininką. Buvo tai tas sakytojas, kalbėjęs šiandien Karklynkiemyje. Jis ir stovėjo taip pat ant ratų, veidas buvo tas pats, išblyškęs, nuskustas ir lūpelė – labiau įsikarščiavus – jam drebėjo.[...] Jis parodė dabarties stovį visame jos nuogume, parodė, kaip neturinti krikščionija teisės girties ir veizėti iš aukšto į stambeldiją [...] Viršaitis šaukė nuolat „Bludas!“, purtė galvą, prašė Dievo pagalbos, sukaliujosi po savo sėdynę, tačiau nuo to keistaus sakytojo pasiliuosuoti negalėjo. [...] Ne sykį viršaitis taip užsidegdavo pykčiu, jog stačiai kaip rinkoje buvo gatavas pulti ant jo ir į gabalėlius sudraskyti. Nieko visa tai negelbėjo, sakytojas sakė kaip sakęs, apdovanodamas kartas nuo karto paniekinančiu ir prikaičiojančiu žvilgsniu viršaitį. [...] Ir tą jam sakytojas prikaišiojo ir išrodė, jog taip jis, kaip ir visi kiti jo broliai lietuviai, dėl to esą nuskurę, biedni ir nelaimingi, kad neina pagal savo sąžinės balsą [...] (DB 1912, 381–382)

Kaip jau buvo minėta anksčiau, viršaičio savivokos procesą apsunkina tai, kad pernelyg ilgai buvo nereflektuojamos esminės jo gyvenimo patirtys ir išgyvenimai.

⁴⁹⁴ Howard 2014, 53.

⁴⁹⁵ Howard 2014, 54.

Tačiau įsitikinimai, kurie išsiveržia mūsų sąžinės pagalba, reflektuojami visada padeda asmenybės tobulėjimui, net jei tai sukelia skausmingų suvokimo išgyvenimų. Iš pasakotojo mes sužinome, kad viršaitis „pailsęs bekariaudamas visas baimės perimtas ir nulenkę galvą [...] nors jis ir buvo įsitikinęs, balsas einąs iš jo paties, vis dėl to kažkodėl prie pabaigos ir į paminėtus dalykus žiūrėjo įtariai“ (DB 1912, 382). Nepaisant regimos kapituliacijos viršaičio ginče su savo sąžine, vidinio sakytojo „išvedžiojimai kaskart darėsi aiškesni ir prieš norą veržėsi į viršaičio galvą ir širdį“ (DB 1912, 382–383). Viena vertus, pozityvu tai, kad viršaitis jau vis aiškiau suvokia daugelį dalykų, kurių anksčiau net nedrįso reflektuoti ir kas labai apsunkindavo savipratos procesą. Antra vertus, viršaitį užplūdęs minčių, jausmų, vaizdinių („vaizdas jam taip įsiskverbė į vaizduotę, jog jam stačiai rodėsi: jis girdįs kažkokį burbėjimą, labai į tai panašų, kaip kad kas ant sudžiuvusių kailinių varvintų vandeniui [...]“ (DB 1912, 383) ir suvokimų srautas akivaizdžiai buvo per didelis, todėl jis vis sunkiau atlaiko šį krūvį – jis nebesupranta, kas su juo vyksta ir kodėl. Viršaičiui reikėjo ne tik suvokti įvykių ir patirčių prasmę, bet, kaip giliai religingam ir tikinčiam žmogui, visų apmąstymų sraute rasti vietos teodicėjiniam Dievo valios, Jo veikimo ir blogio egzistavimo klausimui. Tai buvo dar viena problema, kurios anksčiau viršaitis stengėsi neliesti ir vengė ją reflektuoti: tokie dalykai, kaip Švento Rašto skaitymas, anot pasakotojo, buvo bažnyčios ir daugumos kunigų „paprastiems“ žmonėms draudžiamas. Įtampai viršaičio galvoje ir širdyje augant, vienas įvykis jį išgelbsti iš šios sudėtingos situacijos. Kai jis, nebepakeldamas to minčių sunkumo ir nebežinodamas ką daryti, sušeria arkliui, arklys pasileidžia bėgti, pasibaido ir vos neapverčia vežimo. Bandydamas suprasti, kas pabaidė arklį, viršaitis sutinka savo svainį, ir būtent pokalbis su juo leidžia viršaičiui laikinai atsitraukti ir atsiriboti nuo apmąstomų dalykų. Išsiskyręs su svainiu, viršaitis Bajoriūnas staiga pastebi kokia ramybe alsuoja gamta, koks mielas jo gimtasis kaimas, kurį, rodos, per rūpestį žmonijos kančiomis, buvo užmiršęs. Šmitienės nuomone, gamtos vaizdai itin pastebimi, ne lyg šiol Bajoriūno sąmonė buvo užimta kitais dalykais (buvo susirūpinusi).⁴⁹⁶ Vis dėlto, išgyvenęs moralinių jausmų ir jų refleksijų audrą bei aštirus susidūrimus su savo sąžine, viršaitis pasikeičia. Tai puikiai iliustruoja pasakotojas, smulkiai aprašydamas, kaip jausmingai ir džiugiai personažas mėgaujasi gamtos ramybe: „Viršaitis pažiūrėjo kažkaip saldžiai maloniai į berželį, paskui vinkšną, ant galo vėl į berželį ir ištarė: – gražu!“ (DB 1912, 392). Būdamas itin religingu, viršaitis jaučia gilų vidinį poreikį asmeniniam santykiui su Dievu, todėl „pats nepamatė, kaip atsirado prie koplytėlės“ (DB 1912, 393). Pasakotojas pastebi, kad kokybiškai pasikeitė ir viršaičio malda („ilgą laiką meldėsi jis stačiai be sąmonės, nei žodžio netardamas“, DB 1912, 393), kuri panėšėjo į mistikų išgyvenamą kontempliaciją, kai išnyksta erdvės ir laiko estezė – tiesiog buvo vienas aiškus *dabar* viso laiko sraute: „Jis pats savęs nebeatminė, o tik jautė, jog iš gilumos jo esybės prasimu-

⁴⁹⁶ Šmitienė 2006, 25.

šė šviesos kibirkštėlė, kuri, eidama stačiai be jokių trukdymų prie Dievo, taip aiškiai apšvietė tą kelią, vedantį į amžinąją tėviškę“. Epiloge pasakotojas užsimena, kad kitą dieną viršaitis jau nebejautė tokio visaapimančio ekstatiško ramumo, tačiau tvarka ir ramybė įsivyravo jo mintyse.

Julijono Lindės-Dobilo romane *Blūdas* artikuliuojamos protagonisto patirties ir jo sąžinės įsitikinimų kolizijos. Herojaus sąmonės būsenų, jutiminių suvokimų ir jo „klaidžiojimo“ prisiminimų takais analizė atlikta rekonstruojant herojaus „Aš“ ir Kito-„Aš“ (sąžinės) santykį, vidujybės ir išorybės sąryšio refleksijas bei savipatirties transformacijas. Pasitelkiant fenomenologijos filosofiją, buvo pademonstruoti patiriamo gyvenamojo pasaulio ir pačios patiriančiojo patirties santykio ypatumai.

3.5.2. Drausminanti sąžinė

Petkevičaitė-Bitė dažname savo tekste užsimena apie „tvirto būdo“ arba charakterio, kaip asmenybės pagrindo, ugdymą, kurio esminis dėmuo yra gera valia. Tai, kad Petkevičaitėi nebuvo svetima Kanto moralės ir kategorinio imperatyvo teorija atskleidžia jos susižavėjimas ir besąlygiškas pritarimas filosofo skelbiamiems teiginiams: „Protas, galvojimo lankstumas, narsumas, nuoseklumas, talentas, – sako Kantas, – tai vis puikūs temperamento ypatumai, bet jei tiems ypatumams nevadovaus gera valia, jie gali [...] net žalingais tapti“⁴⁹⁷. Petkevičaitė neretai sprendė opią problemą dėl preferencijų: kaip nepažeidžiant moralės normų prisidėti prie tautinio sąjūdžio veiklos. Prisimintina Kanto akcentuota nelygstama pareigos svarba, kurios rašytoja ieškojo savo artimųjų aplinkoje, ugdė liaudies žmonėse, „ragino“ savo kūrybinių veikėjus atsižadėti savęs dėl kito.

Panašių idėjų artikuliaciją aptinkame Petkevičaitės-Bitės romane *Ad astra* (1933)⁴⁹⁸. Šiame romane į herojų patirtis ir išgyvenimus galima iš dalies žiūrėti ir kaip į autorės patirčių refleksijas ir suvoktas prasmes. Romanas *Ad astra* anksčiau buvo analizuotas Bleizgienės straipsnyje „Nežemiški moters pavidalai istorinėje atmintyje: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės *Ad astra*“ (2011).⁴⁹⁹ Tyrėja, aptardama Petkevičaitės romaną, išreiškė siekimą suvokti jos kaip rašančios moters fenomeną ir jos kūrybinės vaizduotės prigimtį. Pasitelkusi mitopoetiką, Bleizgienė pastebi, kad viso romano pasakojimu kuriamas merginos savivokos modelis gali būti kildinamas iš archetipinio moters vaizdinio, siejamo su graikų mitologijos Atėnės figūra: „Gilesniame vaizduotės lygmenyje Atėnė įkūnijo civilizuotą veiksmą, įmanomą tik pasiekus pusiausvyrą tarp pasidavimo impulsui ir jo apribojimui. Šio vaizdinio įtvirtinamos vertybės išreiš-

⁴⁹⁷ Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, „Krislai: apsakymai ir atsiminimai“, *Raštai* 1, Vilnius: Vaga, 1966, 532.

⁴⁹⁸ Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, „Ad Astra“, *Raštai* 3, Vilnius: Vaga, 1967.

⁴⁹⁹ Ramunė Bleizgienė, „Nežemiški moters pavidalai istorinėje atmintyje: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės *Ad astra*“, *Gimtasis žodis* 3, 2013a, 8–13, 39.

kė naują, disciplinuojančią požiūrį į instinktus, atveriantį „pilietinės tvarkos“ steigimosi galimybes“⁵⁰⁰. Todėl, anot mokslininkės, moteriška disciplina, valia nepasiduoti jausmams, įkvėpimo semiasi iš gelminės kultūros psichologijos, kuri pagrindžia sąmoningai apsisprendžiančių, įsipareigojančių kitiems moterų tapatumo modelį⁵⁰¹. Būtent ši disciplina ir valia nepasiduoti jausmams geriausiai atsiskleidžia per drausminančios sąžinės raišką. Kitame straipsnyje „Tautinio atgimimo interpretacija Gabrielės Petkevičaitės-Bitės romane *Ad astra*“ (2013)⁵⁰² Bleizgienė dėmesį sutelkia į pagrindinės romano veikėjos Elzės Kęsgailytės savojo „Aš“ susikristalizavimo procesą bei „Aš“ srities ribų peržengimo link kitos kokybės sąmoningumo paskatas. Tyrėjos nuomone, Elzės dvasiniam brendimui itin pasitarnauja meilės Donatui išbandymai (kova su savimi renkantis tarp meilės Donatui ir aktyvios visuomeninės veiklos) ir jausmingų gamtos išgyvenimų patirtys. Mokslininkės išvalgos ir pastebėjimai itin pasitarnauja analizuojant romano protagonistės sąžinės veikimą.

Romano protagonistė Elzė Kęsgailytė svajoja nuveikti ką nors didingo žmonijos labui. Daujotytės pastebėjimu, kurdama Elzės charakterį, jau senyva rašytoja tarsi grįžo į savo jaunystę, ieškodama jos tvirtos valios motyvacijos, ir tarsi teikė sau psichologinę kompensaciją⁵⁰³. Jau romano pradžioje Elzės ištara leidžia skaitytojui suprasti, kad ji yra įsipareigojusi savo nusistatymui: „Nepagalvojusi, iš nežinių padarau ne syki kitiems nesmagumų, bet... sąmoningai?... Niekuomet negalėčiau... Padariusi juk prarasčiau sielos giedrą...“ (PAA 1967, 15). Elzė – „stipri, valios ir idealų principais savo gyvenimą grindžianti, savo „aš“ sauganti moteris“⁵⁰⁴. Veikėja jautri gamtos grožiui ir kupina idealizmo. Patiriama gamta tiesiogiai siejasi su jos vidiniais išgyvenimais – visos patirtys skatina Elzę permąstyti savo įsipareigojimų ir įsitikinimų vertę. Štai besigrožėdama mėnesienos apšviestu upeliu, kūrinio herojė pajunta gėdą dėl savo apsilaidimų. Tuo pačiu metu jai „gimė didelis, karštas troškimas išlaikyti tą savo širdies taurumą be stambesnių suklydimų“ (PAA 1967, 37). Šis aplinkos įspūdis ir tuokart gimęs suvokimas buvo toks stiprus, kad protagonistė galėjo apčiuopiamai pajusti praityje išmoktų pamokų naudą. Čia mes aptinkame ir „sąmonės pabudimo“ terminą, kurį pavartodama Elzė mums nurodo jos patirčių ir išgyvenimų aktyvaus reflektavimo pradžią. Su šia pradžia prasideda ir aktyvus sąžinės įsitikinimų apmąstymas. Vidinį pokalbį su savo sąžine Elzė pradeda ne tik paveikta gamtos grožio, bet ir dėl įvykių, nutikusių merginai besisvečiuojant savo draugės Severos dvare. Ten ji sutinka Severos sužadėtinį Donatą ir jį įsimyli. Dėl šio jausmo Elzė ima jaustis kalta ir kartu

⁵⁰⁰ Bleizgienė 2013a, 13.

⁵⁰¹ Bleizgienė 2013a, 13.

⁵⁰² Ramunė Bleizdienė, „Tautinio atgimimo interpretacija Gabrielės Petkevičaitės-Bitės romane *Ad astra*“, *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013b.

⁵⁰³ Daujotytė 2001, 140.

⁵⁰⁴ Daujotytė 2001, 142.

drausminama savosios sąžinės. Sverdiolo teigimu, „ką nors drausdamas, įstatymas kvalifikuoja tam tikrus žmogaus veiksmus ir kaip tik šia prasme leidžia jį pažinti“⁵⁰⁵. Sąžinė tampa interiorizuotu įstatymu („Dievo įsakymai glūdi mumyse“, PAA 1967, 304) ir vidiniu teismu. Elzė ima permąstyti visus buvusius įvykius ir įspūdžius, kurie „jos sąmonę akmenis sunkumu buvo prislėgę“ (PAA 1967, 54). Būtent ši „akmenis sunkumo“ metafora nurodo, kad mergina jaučiasi kalta, nors iš tikrųjų toks reiklumas galėtų būti vadinamas skrupulu. Anot Ricoeuro, skrupulinga sąmonė yra subtili ir jautri, trokštanti kuo didesnės tobulybės. Šiuo atveju protagonistės sąmonės negalėtume pavadinti patologiška, nes vidinė kova vyksta nenorint įskaudinti draugės. Šis pernelyg didelis reiklumas sau pasimatys vėlesniais jos bendravimo su Donatu etapais (II romano dalyje). Dabar veikėja laikosi drausminančios ją sąžinės-teisėjo priesakų, nes, Wojtyłos žodžiais tariant, teisingumas dėl sąžinės sukelia vidinę prievartą⁵⁰⁶,

Gi išlaikyti gryną, taurią sielą ir jokiems gyvenimo vyliams nepasiduoti – tai kiekvieno žmogaus pareiga, jei jis pats žmogaus vardo vertas. To vieno turiu laikytis, o daugiau nieko negalvoti ir neištižti, pirmiesiems nelabumams užklupus... Donatas?.. – klausė jos sąmonė, kuriai žmonės sąžinės vardą duoda: – Donatas tinka man, kaip niekas dar gyvenime nepatiko [...] bet jis ne mano!.. (PAA 1967, 58)

Elzės kaltė šiuo metu nemotyvuota, ji jos stipriai ir neišgyvena, tačiau visą laiką ji jaučia esanti nuolatinėje akistatoje su savo sąžine. Kaltę mergina jaučia todėl, kad, anot Sverdiolo, kai įstatymas perkeliamas į vidinį teismą, jis taikomas nebe poelgiui, bet poelgio intencijai⁵⁰⁷. Todėl Elzė seka ir reflektuoja ne tik kiekvieną savo veiksmą, bet ir mintį, intenciją. Pasielgus, jos nuomone, netinkamai, jos sąmonę ar širdį ima slėgti „akmenis sunkumas“, ją apima nepasitenkinimas savimi. Šioms neramioms protagonistės mintims, kūrinyje priešpastatoma gamtos ramybė, kurios apsuptyje jos „sąmonės nesučiumpamos mintys“ ima plaukti ramia vaga. Tokiomis akimirkomis Elzės išgyvenimai dažnai būna nukreipti į ateitį. Būdama bajoriškoje aplinkoje, kur laikas leidžiamas daugiausiai pramogaujant, Elzė gerai pasijunta tik tais atvejais, kai gali kam nors padėti ar pasitarnauti. Štai epizode, kur protagonistė imasi vežti apdegusį vaiką pas gydytoją, ji pajunta širdies ramybę. Tačiau, vos tik pagalvojusi, kad tai malonu, nes toks elgesys patiks Donatui, Elzė iškart ima save drausminti: „Bet... vos spėjo tas jausmas gimti, kaip visą energiją pavartojo mergina juo nusikratyti. Šiuokštu!.. Donato neturi būti mano pasauly!“ (PAA 1967, 120). Nuolatinis savo jausmų ir išgyvenimų reflektavimas bei savęs drausminimas padalina Elzės asmenybę į dvi dalis, kai protas ir sąžinė jai liepia kuo greičiau išvykti iš dvaro, tačiau jausmai merginai sukelia euforinę nuotaiką. Nors Elzei iškilo „aiškesnis, kaip kada nors buvęs, nusistatymas: – esu ir liksiu pareigos žmogus...“ (PAA 1967, 132), panašu, pasirenka

⁵⁰⁵ Sverdiolas 1996, 340.

⁵⁰⁶ Wojtyła 1997, 213.

⁵⁰⁷ Sverdiolas 1996, 326.

jausmus (gal net nesąmoningai) ir lieka draugės namuose, sau motyvuodama, kad to prašė jos draugė. Neatmestina prielaida, kad Elzė, kupina jaunatviško užsidegimo, pernelyg pasitiki savo stipria valia ir priimtu nusistatymu, todėl lieka viešėti Severos namuose. Dėl šios priežasties jai dažnai būna pernelyg sunku dėl užklupusių jausmų ir kovos su sąžine:

– Ir aš dar tebegyvenu to aklo žavingumo metą! – teisė save Elzė. – Tik gyvas many troškimas pribresti prie žmogaus sielos didybės ir kilnumo... Bet niekuomet nesitikėjau, kad tas kelias reikalingas tiek daug aukų, tiek kančių... Valandomis gražus Elzės liemuo sudribdavo, jos galva nusvirdavo, atrodė, lyg per daug sunki našta juos prislėgdavo, – našta, kuria visomis jėgomis stengėsi mergina nusikratyti. (PAA 1967, 141)

Noras nustatyti tikrąją poelgių vertę ir sąžinės nuolat primenama pareiga, dažnai priverčia Elzę pasijusti silpnai ir neužtikrintai: „Paėmė ją noras lyg pačiai nuo savęs pasislėpti, nes pradėjo ją kankinti įsitikinimas, kad ji save praradusi, praradusi savo giedrą „aš“, savo vaikų dienų nusistatymą“ (PAA 1967, 149–150). Elzė suvokia savo laisvę pasirinkdama ir atlikdama veiksmus, už kuriuos ji yra atsakinga. Tačiau, nors ji gali laisvai rinktis, jos laisvė apribota tam tikros situacijos galimybių apimties. Elzė nuolat permąsto įvykius: ji prisimena ir analizuoja veido išraiškas, žvilgsnius, išgirstus žodžius, balso intonacijas. Reflektuojami prisiminimai tuo pat metu jai sukelia ir džiaugsmą, ir skaudžius išgyvenimus. Merginai ypač skausminga, kai ji bando suvokti patirtų situacijų kaltininkus ir savo pačios elgesio motyvus:

Elzės nesiliovė graužęs jos netikęs elgesys su tokia gerbtina moterimi, kaip Donato motina. Ir kodėl visa tai šitaip atsitiko? Kas kaltininkas?.. Kažin kiek kartų klausė savęs Elzė. Ir atsakymas buvo vis tas pats, kad ir kažin kaip raustęs jo ieškodama... Mano pačios vaizduotė! Mano pačios vaizduotė! (PAA 1967, 156)

Nors Elzė dėl savo jausmų kaltina savo vaizduotę, o kovodama su savimi remiasi į savo, kaip ji mano, stiprią valią, jai dažnai tenka teisintis prieš savo pačios sąžinę, kuri ne tik „drausmina“ merginą, bet ir verčia ją leistis į dialogą su sąžine, kai pastaroji jos klausia:

ar galėsi? ar čia tik tavo valios priklauso?.. Ir, griežtumo atsižadėdama, Elzė lyg derasi su savimi: - Tai kas, kad sapnuosiu?.. Tik niekas, niekas apie tai žinoti neturi. [...] sapnai gali būti sapnuojami, o žmogaus pareigos turi būti einamos. (PAA 1967, 157)

Protagonistė dažnai analizuoja savo elgesio motyvus. Ji jaučiasi besielgianti taip, kaip liepia pareiga ir įsipareigojimas prieš žmones, kurių ji nenori įskaudinti. Nepaisant polemikų su sąžine, Elzė yra įsitikinusi, jog elgiasi būtent taip kaip liepia jos vidinis teisėjas, t. y. sąžinė. Tačiau būtų galima teigti, kad ji dar nėra gerai įsisąmoninus savo poelgio motyvų, o prisiimti įsipareigojimai pernelyg dideli jos jaunam amžiui ir menkai patirčiai. Todėl nenuostabu, kad nuolat išgyvena kaltės patirtį. Ricoeuro žodžiais tariant, sąmonės gelmėse ji atsiduria „akistatoje su savimi“, skrupulingos

sąžinės pasaulyje. Nors Elzė bando elgtis taip, kad niekas neįtartų jos jausmų Donatui, tačiau, ji negali to paslėpti nuo savęs, todėl neužtikrintumas savimi lemia jos neteisingus veiksmus kitų atžvilgiu. Pavyzdžiui, ji atsisako malonaus Donato motinos prašymo paviešėti jų dvare. Čia iš tikrųjų didelės įtakos turėjo Elzės vaizduotė, kurios pagalba ji sukuria įsivaizduojamą situaciją, kas galėtų nutikti jos svečiavimosi metu („Gedvilienė sako man, kad jos sūnus Donatas myli mane, norėtų mane vesti...“ (PAA 1967, 163). Vaizduotės pagalba Elzė bando įsigyventi į ateities planus kaip dabartį, kartu susitelkia ties sava praeities patirtimi. Vaizdams keičiant vaizdus, mergina išgyvena ne vieną kankinančią valandą:

Ji turi labiausiai trokšti likti dora ir stipri, kad ištesėtų tėvynei ir savo brangiems seneliams taip tarnauti, kaip jie svajoja ir veikiausiai laukia iš jos... Gerai ji numano, kad turi su savo sukilusia vaizduote kovoti, kovoti... Ta vaizduotė supynė čia visa... tiesiog supančiojo sielą, suraišiojo mintis ir lyg grandinėmis pririšo jos širdį prie svetimo žmogaus [...] Ir trūksta jėgų tas grandines nutraukti... (PAA 1967, 202)

Šiose situacijose mintys apie darbą žmonių labai herojei kol kas pasitarnauja tik kaip gelbėjimosi nuo minčių apie neleistinus jausmus priemonė. Pasak Durkheimio, norint teisingai įvertinti savo elgesį ir apmąstyti pasaulį, reikia gerai suvokti pačius save⁵⁰⁸. Būtent adekvataus savęs suvokimo tuo laiku stinga Elzei. *Blūdo* protagonistas Petras vengė reflektuoti savo išgyvenimus ir patirtis, o štai Elzė savuosius išgyvenimus reflektuoja pernelyg intensyviai, taip nutoldama nuo realybės, patekdama ne tik į vaizduotės, bet ir skrupulingos sąžinės pančius. Todėl savęs kaltinimą seka savęs teisinimas: „Ir kur čia mano kaltė?! Nors širdį ėda nerimas... Tiek esu draugėms skelbusi apie valios stiprumą!“ (PAA 1967, 202) Aprašoma Elzės savijauta nurodo vidinių pergyvenimų intensyvumą. Patenkama į dviprasmišką situaciją: protagonistė kartu aktyviai reflektuoja savąsias patirtis ir kartu bet kokia kaina stengiasi užgniaužti besiveržiančius jausmus. Meilė Donatui reiškiasi ne tik mintimis, išgyvenimais, bet ir sapnais, kvapais, vaizdiniais: „Žybtelėjo jos galvoje klausimas: ar pasiekiau jau visišką nesusivokimą?! Ir kaip nusikratyti tuo slegiančiu kliedesiu?! Kokiu būdu sutramdyti iškrikę jausmai, vaizduotė?“ (PAA 1967, 204) Nors palikdama Severos namus Elzė nutaria, kad jos sąžinė tyra, tačiau likusi viena ji imasi papildomo sąžinės tyrimo. Mergina prisimena visus įvykius, kurie įvyko per dvi viešėjimo dvare savaites, permąsto smulkiausias patirčių detales, įvertina savo elgesio tam tikrose situacijose tinkamumą ir nusprendžia, kad ji nenusikalto nei savo draugei, nei savo sąžinės įsitikinimams. Jeigu išoriškai Elzei pavyko nuslėpti savo jausmus Donatui nuo aplinkinių, tai vidiniai išgyvenimai buvo užgulę jos širdį visu sunkumu. Likusi viena mergina pasineria į jausmų ir išgyvenimų sūkurį, tačiau yra tvirtai apsisprendusi meilės jausmą Donatui palengva išrauti. To reikalauja

⁵⁰⁸ Diurkheimas, Emilis, „Išvados apie pirmuosius du dorovės elementus“, *Gėrio kontūrai: Iš XX a. užsienio etikos*, sud. B. Kuzmickas, Vilnius: Mintis, 1989, 150.

Elzės nusistatymas dirbti žmonių labui. Protagonistei jausmus sujaukia ne tik netikėtai gimusi meilė, bet aplinkinių elgesys, išgirsti pasakojimai apie baudžiamuosius laikus. Visas neigiamas mintis ir pergyvenimus mergina pavadina „šmėklomis jos sąmonėje“, kuriomis ji žūt būt pasiruošusi atsikratyti. Tačiau patirties įsisąmoninimas atskleidžia, koks nelengvas yra toks kelias jautriai, gyvenamosios patirties stokojančiai merginai. Viena me epizode skaitome, kaip neišlaikiusi išgyvenimų srauto, Elzės sąžinė, jos pačios balsu pasako karčią tiesą apie susidariusią situaciją:

Elzė pati nepajuto, kaip jos pačios lūpos tame tuščiaame kambaryje prabilo svetimo žmogaus balsu:

– Pakilai kaip erelis, nutūpei kaip vabalas.

Krūptelėjo, tą balsą išgirdusi, taip svetimą, nors iš jos pačios krūtinės kylantį, ir susigėdijo, prisiminė savo mintis, dar taip neseniai sparnuotas, drąsiai dvasios aukštybėse benardančios. (PAA 1967, 264)

Praeitį vėl aktualizuoja dabartyje, jai prieš akis iškyla liūdno Donato motinos akys ir jos pasakyti žodžiai: „Ad astra“. Šie itin gyvi prisiminimai verčia Elzę tai sugrįžti į tiesiog čia esančią dabartį ir rūpintis esamybe, tai vėl pasinerti į ją kankinančias vizijas, į laiką ir situaciją, kuriuos būtų galima pavadinti „kas būtų, jeigu būtų“. Išgyvendama egzistencinį nerimą protagonistė jaučia koks siauras tapo jos pareigos takelis, kaip sunku laikytis sau duoto žodžio. Tačiau esantis glaudus santykis su sąžine leidžia nors akimirksniui atgauti nusilpusias merginos vidines jėgas:

Ji tik numano, kad takas į tokią šviesą ir laimę eitų per Severos suardytą laimę, per draugės paneigtą gerą viltį... [...] Kuo virstų ji pati, nustojusi sąžinės ramumo?.. Koks beliktų gyvenimas be savigarbos?.. Ar ne didesnėse tamsybėse tektų bristi, ne kaip dabar? (PAA 1967, 280)

Kad ir koks tuo metu Elzei atrodo silpnas jos sąžinės balsas, ji pasiryžta jo klausyti: „Pareigos balso netroškiniu savoje sieloje!“ (PAA 1967, 280) Vykstant stiprioms minčių ir išgyvenimų kolizijoms, Elzės sąžinė prabyla ir kitu balsu, verčiančiu nepamiršti ir savosios gerovės: „Iš kažkur atplaukė staigus klausimas: draugės gailėdamasi... taip tai taip... bet kas tau davė teisę pačią save skausti? žudyti?..“ (PAA 1967, 303) Anot Wojtyłos, sąmonė sąžinės sprendimams garantuoja subjektišką teisingumo ir tikrumo išgyvenimą⁵⁰⁹, todėl šiuo atveju sąžinė ragina nepamiršti ne tik pareigos kitam, bet ir pareigos sau. Nors protagonistė pasiryžusi išlaikyti „brangiausią turtą – ramią, tyrą sąžinę“ (PAA 1967, 304), intensyvus savosios patirties ir išgyvenimų reflektavimas tik parodo, kad Elzė ne visuomet buvo įsitikinusi savo sąžinės teisumu. Vienų skausmingų apmąstymų metu Elzė išgirsta, kaip ji pati įvardija, rūstaus mokytojo arba teisėjo klausimą: „Ką gi kito iki šiol darei?“ (PAA 1967, 320) Taip aiškiai sąžinės „užduotas“ klausimas priverčia merginą pabusti iš savo apmąstymų ir savęs gailėjimosi bei prisiminti sau pačiai duotus pažadus. Elzė jau nebe mintimis, o pusbalsiu pasako

⁵⁰⁹ Wojtyła 1997, 209.

„Gėda man“, tartum norėdama, „kad jos visa būtybė juos išgirstų ir persiimtų tų žodžių turiniu“ (PAA 1967, 321).

Antroje dalyje aprašomi įvykiai – pažintis su studentais Bataičiu ir Žyliu, kurie paaiškina, ką gero būtų galima padaryti Lietuvos žmonių labui, susipykimas su pažįstamomis poniomis, neteisingi kaltinimai padeda Elzei suprasti, kuo ji gali būti naudinga savo tautai: „Suprato dabar irgi, kad kiekvieno piliečio pareiga sekti savo valdžios darbuotę ir priešintis neteisybei...“ (PAA 1967, 453) ir taip pat padėjo jai susiformuoti tvirtą nusistatymą: „Noriu būti savarankišku žmogumi, kuris nesidrovi atsakyti už savo veiksmus! Ir niekuomet neisiu prieš savo sąžinę!“ (PAA 1967, 477) Fraze, kad ji klausys tik savo sąžinės balso Elzė pakartoja net keletą kartų, taip suteikdama savo sąžinei galutinės neklystančios instancijos reikšmę. Labdaros baliuje vėl susitikusi Donatą, Elzė pasijunta lyg nugrimzdusi į gražų sapną. Ji vėl intensyviai išgyvena prievarta kiek prigesintus jausmus. Tačiau šalia romantiškų jausmų aktyviai patiriamas ir sąžinės dalyvavimas, primenantis merginai jos pareigą: „Ji yra ir liks... nežiūrint į visa, tvirčiau kaip kada nors pasiryžusi eiti gyvenime tuo keliu, kurį rodo jos sąžinės balsas...“ (PAA 1967, 492) Elzė dažnai reflektuodama paskutinių dviejų mėnesių įvykius prisimena, kad Severos dvare ji jausdavosi savo „Aš“ praradusi, o štai neigiamų patirčių išgyvenimas Liepojoje ją „privertė atsargumu apsiginkluoti ir budriai to savo „aš“ sargyboje stovėti ir tą savo „aš“ aiškiai nustatyti“ (PAA 1967, 499). Naujai susikristalizavusį „Aš“ lydi aiškiau suvokiami sąžinės įsitikinimai. Tačiau Elzės sąžinė ir vėliau nepraranda to paties skrupulingumo, koku pasižymėjo viešėdama Gerbutų dvare. Todėl, net ir tuomet, kai Donatas jai išsako savo jausmus, Elzė jaučia pareigą Donatą atstumti ir savo meilės išsižadėti dėl savo draugės laimės ir dėl savo tikslo – dirbti Lietuvai naudingą darbą: „Kito kelio iš susidariusios būklės Elzė nematė, kaip tą, kuri jos tiesos pajautimas rodė, kad širdžiai ir labai sunku buvo kelti.“ (PAA 1967, 520) Daujotytės teigimu, žmogus yra toks, koks jis pasirenka arba apsisprendžia būti. Tačiau pasirinkti iš karto negalima, nes visas gyvenimas yra rinkimasis. Petkevičaitė vadovaudamasi švietėjų ir pozityvistų ideologija, į klausimą, iš kur randasi sprendimų motyvacija, atsako – „iš žmogaus priklausymo tautai, kultūrai, iš pareigos kitiems, proto ir sąžinės“⁵¹⁰.

Mintis, kad visas gyvenimas yra rinkimasis ir kad itin svarbus žmogaus priklausymas kultūrai nesvetima ir Sofijos Kymantaistės-Čiurlionienės kūrybai. Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė – rašytoja, visuomenės veikėja, literatūros ir meno kritikė. XX a. pradžioje Kymantaitė-Čiurlionienė buvo viena iš inteligentų, puoselelusių modernią lietuvišką savimonę, išklausiusi daug universitetinių filosofijos, literatūros, psichologijos ir pedagogikos kursų⁵¹¹. Žvelgdama į tuometinę kultūrinę Lietuvos būklę, ji suprato, kad nepakanka kurti meną, bet būtina kelti bendrą kultūrinį lygį, mokant ir

⁵¹⁰ Daujotytė 2001, 136.

⁵¹¹ Nida Gaidauskienė, „Merginų lavinimosi galimybės XX a. pradžios Krokovoje“, *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, 149.

auklėjant tautiečius⁵¹². Kita vertus, nors rašytoja ir suprato liaudies švietimo reikalingumą, lietuvių visuomenės kultūringumą ji kėlė iš individo sielos turtingumo, todėl „nubrėžė ryškią skiriamąją ribą tarp ‚skaitymėlių liaudžiai‘ ir gryniosios literatūros bei meno, kurie būtų pajėgūs atskleisti tautos individualumą tarptautinėje kultūrinėje erdvėje⁵¹³. „Paklauskime mūsų inteligentų, ką skaito, sugrįžę iš teismo, nuo ligonio, iš biuro, ir išgirsime, jog vardai Nietzsche, Baudelaire, Maeterlinck dažnai yra svetimi, kaip ir visų tų žmonijos genijų mintys, kurie ieško ir trokšta aukštesnį gyvenimą ir tikresnį žmogų išvysti“⁵¹⁴. Anot Jurgutienės, Kymantaitė-Čiurlionienė Krokuvoje buvo išklausiusi paskaitų apie Nietzsche’ę ir kitus skatinusi jį skaityti. Ir nors, anot mokslininkės, Lietuvoje nerasime aiškesnių Nietzsche’ės citatų, tačiau su vokiečių mąstytoju lietuvių rašytoją suartina panaši estetinės minties kryptis⁵¹⁵. Čiurlionienė meninei kūrybai suteikė romantiškai pakylėtą statusą, kūrybą prilygindama religijai⁵¹⁶, ji stoji prieš pragmatinį kūrybos traktavimą, prieš primityvų ir lėkštą meno supratimą, hiperbolizuojantį švietėjišką ir socialinę jo funkciją, iškeldama kūrybos meniškumo vertybę⁵¹⁷.

Kymantaitė-Čiurlionienė pasisakė už vyro ir moters santykių tikrumo, gilumo, nuoširdumo reikmę tarp lietuvių inteligentų, tikros, etiškai tyros šeimos siekinį⁵¹⁸. Drausminanti sąžinės poveikį patiria ir Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės romano *Bundanti žemė* (1934, romanas neužbaigtas)⁵¹⁹ herojus Steponas. Jis, išvykęs studijuoti į Maskvą, užmezga romantiškus santykius su ištekėjusia rusų ponia Glafira, nors herojus ir žino, kad šie santykiai labai įskaudintų jo artimuosius, ypač motiną. Šiame tekste, per herojaus mintis, išryškėja ir pačios autorės pažiūros. Jurgutienės teigimu, Kymantaitė-Čiurlionienė kvietė lietuvių inteligentiją, kad ši po studijų nesusigundytų svetur rastu lengvesniu gyvenimu ir grįžtų į tėvynę dirbti kultūrinio darbo, taip pat, kad susidomėtų nacionalinės savimonės ir kultūros substancialumu⁵²⁰. Kavolio teigimu, tautinio atgimimo laikotarpiu susiformavo pažiūra, kad mišrią šeimą reikėtų smerkti kaip moralinį nusizengimą, nes mišri šeima turėjo reikšti nutautimą. Šitokia pasmerkimo pažiūra susikūrė moralinių ir socialinių (tautinių) idealų sutapdinimo dėka⁵²¹. Pirmuosius sąžinės priekaištus Steponas patiria pamatęs pro langą Glafiros neįgalų vyrą. Čia herojaus sąžinė lyg kažkas svetimas Kitas jo užklausia: „Ką gi tu čia

⁵¹² Rasa Andriušytė-Žukienė, „Dviese kūrybos pasaulyje: dailininkas M. K. Čiurlionis ir rašytoja S. Čiurlionienė-Kymantaitė“, *Lyčių studijos ir tyrimai*, 2012, 10, 48.

⁵¹³ Gaidauskienė 2013, 151.

⁵¹⁴ Cit. iš Viktorija Daujotytė, *Parašyta moterų*, Vilnius: Alma littera, 2001, 230.

⁵¹⁵ Jurgutienė 1998, 206–207.

⁵¹⁶ Jurgutienė 1998, 12.

⁵¹⁷ Jurgutienė 1998, 236.

⁵¹⁸ Gaidauskienė 2013, 145.

⁵¹⁹ Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė, „Bundanti žemė“, *Raštai* 3, Vilnius: Vaga, 1988.

⁵²⁰ Jurgutienė 1998, 199.

⁵²¹ Kavolis, 2006, 271.

darai?“ Vidinis, bet aiškiai girdimas, balsas klausimą kartoja ir taip nustebina Steponą, kad net priverčia jį pasijusti nejaukiai. Po šio drausminančio sąžinės balso herojų užplūsta įvairūs neigiami jausmai: šleikštulys, skausmas, gėda. Reflektuodamas savo išgyvenimus, jis suvokia, kad šitaip ilgiau besielgdamas įskaudintų žymiai daugiau žmonių, ne vien savo motiną. Steponas permąsto visas savo patirtis ir nusprendžia šiuos santykius nutraukti. Net sugrįžęs pas savo artimuosius Steponas dar ilgai jaučia nerimą dėl buvusių slaptų santykių Maskvoje. Norėdamas motinai paprieštarauti dėl švelnaus ir pasiduodančio kūrinio veikėjo būdo, jo viduje vėl skamba balsas „kiek netikras – kažin kas jame kartoja aitriai: „taip buvo – taip buvo““ (ČKBŽ 1988, 143). Atrodytų, jog šis drausminantis priminimas saugojo Steponą, kad nepasiduotų įvairiems potraukiams ir polinkiams, nes Kanto žodžiais tariant, moralaus charakterio vertė atsiskleidžia gero daryme iš pareigos, bet ne vadovaujantis polinkiu. Remiantis šiuo pastebėjimu, galima teigti, kad Stepono vis girdimas jam svetimas balsas, kuris tai drausmina, tai priekaištauja herojui yra jo paties sąžinės balsas. Nusprendęs nutraukti santykius su Glafira, Steponas jaučia kaltę ir prieš savo mylimąją. Todėl gavęs jos laišką, jis vis mintyse kartojo: „aš kaltas, aš neišpasakytai kaltas prieš tave, kaltas prieš visus“ (ČKBŽ 1988, 148). Tačiau viską prisiminęs, herojus vėl susimąsto apie savo motiną, ir kaip visuomet išgirsta tą jam svetimą balsą: „Norėtum pasigirti“ ir jam „lig pat sąžinės gelmės pasidarė savęs gėda“ (ČKBŽ 1988, 149). Šioje situacijoje susiduriama su dvejopa sąžinės veikla: santykiuose su motina jaučiamas drausminantis sąžinės priminimas, santykiuose su Glafira išgyvenami sąžinės priekaištai dėl jau atliktų veiksmų, todėl Steponas ruošiasi pasinerti į darbą, kad jo sąžinės nerimas būtų nutildytas. Kadangi romanas neužbaigtas, nėra galimybės išsiaiškinti, tolesnių sąžinės įtakos romano herojų elgesiui atvejų.

Šiame poskyryje, remiantis fenomenologine filosofija, išnagrinėjus romanuose *Ad astra* ir *Bundanti žemė* perteiktą drausminančios sąžinės apraiškas, galima pasakyti, kad abiejuose romanuose veikėjų būsimą elgesį kontroliuoja jų sąžinė. Drausminanti sąžinė veikia ne tik kaip nuo neteisingo elgesio stabdantis „auklėtojas“, bet ir kaip pagalba dvasiniam brendimui, veikėjų savos tapatybės formavimui bei naudingai visuomeninei veiklai angažuojantis veiksnys. Romanų protagonistai sąžinės drausminanti poveikį išgyvena gilindamiesi į save, reflektuodami savo elgesį ir išgyventas įvairias patirtis, į pirmą planą iškeldami aukojimąsi dėl kitų ir atsisakydami, jų nuomone, tam trukdančių jausmų.

3.5.3. Priekaištaujanti sąžinė

Kai žmogus veikia priešingai saviems įsitikinimams, jis paprastai jaučia sąžinės graužatį. Sąžinė po veiksmo tarsi teisėjas vertina žmogaus elgesį ir jį „teisia“. Sąžinės graužatis pasireiškia dvasiniu skausmu ir priekaištaujančiomis mintimis. Priekaištaujančios kitaip nei drausminančios sąžinės, kurios veikimas pasireiškia dažniausiai

prie veiksmą (vertinami motyvai ir atliktinas veiksmas), sąžinės graužatį žmogus gali pajausi matydamas ir reflektuodamas savo veiksmų pasekmes, Panašiu sąžinės priekaištų įkairiais tampa Budriai iš Petkevičaitės-Bitės apsakymo *Nebepirmas* (1902) ir Petras Jonaitis iš Lazdynų Pelėdos (Sofijos Pšibiliauskienės) romano *Klaida* (1909).

Lietuvių inteligentija, ieškodama naujojo modernaus lietuvių tapatumo, nusigręžė nuo tėvų diegtojo ir dažnai konfliktavo su tradicija. Ambicingi jaunuoliai, trokštantys įsitvirtinti naujoje bendruomenėje, ne visada suprato, kad iš valstiečių kilusiems, bus nelengva įvaldyti socialinę ir kultūrinę daugiataučio miesto erdvę, jų požiūris į miestą neretai buvo artikuliuojamas valstietišškai kaip į blogą, ištvirkusią ir svetimą aplinką⁵²².

Petkevičaitės apsakyme *Nebepirmas* (1902)⁵²³ pasakojama apie vienos šeimos dramą, kai sūnus nepaklūsta tėvų valiai būti kunigu ir pabėga iš namų. Tuo laikotarpiu tai gana dažna situacija. Kavolio žodžiais tariant, paaštrėjusį tėvų-sūnų konfliktą galima aiškinti padidėjusiu skirtumu tarp tėvų tradicinės kultūros ir sūnų moderniosios⁵²⁴. Tėvai iš pradžių pilni pykčio dėl sugriautų vilčių turėti sūnų kunigą, kuris atneštų šeimai garbę ir pagelbėtų tėvams materialiai. Tačiau vėliau dėl prarasto sūnaus situacija keičiasi – pyktį keičia sąžinės graužatis. Praeities įvykiai aktualizuojasi dabartyje, todėl kiekvienas sūniui priklausantis daiktas priverčia motiną patirti tai, kas jau buvo patirta anksčiau:

Kiekvienas mažmožis priminė jai jos numylėtą vaiką. Klėtyje, kur jis, pargrįžęs vasaros, gulėdavo ir kur dabar stovėjo ta pati lova, dar niekieno nejudinta, jo drabužiai ant sienos sukabinti ir jo knygos ant stalo – viena dargi atversta, tarytum jis tuoj ateis ir paims skaityti; ir sodelis, kur obelų ir kriaušių paunksmėje taip mėgdavo mokyti, ir prieangis, kur sekmadieniais ir vakarais su saviškiais šnekėdavo, juokuodavo, dainuodavo – visada ji matė jį kaip gyvą, nė valandėlei negalėjo užmiršti. (PN 1902, 12)

Šiame tekste perteiktas sinestetiškai suvokiamas pasaulis: motina patiria sūnaus nebuvimą ir kartu suvokia, jog ji prisidėjo prie situacijos beviltiškumo, šis išgyvenimas implikuoja sąžinės graužatį. Pasakotojas užsimena, kad ir anksčiau motina dažnai gyvendavo atsiminimais apie sūnų bei vaizduotėje susikurtais vaizdais apie sūnų kunigą: „Juk jis, – tardavo ji sau, – jos pagimdytas, jos taip vargingai išauklėtas kūdikis, liks šviesiu žmogum, visi jį godos, visi jį žiūrės kaip į saulę...“ (PN 1902, 12) Šie vaizdai – tai norimos ateities perkėlimas į dabartį ir džiaugsmingas išgyvenimas. Prisiminimai suteikia jai dar daugiau skausmingų išgyvenimų. Visi išgyventi dalykai įgauna intencionalių objektų statusą, nes prisiminimai atsiskleidžia ne kaip šiaip prisi-

⁵²² Balkelis 2012, 93.

⁵²³ B. [Gabrielė Pekevičaitė-Bitė,] *Nebepirmas: paveikslėlis iš moksleivių gyvenimo*, Bitėnai: spausdinta pas M. Jankų, Bitėnuose, per Lompėnus, 1902. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=25310>)

⁵²⁴ Kavolis 1991, 123.

minimai, bet kaip prisiminta patirtis. Dabarties situacijos suvokimas motinai sunkus, dvasinis skausmas pamažu perauga į išgyvenamą fizinį skausmą. Budris (tėvas) taip pat išgyvena sąžinės graužatį ir skausmą, tik kiek santūriau, labiau užsisklendęs savyje. Jis stengiasi permąstyti viską ir savo elgesiui rasti pateisinimą, tačiau nesėkmingai:

Pastovėjęs staiga mosteldavo ranka, tartum norėjo atstumti nuo savęs baisiai slegiančius jausmus, palinguodavo galvą ir sunkiai atsidusdavo; rodos, kad jis tuo atsidūsėjimu atsiveikina su visu tuo, kas jam gyvenime buvo brangiausia.
(PN 1902, 15)

Išsivaduoti iš kankinančių jausmų ir atgauti ramybę tėvams nepadėjo nei karštos maldos, nei pasikalbėjimas su kunigu. Atrodytų, lyg Budriams laikas sustojo ties dabartimi, kurioje reiškesi tik praeitis be ateities. Autorė apie sąžinės priekaištus tiesiogiai nerašo, tačiau pagal tekste atskleidžiamus dvasinius išgyvenimus, kurie tampa tėvų fizinų negalavimų priežastimi, galima būtų teigti, jog yra išgyvenama kaltė ir sąžinės graužatis. Iš pasakotojo sužinome, kad abu tėvai, o ypač motina, tapo lyg šešėlis. Jų kūnai nejautrūs aplinkai, gyvenama tik prisiminimais ir neaiškios ateities nerimu. Tai dvilypis laiko išgyvenimas, kai iš ateities nieko nebesitikima ir kartu joje regint troškimo išsipildymą. Gyvenamoji erdvė tampa ne tokia aktuali. Pasakotojas pastebi, kad „ūkyj jau nebuvo tokios tvarkos, kaip seniau; viskas gedo, laukai ėmė menčiau derėti, gyvuliai nykti, trobų stogai irti ir pačios trobos pradėjo krypti ir žemėn lįsti“ (PN 1902, 16). Itin svarbūs tampa garsai, nes „mažiausias trinktelėjimas kieme“ priversdavo Budrius pasijusti esančius gyvus kūniškai, būti čia ir dabar, laikinai išeiti iš laukimo būsenos. Po šešerių metų grįžus sergančiam sūnui, tėvai susikoncentruoja į dabar vykstančius įvykius, tačiau sąmonę slegia nepakeliama našta, o viduje – stiprus skausmas.

Skausmingas patirtis ir sąžinės priekaištus išgyvena Lazdynų Pelėdos kūrinų veikėjai. Daujotytės pastebėjimu, Lazdynų Pelėdai svarbiausia yra perteikti įvykį, nuotykią, ypač ją traukia liūdna melodramatinė situacija: rašytoja specialiai siekia gaudinti, nelaimių aprašymus sustiprindama, pabrėždama⁵²⁵. Anot mokslininkės, *Klaidą* galima laikyti moteriškosios ideologijos romanu⁵²⁶. „Moteriškoji žiūra labiau akcentuoja gyvą, kenčiantį žmogų, negu abstrakčią kategoriją“⁵²⁷. Lazdynų Pelėdos romano *Klaida* (1909)⁵²⁸ protagonistas Petras Jonaitis – iš valstiečių kilęs šviesuolis, advokatas. Iš pasakotojos mes sužinome, kad Petras prieš tėvų norą yra vedęs bajoraitę ir jau seniai nelankęs tėvų. Apie sūnaus ketinimus vesti tėvai sužino iš laiško, kuriame Petras gana detalai aprašo savo ketinimų ir poelgių motyvus. Iš laiškų turinio ir tolimesnių įvykių (Petro apsilankymas su žmona) skaitytojas sužino, kad kūrinio protagonistas, būdamas menkos savivertės, nesugeba atsispirti svetimai įtakai. Palyginę esamą

⁵²⁵ Daujotytė 2001, 179.

⁵²⁶ Daujotytė 2001, 169.

⁵²⁷ Daujotytė 2001, 168.

⁵²⁸ Lazdynų Pelėda, *Klaida*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1909. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=103400>)

situaciją su Petro jaunystės pasiryžimais: „Paskui, atsiminė savo žodžius, kaip jisai, savo mokslus pabaigęs, žadėjo sugrįžti pagelbėt jai mokyties ir darbuoties savo žmonių gėrybei“ (LPK 1909, 188), darytina prielaida, kad protagonistui trūksta laisvos valios tiems pasiryžimams įgyvendinti. Anot Wojtyłos, savęs turėjimas kaip specifinė asmens struktūrinė savybė atsiskleidžia ir pasitvirtina valingu veiksmu, todėl žmogus pats dėl savęs nusprendžia valia. Per valią realizuojasi ir asmens savęs valdymas⁵²⁹. Tačiau mes susiduriame su valios arba elgesio konformišku išorinių verčių atžvilgiu, nes herojus apgailėstauja dėl neįvykdytų (nevykdomų) įsipareigojimų savo tėvams ir kaimo žmonėms, tačiau neturi valios šiai būsenai pasipriešinti ir savęs valdyti. Atrodytų taip, lyg išorinės jėgos valdytų Petro veiksmus ir jo apsisprendimus. Todėl Petras gyvena išgyvendamas nuolatinis sąžinės priekaištus. Petrą dažnai lanko prisiminimai apie tai, kas buvo išgyventa ir patirta, praeitis aktualizuojasi, todėl nenuostabu, kad jo sąžinė netgi įgyja tam tikrus pavidalus:

Ėmė maivyti jam įvairūs reginiai iš praeities. Sielos akimis matė toli Lietuvoje žemas, sudribusias sodiečių trobeles; matė tėvą ir motyną, kiauras dienas besitūrėjančius aplinkui ūkį: seseris, [...] ir iš eilios prisiminė jam kaimynas Grigas su savo pamokslu. Digtelėjo jam kažin-kas į širdį, net veidas nukaito. Ką jis dabar pasakytų pamatęs jį – Petrą – belėbaujant pūkuose?.. Šiandien esu tikrai nuvargęs, – ėmė teisintis lyg patsai prieš save, lyg prieš nematomą tolimą Grigą. (LPK 1909, 159–160)

Šioje citatoje matome, kad protagonisto sąžinė ne tik įgauna kaimyno Grigo pavidalą, bet suteikia ir fizinės kančias. Nors Petro kūnas yra čia ir dabar, sąžinės graužatis jį nukelia būtent į tą laiko momentą, kada buvo prisiimti įsipareigojimai. Nepaisant skausmingai reflektuojamų prisiminimų ir išgyvenamų sąžinės kančių, Petras nieko savo gyvenime nekeičia, įsipareigojimų vykdymą nukeldamas vis į tolimesnę ateitį. Kūrinio veikėjas sąžinės priekaištus numalšinti siekia ne imdamasis tų darbų, kurie jį būtų išlaisvinę, bet bandydamas visus įsipareigojimus užmiršti. Petras nėra laisvas, nes laisvė, Wojtyłos teigimu, yra priklausymas nuo savęs, o išplėstine reikšme – nepriklausomybė intencijos srityje⁵³⁰. Aptariamasis veikėjas dažnai renkasi tai, kas nėra tikrasis gėris, todėl jo gyvenimo situacija darosi vis komplikutesnė, jis nuolat jaučia kalbę, jam darosi vis sunkiau reflektuoti esamas patirtis ir rasti atsakymus į jį neraminančius klausimus. Pavyzdžiui, jis nežino, kaip elgtis su savo žmonos įgeidžiais. Petru tampa sunku net teisingai pasirinkti. Štai jis verčiamas apmokėti žmonos, kuri apeliuoja į jo sąžinę („Nemokėk, jeigu tau sąžinė taip liepia“, LPK 1909, 249), sąskaitas, arba duoti tėvų prašomą tūkstantį savo sesers vestuvėms. Tačiau nei vykstantys teisingo suvokimo aktai, nei išgyvenimų srauto reflektavimas nepadedą kovoje su savo taisykles diktuojančiomis aplinkybėmis:

Tai vėl suširdęs, šimtus ir tūkstančius velnių ir kitų negerovių į pagalbą kviedamas, kėsinosi nepasiduoti, o tuo tarpu sąžinė nenumaldomai kartojo savo:

⁵²⁹ Wojtyła 1997, 154–155.

⁵³⁰ Wojtyła 1997, 188.

kaltas! kaltas! kaltas! Kaltas, nes esi subrendęs vyras ir turi valdyties ir elgties savarankiškai. Tu, tu patsai sava ranka grobi tėvynės turtą, turtą tave išauklėjusių vargdienių. (LPK 1909, 253–254)

Kiek vėliau, Petruį vis giliau klimpstant į pasyvaus miesčioniškumo liūną, sąžinę ir prisiminimus sujudina pro šalį einantys nepažįstami studentai. Protagonistas taip sukrečiamas jų pokalbio, kad ima galvoti apie savižudybę:

– *Žiūrėk, ar tai ne tikras pavyzdys skriaudamičio, dykaduonio buržuozo? – tarė vienas antram lietuviškai.*

– *Tiesą sakai, brolau! Žiūrėk, dar ir kraida apsibaltinęs. Matomai, pernakt kortomis lošė.*

– *Kam šitokius visuomenės kirmičius žemė nešioja! [...]*

– *Brrr! – susikratė ponas Petras ir, pakėlęs galvą, apsidairė. Šaltis jį pradėjo krėsti. Spėkų trūksta.*

– *Jau nebeišsisiuksiu iš šitų painių. Sprausiuos kulipką kakton ir užbaigsiu viską vienu sykiu. Greičiau pabaigsiu, mažiau bus klaidų [...].* (LPK 1909, 261–262)

Tačiau vėliau, kaip dažniausiai jam nutinka, išgyvenimai vėl nukreipiami į praeitį ir į ateitį. Aktualizuojama tolima praeitis, kuri, regis, nusitęsia iki šiandienos. Nuo rytojaus, „vėliausiai poryt“, kūrinio herojus žada keistis. Ricoeuro žodžiais tariant, protagonisto sąžinė „jaučiasi įkalinta savo pačios neteisume ir, dar blogiau, savo pačios melagingoje pretenzijoje būti teisia“⁵³¹. Tačiau ir šį kartą išgyvenimų ir įvykių srautas pasirodo pernelyg stiprus, kad Petras jam pasipriešintų: „Ir ponas Petras [...] kas kartas mažiau prieš tą srovę besispyrė. Įsitraukė pamaži ir priprato, nors pats prie to neprisipažino; nejučiomis prisiėmęs pačios ir ypač gražiosios baronienės pažiūras, teisinosi save nuolatai reikalu užvesti pažintis ir sąryšius, kad galėtų pelningiau darbuoties“ (LPK 1909, 264). Galima būtų paminėti, kad Petras, ne taip kaip *Blūdo* protagonistas, kuris sąžinę patiria kaip susitikimą su Kitu, sąžinės priekaištus išgyvena kaip nuolatinę būseną. Wojtylos teigimu, sąžinės funkcija yra padaryti, kad veiksmas priklausytų nuo pažintos tiesos, o tame glūdi valios laisvės priklausomybė nuo tikrojo gėrio⁵³². Romano veikėjas Petras grįžo, atrodytų, pažinęs tikrąją tiesą apie savo gyvenimą: „Užmušiau aš savo gyvenimą susiklaidinęs, pagelbėk, mamele, tinkamai išlaikyt pasekmę ar, tikriaus gal, vieną iš daugelio tų klaidų pasekmių“ (LPK 1909, 310). Dajotytės teigimu, vyresnės, ypač senyvos Lazdynų Pelėdos kūriniuose pavaizduotos motinos yra apgaubtos skausminga šviesa: jos ištikimos, laukiančios, ginančios, ieškančios, lydinčios⁵³³. Tokią mes matome ir senąją Jonaitienę – laukiančią ir atleidžiančią visus sūnaus aplaidumus. Tačiau, jai tenka ir vėl nusiminti, nes Petras, neturėdamas suformuotų tvirtų įsitikinimų, aktyvaus minties darbo viduje toliau iš-

⁵³¹ Ricoeur 2001, 40.

⁵³² Wojtyła 1997, 205.

⁵³³ Dajotytė 2001, 164.

gyvena dvasinę įtampą. Jam sunku nuspręsti, koks turėtų būti tolimesnis jo veiksmų ir gyvenimo planas. Vidinė įtampa, kurią kelia praeities prisiminimai, užkerta kelią nusiraminiui, skatina herojaus nepasitenkinimą savimi. Sąžinės graužatis ypač suintensyvėja matant, kitų kūrinių herojų pasiaukojamą elgesį (Marytės Stonaitės besąlygiškas atsidavimas darbui):

Stonaitėi Bubokams besakant ačiū už suteiktą pagalbą, stovėjo jisai nuošaliai, ir keistas jausmų mišinys jį apgulė. Jautė kažin ko gėdą, piktumą, nerimą, lygu ne savo vietoje prisijausdamas. [...]

– Kvailys ir niekšas buvau ir esu, – kartojo sau, lėtai dabar žingsniuodamas. – Kad bent sykį baigus tokį varginantį gyvenimą; viską baigus ir atsilsėjus nuo visko. Atsilsėjus amžina ramybe kapuose, grabe, širdis nustotų gėlus, sąžinė nebkoliotų. (LPK 1909, 355)

Petro išgyvenama dvasinė kančia prikausto jį ir prie aktualiosios dabarties, ir prie praeities klaidų, todėl išgyvenamą kančią jis patiria kaip egzistencinį sunkumą. Protagonistas galvoja apie mirtį kaip apie išsivadavimą iš dvasios kančių, kur jį kankina sąžinės priekaištai ir akistata su silpna jo valia. Juk kaip rašė Erichas Frommas, valia nėra abstrakti žmogaus galia, kurią jis turi atskirai nuo savo charakterio; priešingai, valia yra jo charakterio išraiška. Neproduktyviam žmogui, kuris yra savo iracionalių aistrų vergas, trūksta šios valios⁵³⁴. Valios nebuvimas, nuolatiniai prisiminimai verčia save kaltinti: „Ir šit keliolika praėjo metų, pakol pastebėjo to sukurio bergždžią ir kvailą tuštybę ir grįžo namo, pats nesuvokdamas, kuo tolesniai beužpildys paprastąsias gyvenimo dienas“ (LPK 1909, 371). Nepaisant Petro minčių, kad jis besas „išalintų“ nervų ir dvasios ir, kad pasiaukojamam darbui jis nebetinkas, tai jam nesutrukdo įsitraukti į socialistų siūlomus reikalus. Čia protagonistas vėl pasirodo kaip bevalis ir be savų įsitikinimų žmogus – jis įsitraukė į abejotiną veiklą (revoliucinių idėjų platinimu, nors kiti jo bendražygiai užsiėmė nusikalstama veikla), nes buvo spaudžiamas aplinkinių (Juodeikio). Naujoji veikla socialistų tarpe skatina Petrą mąstyti apie ateitį. Bėda ta, kad šiuo atveju, jis daug ko nežino ir daug ko nesupranta. Pagal tai, kaip pasakotoja apibūdina Petrą (piktas, nekalbus, nenakvojęs namuose), galima suprasti, kad tai nebuvo ta veikla ir tos aplinkybės, kurios būtų galėję nutildyti sąžinės priekaištus. Priešingai, girdėdamas apie savo bendradarbių daromus nusikaltimus jis vėl jaučiasi kaltas. Nors šį kartą jį slegia svetima kaltė, tačiau nerami ir paties sąžinė. Parafrazuojant Wojtylą, sąžinė kaip savita asmens pastanga glaudžiai siejasi su valios kaip apsisprendimo specialia struktūra, o valia pasižymi intencionali nusiuteikimu, nes ji visada yra kokio nors objekto norėjimas vertės požiūriu, todėl joks noras kaip intencionalus aktas negali apeiti savojo „Aš“, kuris yra pirminis valios objektas. Tuomet „laisvė kaip nepriklausomybė nuo galimų noro objektų numato laisvę kaip savipriklausomybę“⁵³⁵.

⁵³⁴ Erichas Fromas, „Moralinės žmogaus galios“, *Gėrio kontūrai: Iš XX a. užsienio etikos*, sud. B. Kuzmickas, Vilnius: Mintis, 1989, 335.

⁵³⁵ Wojtyła 1997, 209–210.

Kadangi sąžinė glaudžiai siejasi su žmogaus valia ir laisve, nėra abejonių, kad Petruui pritrūko valios ir įsitikinimų tvirtumo, kad būtų laisvas nuo savo noro objektų, taip apeidamas savąjį „Aš“ ir nesuvokdamas tikrosios tiesos moralinių verčių sferoje. Tai iliustruoja jo pasakyti paskutiniai žodžiai, kada protagonistas buvo priverstas bėgti: „Dieve mielas, ką tai gyvenimas padaro iš žmogaus, neapsvarsčius gerai tik vieno savo žingsnio!“ (LPK 1909, 445). Pabaigai Petro situacijos bei elgesio įvertinimui labai tiktų Kavolio mintis, kad herojus nepajėgia priėti jokie konstruktyvaus sprendimo, nes jis eikvoja savo energiją kovai su nepageidaujamais vidiniais reiškiniiais, užuot juos sąmoningai perpratęs. Išsekęs beprasmėse kovose, Petras griebiasi naujos ideologijos, kuri jam pažada galią ir emocinį užtikrinimą. Tačiau jo dvasia tėra „iš skirtingiausių idėjinių sistemų nugriebtų atlaužų palaidas rinkinys“⁵³⁶. Todėl jo dvasinis pasaulis skyla, o nauja politinė veikla pasmerkta nesėkmei. Kaip taikliai pastebėjo Daujotytė, *Klaidoje* itin maža vilties, kad blogis neliks nenubaustas, nes „viršų paėmė čionai tamsybių pajėga“ (LPK 1909, 520).

Šiame poskyryje analizuotuose kūriniuose – apsakyme *Nebepirmas* ir romane *Klaida* – aptinkame sąžinės priekaištus išgyvenančius žmones. Sąžinės priekaištų nuolatos kamuojami kūrinių herojai, veikdami nesiremia proto sprendimais, bet vadovaujasi visuomenėje paplitusiais stereotipais ir vyraujančiomis ideologijomis arba tiesiog neturi valios pasipriešinti savo polinkiams. Net ir labai išgyvendami dėl sąžinės priekaišiojamų ir neteisingų poelgių, jie nesiima jokių priemonių ištaisyti padarytoms klaidoms, kai kuriais atvejais tam tiesiog nebeturėdami galimybių. Tokiu būdu priekaištaujanti sąžinė tampa veikėjų gyvenimo dalimi, kuri jau nepadeda, bet griaua jų gyvenimą, o elgesys tampa reguliuojamas ne laisvos valios, bet sąžinės atžvilgiu išorinių jėgų.

3.5.4. Bundanti sąžinė

Drausminanti ir priekaištaujanti sąžinė itin artimai koreliuoja su tam tikru laiko momentu atbundančia sąžine. Ji nebūtinai gali priekaištauti, tačiau priverčia žmogaus dvasią tobulėti ir tuo pat metu formuoti sąžinę. Šatrijos Ragana – Marija Pečkauskaitė (1877–1930) – rašytoja, pedagogė, krikščioniškų vertybių puoselėtoja. Daujotytės pastebėjimu, XX a. pradžios lietuvių literatūroje Šatrijos Ragana ir turinio ir pasakojimo formų atžvilgiu labiausiai atitinka Europos literatūros tendencijas, formuotas neoromantizmo, simbolizmo mąstymo perspektyvų, iš gyvenimo filosofijos pasislinkusių į fenomenologiją, egzistencializmą⁵³⁷. Pasak mokslininkės, Šatrijos Ragana yra tarp pirmųjų lietuvių rašytojų, „atsistojusių prieš amžinybę, ne tik kaip būties, bet ir kaip kūrybos klausimą“⁵³⁸. Pečkauskaitės kūryboje žmogaus siela iškelta į svarbiausią vie-

⁵³⁶ Kavolis 2006, 172.

⁵³⁷ Viktorija Daujotytė, „Aktualioji klasika: atkurti – arba iš naujo sukurti“, Šatrijos Ragana, *Aukso sapnas: prozos rinktinė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008, 7.

⁵³⁸ Daujotytė 2001, 182.

tą – siela yra ne tik absoliuti vertybė, bet ir realybė, kuria žmogus gyvena patirdamas, klysdamas, klausdamas⁵³⁹. Šatrijos Ragana žmogaus gyvenimą suprato kaip amžiną kovą tarp medžiaginio ir dvasinio prado; „religijos dvasia jai buvo pirminė, svarbiausia, tarsi apvaisinanti žmogaus kūrybines pastangas“⁵⁴⁰.

Šatrijos Raganos apsakyme *Mėlynoji mergelė* (1925)⁵⁴¹, kurį Daujotytė įvardija simbolistiniu kūrinium⁵⁴², šlovinančiu meilę ir ištikimybę kaip pagrindinį kelią į amžinybę, aptinkama dviejų sąžinės plotmių – pritariančios ir priekaištaujančios – antitezė. Lietuvio studento Jurgio sąžinės judesys itin vaizdžiai atskleistas vidinio monologo pagalba bei išnyrančiais iš atminties vaizdiniais. Girtu svaigulio sukuryje Jurgį užvaldo mintis, kurios dėka jis randa pateisinimą esamiems ir planuojamiems veiksams atlikti: „*Vita nostra brevis est!* Naudokimės! Naudokimės! Gamtos dėsnis – vienas realus dalykas... Geidžiu ir tenkinuos... Daugiau viskas svajonės... iliuzijos... sapnai...“ (MPMM 1925, 13). Tai negatyvi plotmė, apgaudinėjanti herojų melu ir pasidavimu silpnybei. Šioje situacijoje atrodytų, jog arba veikėjo sąžinė tyli, arba klaidingai įsitikinusi savo teisumu. Tačiau netrukus kažkur jo sielos gilumoje pasigirsta kitas balsas, pradžioje galbūt tik fizinį pojūtį primenantis jausmas – „kažkoks mygtelėjimas, kažkoks skaudus švystelėjimas“ (MPMM 1925, 13). Būtent ši nenusakoma pajauta reiškiasi kūrinio protagonisto viduje kaip pozityvioji moralinė sąžinės plotmė, turinti tiesos ir meilės jėgos. Dvasinėje nedarnoje vykstantis šių dviejų plotmių konfliktas „svaigiu užesiu“ slopina pozityviąją. Panašu, jog apsakymo herojui reikalingas stipresnis sukrėtimas, kuris leistų sąžinės balsui sugauti sieloje ir priminti tikrąją dalykų vertę. Tam pasitarnauja mėlyna audinio skiautelė; ji lyg katalizatorius pagreitina herojaus susivokimą, kas yra teisinga, moralu, o kas nešvaru, nedora ir ciniška: „Iš smegenų išsinėrė koptus vaizdas, kurs šią valandą būtų jau tapęs tikrove, kad ne mėlynoji skiautelė... – signalas, įspėjęs apie grūmojantį pavojų.“ (MPMM 1925, 14). Pirmiausia sąžinė iškyla kaip negailestinga teisėja: „Ūmai pajuto kažkokią geležinę ranką spaudžiant jam gerklę, ir baisus, aštrus lyg durklas skausmas kiaurai pervėrė jam krūtinę.“ (MPMM 1925, 13–14). Prieš akis Jurgiui „ryškiai, lyg ant ekrano“ išnyra du skirtingi paveikslai: du „Aš“ sustoja vienas priešais kitą tam, kad kontrastas pabrėžtų nuklydimo bjaurumą ir moralumo besąlygišką atitikimą dorovės dėsniui. Pečkauskaitės, kaip krikščioniškųjų vertybių puoselėtojos, kūrinyje gana akivaizdžiai atsiskleidžia išsakomų idėjų sąsajos su ŠR. Antano Rubšio pastebėjimu, apaštalas Paulius skelbė, jog „sąžinė yra visuotinis žmonių gebėjimas, kuris arba smerkia, arba palankiai kalba apie žmogaus tinkamumą būti Dievo akivaizdoje“⁵⁴³. Apsakyme susiduriame su analogišką požiūrį artikuliuojančiais vaizdiniais. Protagonistas sąžinės

⁵³⁹ Daujotytė 2001, 182.

⁵⁴⁰ Daujotytė 2001, 183.

⁵⁴¹ Marija Pečkauskaitė, „Mėlynoji mergelė“, *Naujoji vaidilutė* 1, 1925. (<http://www.epavel-das.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=16125&biRecordId=3021>)

⁵⁴² Daujotytė 2008, 6.

⁵⁴³ Rubšys 2011, 31.

ataskaitą atlieka priešais mylimosios padovanotą Nukryžiuotąjį. Rašytoja dviejų sąžinės plotmių supriešinimą kuria ir spalvų bei skirtingų erdvių kontrastais. Aprašytas studentų pasilinksminimo vietos skurdumas ir netvarka, kurią taip koku prisiminti Jurgiui, priešpriešinama tyrumą simbolizuojančiai baltai šviesai, baltoms kambarėlio sienoms, baltai uždengtai lovai ir, svarbiausia, ant juodo kryžiaus baltuojančiam Kristui. Protagonistas Dievo akivaizdoje stoja akistaton su savo sąžine bei nuopuoliais: „Jis nebematė dabar tos šviesos, bet juto ją skverbiantis į jo sielą ir nušviečiant visus slapčiausius vingelius, visus tamsiausius užkampius [...]“ (MPMM 1925, 14). Analizuojamo kūrinio herojaus svarstymuose išryškėja atsiminimų ir jausmų paveikta valia ir moralinės sąžinės veikimas. Aprašytuose jo išgyvenimuose sąžinė – griežčiausia teisėja. Jurgis bjaurisi savimi įdėdamas „visą kruviną gailęstį“. „Dideliu kalnu užvirto ant jo paties savęs panieka ir prispaudė jį prie žemės lyg kirmėlę.“ (MPMM 1925, 15). Mikelaičio pastebėjimu, Šatrijos Raganos kūryboje doriniai veiksmai sutampa su asmens centru ir virsta doriniu išgyvenimu, kuris beveik visada yra asmens dorėjimas⁵⁴⁴. Tokį mes regime Jurgi, Nukryžiuotojo akivaizdoje reflektuojantį kartu su Miriam išgyventas patirtis, kurios padeda Jurgio dorėjimui. Kūrinio veikėjo siela reiškiasi kūno judesiais: parpuolęs jis ant kelių priešais kryžių gailėsčio proveržiu pripažįsta savo kaltę atminties akimis matomai mylimajai bei savo sąžinei. Kūrinio veikėjo sąžinė įgauna ir regimą pavidalą:

[...] iš kaž kokios tolimos erdvės, žvilgterėjo į jį dieviškos akys. Tai Kristaus akys iš Carračio paveikslo, kurį turėjo Miriam [...] Jis prisispaudė prie grindų, tarsi norėdamas įsirausti į žemę. Bet akys vis žiūrėjo, ir jis juto – jos matė jį kiaurai, jo siela stovėjo prieš jas, lyg atskleista knyga. (MPMM 1925, 16)

Šis kito žvilgsnis padėjo Jurgiui suprasti, jog jis kenčia nuo savųjų kalčių. Šiam savivokos procesui ypatingos reikšmės turi nesavanaudiškos prigimties meilė. Rašytoja „teigia meilę kaip vertybinį apsisprendimą ir vertybinį egzistencinį atsaką į buvimo klausimus“⁵⁴⁵. Patirti nuopuoliai, egzistencinės abejonės meilės ir amžinybės ilgesio fone pakeičia Jurgio nusiteikimą. Vidinės kančios minutėmis jam taip brangūs atsiminimai perauga į dvasios ir sąžinės ramybę:

Miriam ištikimai tesi savo pažadus: buvo su juo maišto valandomis prieš tą Aukščiausiąją, atrodančią jam tokią nuožmią Valią, kol nusižemino... Buvo su juo šiandien ir ištraukė jį, puolančią į purvo duobę [...] Nugarmėjo į pragarus draskąs jį skausmas. (MPMM 1925, 25)

Savitas bundančios sąžinės atvejis aptinkamas Petro Vaičiūno dramoje *Giedrėjanti sąžinė* (1921). Literatūros kūrinio veikėjų žodžiai ir poelgiai tik tada įgauna dramine vertę, kai juose atsiskleidžia tam tikras santykis su rašytojo vaizduojamais konfliktais. Pjesė *Giedrėjanti sąžinė* yra trečia dramatinės trilogijos *Žodžiai ir atbalsiai* (1919) ir *Žemėtos kaukės* (1920) dalis. Trilogijoje kalbama apie menininką-mistiką Faustą

⁵⁴⁴ Mikelaitis 2012, 110.

⁵⁴⁵ Mikelaitis 2012, 152.

Gungą, kuris kuria ypatingą, magiškos galios skulptūrą – laisvės simbolį. Vaičiūnas jį stengiasi parodyti kaip „galingą pasaulio svajonių kūrėją“, simbolizuojantį tautinio idealizmo galią. Pjesėje *Giedrėjanti sąžinė* šalia Fausto Gungos iškeliamą alegorinę Nerimo figūrą, simbolizuojanti laisvės idėją išniekinusių, sumaterialėjusių žmonių dvasios nuopuolį ir kartu jų atgimimo viltį⁵⁴⁶. Su sąžine tiesiogiai susitinkame antrajame veiksmo, kur vyksta dialogas tarp Fausto ir sąžinės. Įdomu tai, kad autorius sąžinei suteikia savarankiško asmens (kurio girdimas tik balsas) statusą, t. y. čia vaizduojama sąžinė ir nėra, ir kartu yra Gungos asmenybės dalis. Dialoge balsas apibendrintai pristato esantis pajudusi ir laukianti atpirkimo sąžinė žmonių, kurie išsiilgę laisvės ir trokšta stebuklo. Kūrinyje teigiama, kad nugiedrėjimas arba atpirkimas ateis tik iš pačių žmonių širdžių. Žmonės čia taip pat skatinami neužmiršti svajoti, nes tik svajojant ir apmąstant savo svajonę giedrėja siela, o su ja kartu ir sąžinė. Faustas pristatomas, kaip išganyką ir nugiedrėjimą nešantis personažas, nuolat nuo Laisvės statulos (žmonijos sąžinės) valantis vis pasirodantį kraują (blogį):

BALSAS. Kai tavo siela, galutinai pragiedrėjusi, visai susilies su saule.

FAUSTAS. Kodėl būtent – mano?

BALSAS. Dėl to, kad tu jos sieki.

FAUSTAS. O kas tau ir kitiems iš šito?

BALSAS. Per tave visi jos sieks, ir tuo jie pakils iš žemės ūko. Drauge ir aš giedrėsiu. (PeVGS 1971, 148)

Tame pačiame veiksmo Nerimui nužudžius Faustą, sąžinė įgauna jaunos moters dvasios pavidalą, kuri prižada jo nepalikti ramybėje kol „saulė nesugers iš žemės visą kraują“ (PeVGS 1971, 156). Pjesėje dažnas saulės įvaizdis, simbolizuojantis atgimimą, svajonę ir viltį ir kraujo įvaizdis, simbolizuojantis žmoguje susikaupusį blogį. Nors nėra įvardyta, tačiau kai kuriose kūrinio vietose Laisvės statula gali būti siejama ne tik su laisve, bet ir su sąžine. Ypač tais atvejais, kai šalia statulos pasirodo žudikas Nerimas. Nerimas, iškankintas sąžinės priekaištų jaučiasi taip, lyg iš jo širdies žvelgtų „devynios sąžinės, o iš akių teka dvi raudonos (kruvinos – S.B.) saulės“ (PeVGS 1971, 167), taip nurodomas išgyvenamos kaltės intensyvumas. Dramoje viską vainikuoja po siaubo nakties (žmonių širdžių tamsos) patekėjusi saulė, nušviečianti Laisvės statulą, kuri šiuo atveju simbolizuoja pabudusią ir nugiedrėjusią sąžinę. Nerimas, pats išgyvenantis priekaištaujančios sąžinės veikimą, kreipiasi į „apsnūdusius“ ir tik savo smulkmeniškais reikalais susirūpinusius seniūnus, kurie buvo įsitikinę, kad jų sąžinė rami:

Tik jūs pažiūrėkite, kaip ją saulė vainikuoja,, Ne į mane, o į ją, į giedrėjančią sąžinę, kurią Faustas Gunga tokiuo atkaklumu valė nuo kraujo... Matote, kiek šviesos... Še jums (Meta jiems po kojų karūnas) Pasisemkite jomis tekančios saulės spindulių ir numazgogite jais savo sąžinę ir apnikusias akis... (PeVGS 1071, 167)

⁵⁴⁶ Jonas Lankutis, „Teatro riteris“, Petras Vaičiūnas, *Dramos ir komedijos I*, Vilnius: Vaga, 1971, 7.

Apsakyme *Mėlynoji mergelė* aptinkame bundančios sąžinės atvejį, kuris kūrinio protagonistui ne tik primena meilės ir ištikimybės priesaiką, bet ir padeda dvasiškai tobulėti. Tikroji dalykų vertė ir sąžinės veikimas pajuntami tik patyrus moralinį sukrėtimą, kuris pažadina herojaus atmintį, o kartu ir jo sąžinę. Kadangi Šatrijos Raganai religijos dvasia buvo svarbiausia, kūrinyje gana akivaizdžiai atsiskleidžia išsakomų idėjų sąsajos su Šventuoju Raštu. Herojaus sąžinė įgauna Kristaus žvilgsnio jėgą, dėl to jis kūniškai pajunta smerkiančiojo griežtumą. Sąžinės ramybę protagonistas atgauna tik prisimintos išgyventos nesavanaudiškos meilės dėka. Vaičiūno dramoje *Giedrėjanti sąžinė* plėtojama mintis, kad norėdamas nuskaidrinti savo sąžinę, žmogus turi išvalyti savo širdį nuo egoizmo ir vergavimo blogiui.

3.6. Apibendrinimas

Kunigų Silvestro Gimžausko ir Juozo Tumo-Vaižganto pamokslai gerai atspindi laikotarpio visuomenės sąmonę, analizuojamo laikotarpio žmogaus pasaulėvaizdį. Nors Gimžauskui ir Vaižgantui sąžinė buvo neginčijamas moralinis autoritetas (Dievo, Bažnyčios balsas) ir galutinė moralumo instancija, jos patikimumas galimas tik jei ji yra nesutepta ir neapsunkinta nuodėmės. Tuomet, net ir būdama dvasiniu gyvenimo kelrodžiu, sąžinė gali neatlikti savo funkcijų. Gimžauskas neskatina niekinti žemės gyvenimo, tačiau ragina su sąžinės pagalba apmąstyti savo elgesį. Pamoksluose ne tik skleidžiama krikščioniškoji mintis, bet ir suteikiama praktinių patarimų, kaip jaustis laimingais šiame gyvenime ir tinkamai paruošti save Amžinybei. Vaižgantas akcentuoja sąžinės ir Dievo santykį: tik tvirtas ryšys su Dievu suteikia sąžinės ramybę. Pamokslininkas taip pat pasisako už teisingą sąžinės formavimą, į pirmą vietą iškeldamas atgailos sakramentą.

XIX a. – XX a. sandūros autorių (Kudirka, Višinskis, Petkevičaitė) publicistikoje ir grožiniuose kūriniuose pastebimas sąžinės laisvės suaktualinimas, sulyginant ją su žodžio, minties ir tikėjimo laisve. Kudirka ir Višinskis dažniausiai rašė apie poreikį ginti asmens sąžinės laisvę nuo okupacinės valdžios. Jų kūryboje esama atvejų, kai kritikuojamas prisitaikėliškumas, t. y. nesinaudojimas laisve veikti pagal savo sąžinės įsitikinimus. Petkevičaitė, panašiai kaip buvo artikuliuojama protestantiškoje tradicijoje, sąžinės laisvei pavojų išvelgė Bažnyčios vykdomoje politikoje. Savo publicistiniuose straipsniuose rašytoja išvelgė svarbą, kad dvasininkai nenusišalintų nuo pareigos tėvynei ir tuo pačiu netrukdytų skleisti tautinę savimonę bei lietuviybę žadinančių idėjų Lietuvos žmonėms.

Socialinės aplinkos ir socialinių faktų prievartinio pobūdžio veikimą individo sąžinei ryškiausiai atsiskleidė kūriniuose, rašytuose Pirmojo Pasaulinio karo metu (Petkevičaitė, Vaižgantas). Petkevičaitės *Karo meto dienoraštyje* aprašytuose karo vaizduose dažnai buvo minimi žmogiškumo praradimo atvejai, Vaižganto apsakyme „*Ponas direktorius*“ susiduriame su priešinga situacija: karas pakeičia žmonių sąžinės įsitikinimus bei prioritetus – iš godaus egoisto protagonistas tampa gailestingu altru-

istu, pasiryžusiu kiek galėdamas dirbti ir prisidėti šelpimu nuo karo nukentėjusiems asmenims. Petkevičaitė dienoraštyje išreiškė supratimą, kad siekiant išsaugoti savo gyvybę daugelis įvykių būna vertinama kitokiais moralumo masteliais. Tačiau nepaisant tokio vertinimo, rašytoja net ir karo metu, dažnu atveju stengėsi vadovautis teisingai įsitikinusia sąžine, kurios sprendimus visada grindė objektyvia moralumo norma ir prigimtinio bei artimo meilės įstatymo priesakais. Petkevičaitės dienoraštyje randama nemažai sąžinės prieštaros atvejų, kai aprašomas veikėjų prieštaraujantis elgesys neteisintiems valdžios įsakymams. Sąžinė kaip itin griežta situacijos vertintoja tapdavo tada, kai pareiga nelaimėje atsidūrusiam ir pagalbos prašančiam žmogui stodavo į akistatą su pareiga sąžinės priekaištus patiriančio asmens šeimai.

Sąžinės priekaištai ir sunkus kaltės jausmas išgyvenami veikėjų, kurie įvykdė nusikaltimą. Sąžinės graužatį išgyvena Biliūno apsakymų *Vagis* ir *Kliudžiau* veikėjai, Vaižganto apsakymo *Negryna sąžinė* veikėja ir apsakymo *Nebylys* veikėjas Jonas Butkys. Nepaisant susidariusių nusikaltimo motyvo ir įvykdymo aplinkybių, paskirtos ar išvengtos bausmės, analizuotų kūrinių herojams nepavyksta atsikratyti sunkios sąžinės slegiančios naštos. Kaltųjų elgesys ir pasaulėžiūriniai įsitikinimai neretai sąlygojami gyvenamojoje visuomenėje galiojančiomis nuomonėmis, papročiais ir tradicijomis.

Gustaitis savo lyrikoje skiria daug vietos sąžinės fenomenui. Vyrauja švarios ir ramios sąžinės vaizdavimas. Poetas pakylėja ją į neklįstančios ir viskam vadovaujančios kategorijos dimensiją. Svarbus tampa susitikimo su sąžine momentas, įsiklausimas į ją ir jos įtaka asmenybės formavimui.

Analizuotas individualios sąžinės santykis su socialine tikrove, kai kūrinių veikėjai, turėdami nebrandžią sąžinę, jos įsitikinimais laiko socialinėje aplinkoje vykstančius reiškinius. Krėvės kūrinys *Silkės* ir Petkevičaitės-Bitės apsakyme *Dievui atkišus* aprašomoms veikėjų sąžinėms būdingas vienas bruožas – jų visų sąžinės įsitikinimus ir sprendimus lemia socialinė aplinka. Kūrinyje *Silkės* aptinkamas nebrandžios-infantilios sąžinės tipas. Apsakymo veikėja Marcelė aplinkos taisykles interpretuoja fizinių ir hedonistinių – bausmės, atlyginimo – pasekmių šviesoje. Jos sąžinės religinė samprata reiškiasi vien instinktų lygmenyje: veikėja itin savitai išgyvena nuodėmę, kaltę ir atgailą. Panašaus brandumo lygmens yra kūrinio *Dievui atkišus* veikėjų sąžinės. Vienų veikėjų sąžinė nuodėmių nepripažįsta ir savo poelgių nelaiko blogais, kitų nors dorovinė elgsena motyvuojama vidinio sąmoningo apsisprendimo, tačiau galutiniai sprendimai priimami pasiduodant galiojančiai visuomenės nuomonei bei tradicijoms.

Skyriuje „Fenomenologinis sąžinės veikimas“ aptarti skirtingi sąžinės raidos atvejai bei asmenybės tapatybės transformacijos. Nors grožinėje literatūroje egzistuoja skirtis tarp faktinio ir fiktyvaus pasaulių, fenomenologijos metodologijos pagalba susikoncentruojama konkrečiai į pasaulį patiriančią sąmonę ir jos refleksijas. Sąžinės reiškinys čia svarbus tuo, kad implikuoja asmens dialoginį santykį su pačiu savimi. Dialoginis santykis su savo sąžine („Aš“ ir „Kitu-Aš“) artikuliuojamas Lindės-Dobilo romane *Blūdas*. Pasitelkiant fenomenologinę filosofiją, gilinantis į personažo patirčių

ir išgyvenimų refleksijas, analizuojant vykstančius intencionalius aktus bei jų sąryšį su gyvenamuoju pasauliu, buvo atskleista, kaip per *Kitą* (sąžinę) vyko personažo saviidentifikacijos procesas. Į Petkevičaitės romane *Ad astra* herojų patirtis galima žiūrėti kaip į pačios autorės patirčių refleksijas. Romano pagrindinės veikėjos Elzės dvasinis brendimas vyksta jai gilinantis į save, reflektuojant savo elgesį ir išgyventas įvairias patirtis, taip pat patiriant drausminantį sąžinės poveikį (imperatyvus reikalavimas elgtis pagal savo sąžinę), kuris jai nuolat primena besąlygišką įsipareigojimą tiesai, kuri šiuo atveju yra į pirmą planą iškeltas aukojimasis dėl kitų. Elzė lieka ištikima savo sąžinei ir sąmoningam apsisprendimui atsisakyti meilės ir dirbti Lietuvos žmonėms. Meilės atsisako bei drausminantį sąžinės poveikį patiria ir Kymantaitės-Čiulionienės romano *Bundanti žemė* herojus Steponas. Remiantis fenomenologine filosofija, Stepono vis girdimas jam svetimas balsas, kuris tai drausmina, tai priekaištuoja herojui traktuotinas kaip jo paties sąžinės balsas.

Po veiksmo priekaištaujanti sąžinė – sąžinės graužatis, kuri pasireiškia dvasiniu skausmu ir priekaištujančiomis mintimis. Sąžinės priekaištų įkaitais tampa Petras Jonaitis iš Lazdynų Pelėdos romano *Klaida* ir Budriai iš Petkevičaitės-Bitės apsakymo *Nebepirmas*. Romane *Klaida* nors veikėją priekaištai kamuoja nuolatos, jis plaukia pasroviui ir nesiima jokių priemonių ištaisyti padarytoms klaidoms, o priekaištaujanti sąžinė tampa jo gyvenimo dalimi. Veikėjo elgesį reguliuoja ne laisva valia, bet sąžinės atžvilgiu išorinės jėgos. Apsakyme *Nebepirmas* dėl vienintelio neteisingo poelgio sąžinės priekaištai iš lėto griaua sūnų praradusių tėvų gyvenimą, nuolat jaučiamu nerimu ir kalte. Kaltė Budrių taip intensyviai išgyvenama, kad galų gale baigiasi kūno negaliomis. Marijos Pečkauskaitės apsakyme *Mėlynoji mergelė* aptinkame dar vieną – bundančios – sąžinės atvejį, kuris kūrinio protagonistui primena meilės ir ištikimybės priesaiką. Dvasinėje herojaus nedarnoje negatyvūs polinkiai blokuoja sąžinės impulsus ir verčia jį pasiduoti silpnybei. Tikroji dalykų vertė ir sąžinės priekaištai pajuntami tik patyrus moralinį sukrėtimą. Herojaus atgailos aktas vyksta prie mylimosios padovanoto Nukryžiuotojo, kuris padeda sąžinei ne tik pabusti, bet ir įgauti Kristaus žvilgsnio jėgą, dėl ko išgyvenamas sąžinės smerkiantis griežtumas, juntamas priekaištujančiomis mintimis ir kūno skausmu. Dar vienas bundančios sąžinės atvejis tirtas dramoje *Giedrėjanti sąžinė*. Dramoje sąžinė sutapatinama su laisvės idėja ir per laisvę bei išgyvenamą kančią siekiama sąžinės prabudimo ir nuskaidrėjimo. Kūrinio mintis – norėdamas nuskaidrinti savo sąžinę, žmogus turi atsisakyti egoizmo ir vergavimo nuodėmei. Vystoma laisvės tema nurodo ir tautines rašytojo aspiracijas.

Išvados

Šioje disertacijoje ištirti XIX a. pabaigos – XX a. pradžios ryškiausiai sąžinės raišką pristatantys lietuvių autorių kūriniai. Sąžinės raiškos literatūriniame lauke tyrimas parodė, kad sąžinės vaizdavimo skirtumai suponuoti autorių socialinės padėties, pasaulėžiūros ir moralinių nuostatų, kūrinio parašymo laikmečio, literatūros srovės, adresato.

Apžvelgus sąžinės fenomeno formavimosi dinamiką skirtingose Vakarų Europos (nuo Antikos iki XX a. pradžios) kultūrose nustatyta, kad „sąžinės“ konceptas, pirmiausia atsiradęs Graikijos ir Romos kultūroje, vėliau perimtas krikščionių autorių, kurie, savo tikslų siekdami, ją gerokai transformavo. Sąžinės sampratos kilmės istorijos aptarimas pradėtas nuo Antikos kultūros, nes hebrajiškame tekste nėra sąžinės termino, todėl iš esmės *ST* nelaikytinas jos atsiradimo vieta. Apžvelgus antikinei moralinei sąmonei būdingas vertybes ir moralės dėsnius, galima būtų teigti, kad kalbėjimas apie „antikinę sąžinę“ turi pagrindą. Ilgainiui sąžinės sfera transformavosi: nuo tik savo asmeninės savivalės pripažinimo per įstatymo nustatytas piliečio teises iki prigimtinių teisės pripažinimo. Kaip parodė kūrinų analizė, archajiniais laikais gėrio kriterijumi buvo nauda atskiram herojui, o klasikiniiais laikais gera buvo tai, kas naudinga bendrijai. Terminas *syneidēsis* sąžinei įvardyti imtas vartoti graikų tragikų V a. pr. Kr. Antikinėse tragedijose žmogus aukoja didžiąją savo individualumo dalį visuotinės tvarkos (*kosmos*) labui. Nors Aristotelis nenaudoja su sąžine susijusių pavyzdžių, jis nemažai kalba apie esmines sąlygas dorybingam žmogaus elgesiui bei

nemažai vietos skiria asmens santykiui su savimi, t. y. žinojimui apie gėrį ir blogį. Tiriant sąžinės kategorijos genezę, nustatytas svarbus stoikų įnašas, jų nuolatinis kvietimas tirti save tam, kad būtų išvengta klaidingų sprendimų.

Vertybių ir sąžinės koreliacija antikinėje literatūroje demonstravo, jog tik pilietinio pobūdžio moralinis įstatymas priverčia individą riboti savo savivalę valstybės ir kartu kitų piliečių labui. XIX a. pastebimos panašios žmogaus vaizdavimo lietuvių literatūroje tendencijos: veikėjai kūriniuose gerai elgiasi atsižvelgdami ne į moralę, bet į visuotinės atsakomybės normas. Todėl XIX–XX a. pradžios antikinės literatūros lietuvių vertėjai tikėjosi, jog menkos asmeninės atsakomybės skaitytojas, kartu su antikiniais herojais išgyvenęs baimę, gėdą ir kaltę, turėtų pasimokyti iš jų nelaimių, suvoktų savo gėdingus poelgius. Antikinėse tragedijose aptinkama teisingumo idėja išliko aktuali, ir kūriniai lietuvių skaitytojui rodė, kad laisvas žmogus niekino ir turi niekinti tirono įstatymus, jei jie priešingi doros ir priedermės balsui.

Ištyrus krikščioniškos tradicijos sąžinės genezę, matyti, kad ji susiejama su įrašytu širdyje Dievo įstatymu. Moralinėje teologijoje sąžinė įvardijama kaip moralinis gebėjimas, parodantis žmonėms jų moralines pareigas, ir kaip praktinis moralinis sprendimas, konkrečioje situacijoje pasakantis žmonėms, kokie yra jų moraliniai įsipareigojimai. Protestantizme sąžinė identifikuojama su Dievo žodžiu, todėl visas dėmesys kreipiamas į Šventąjį Raštą. Reformacijos pradžioje evangelikai atmetė katalikišką atgailos sakramentą ir aktualizavo sąžinę, kaip pagrindinį ir nuolatos disciplinuojantį tikinčiojo etikos imperatyvą. Lietuvių literatūros autoriai, kalbėdami apie sąžinę, naudojami *NT* sąžinę lydinčiais epitetais (pvz., gryna, švari, tyra, nekalta, neapsunkinta, rami, apsunkinta, sutepta).

Sąžinė Apšvietos autorių sekuliarizuojama ir „išlaisvinama“ nuo sakramentinių bažnyčios doktrinų. Didžiausia vertybė švietėjams buvo laisvė (asmens, minties, sąžinės). XIX a. ir XX a. pradžios lietuvių autorių darbuose (publicistikoje, grožinėje literatūroje) pastebimos nuolatinės laisvamaniškų ir katalikiškų švietėjų idėjinės polemikos. Apšvietos epochai būdinga naudingos literatūros samprata. XIX a. pabaigoje dauguma lietuvių autorių reflektavo daugiau Apšvietos ir realizmo nei romantizmo idėjas: pastanga vertinti visuomeninę tikrovę žmogaus prigimtimi ir protu, išskirtinis švietimo vaidmuo, švietimo ir mokslo atskyrimas nuo religijos, visuomeniška asmens būtis ir jo teisė į laisvę. Lietuvai esant okupuotai carinės Rusijos, itin aktuali buvo ne tik asmens, bet ir minties, žodžio, tikėjimo ir sąžinės laisvė.

Peržvelgus dviejų įtakingų Vakarų Europoje ir kai kurių lietuvių autorių apmąstytas Vakarų Europos mąstytojų – Imanuelio Kanto ir Friedricho Nietzsche'ės – moralės teorijas, nustatyta, kad Kantas sąžinę suprato kaip grynąjį praktinį protą, kuris formalų moralinį principą paverčia konkrečia pareiga konkrečioje situacijoje, kur pareigos jausmas prilyginamas sąžiningumo principams. Nors Kanto filosofijai lietuviškoji kultūra nebuvo pribrendusi, filosofo etikos nuostatos ir pedagoginės koncepcijos buvo gana noriai reflektuojamos kai kurių lietuvių visuomenės veikėjų, pedagogų ir

rašytojų. Kantui svarbiausia sąlyga asmenybės autonomiškumui yra jos racionalumas ir proto valdžia polinkiams. Nietzsche'ės moralės koncepcijoje sąžinė yra stipraus, galingo ir aktyvaus žmogaus instinktas. „Nešvarią sąžinę“ Nietzsche laiko nenatūraliu, išgalvotu produktu, tinkančiu tik silpnajam arba „vergo“ moralę turinčiam žmogui. Mąstytojo taip aukštinamo individualizmo apraiškų aptinkama romantizmo dvasia kūrusių autorių (Vaižganto, Čiurlionienės-Kymantaitės, Herbačiausko) kūrinuose.

Antroje dalyje sąžinės sampratos teorijų aptarimas parodė, kad sąžinė gali būti interpretuojama įvairiuose kontekstuose: visuomenės ir kultūros raidos, asmens tapatybės kitimo, moralinės sąmonės vystymosi, pasaulėžiūros formavimosi. Tiriamuoju laikotarpiu veikusios meno ir filosofinės srovės – klasicizmas, sentimentalizmas, švietėjiškas racionalizmas, romantizmas, realizmas, modernizmas – darė poveikį to meto literatūros tradicijai. Literatūros kūrinys gali pasirodyti tinkamiausia erdve pademonstruoti patiriamo gyvenamojo pasaulio ir pačios patiriančiojo patirties santykio ypatumus. Gilinimasis į personažo patirčių refleksijas, vykstančių intencionalių aktų analizavimas, padeda atskleisti, kaip per Kitą – kitą asmenį ar tiesiog savo paties sąžinę – vyksta personažo savos tapatybės reflektavimas. Emocinei-kognityvinei sąžinės struktūrai svarbiausią vaidmenį atlieka dvi emocijos – kaltė ir gėda. Bendriausios sąžinės raidos pakopos yra intuityvi-emocinė, heteronominė-norminė ir autonominė refleksyvi. Pagrindinis kokybinis lūžis sąžinės raidoje yra perėjimas nuo autoritetinės prie autonomiškos orientacijos.

Trečioje disertacijos dalyje, ištyrus XIX a.–XX a. pradžios pasirinktų skirtingų žanrų lietuvių autorių tekstus, nustatyta, kad juose sąžinės sampratai skiriama nemažai vietos. Galima teigti, kad visi didieji to laikotarpio rašytojai savo kūrinuose bent kartą pavartojo „sąžinės“ konceptą. Tai itin svarbu, nes anuomet modernios lietuvių tautos formavimui literatūra atliko pagrindinę auklėjamąją funkciją. Dažnas „sąžinės“ konceptas to meto literatūroje gali būti paaiškinamas krikščioniškosios, Vakarų ir rusų literatūros, liaudinės tradicijos įtaka.

Kaip rodo Dainoros Pociūtės tyrimas, XVI a. Abraomas Kulvietis *Tikėjimo išpažinime* pirmasis iškėlė ir tiesai pagrįsti pasinaudojo sąžinės kategoriją, o žodis „sąžinė“ gryno lietuviško, iki šių dienų įsitvirtinusio *conscientia* atitikmens nuopelnas atitenka ankstyvajai protestantų kartai. Lietuviškosios „sąžinės“ kūrėjas galėjęs būti Mažvydas arba Stanislovas Marcianas. Tačiau katalikiškojoje tradicijoje dar XIX a. žodžio „sąžinė“ raiška varijavo: „saužinė“, „sumenija“, „sumnenė“, „sumlenė“.

Didesnis dėmesys „sąžinės“ konceptui XIX a.–XX a. sandūros literatūroje siejamas su Lietuvoje vykusia modernizacija: dviejų vertybinių sistemų – tradicinės ir moderniosios – susidūrimu. Visuomenės sekuliarizacija, industrializacija, urbanizacija spartino tradicinės visuomenės struktūros irimą, lėmė naujų socialinių grupių – inteligentijos, buržuazijos – susidarymą. Naujas visuomenės grupes turėjo sieti ne tik nauji interesai, bet ir naujos vertybinės nuostatos. Vaižgantas pripažįsta, kad žmonės sąžinės svarbą suprato jau pačioje visuomeninio gyvenimo formavimosi pradžioje.

Aptarto laikotarpio literatūroje vyrauja veikėjas, kuris, siekdamas laisvės nuo tradicinės bendruomenės, patiria išgyvenimus, susijusius su savikūra ir naujojo tapatumo paieška. Sąžinės laisvė implikuoja ne tik įsitikinimų laisvę, bet teisę nevaržomai veikti pagal savo sąžinės įsitikinimus (Kudirka, Višinskis, Petkevičaitė). Vaižganto pamoksluose aptinkame sąžinės autonomijos bei sąžinės laisvės idėjų, taip pat skatinimą teisingai formuoti savo sąžinę. Sąžinė atskleidžia žmogaus laisvėje glūdinčią priklausomybę nuo tiesos. Kudirka ir Višinskis dažniausiai rašė apie poreikį ginti asmens sąžinės laisvę nuo okupacinės valdžios. Tačiau, kad asmuo būtų pajėgus teisingai naudotis savo laisve, jis turi formuoti savo sąžinę pagal objektyvias moralumo normas. Sąžinė Vaižgantui – svarbi žmogų kontroliuojanti ir drausminanti moralinė instancija. Kurdirkos, Višinkio kūryboje aptinkami atvejai, kai kritikuojamas prisi-taikėliškumas, t. y. nesinaudojimas laisve veikti pagal savo sąžinės įsitikinimus. Sąžinės formavimui labai svarbi yra socialinė aplinka, švietimas ir paties asmens valia.

Sąžinė dažna tų rašytojų kūrinuose, kuriems rūpėjo žmonių švietimo, ugdymo reikalai, žmogaus vidinio pasaulio branda (Gimžauskas, Vaižgantas, Petkevičaitė). Pamokslų autoriams Gimžauskui ir Vaižgantui švari ir neapsunkinta nuodėmės sąžinė buvo neginčijamas moralinis autoritetas. Pamokslininkai ragina sąžinę tirti, apmąstyti savo elgesį ir pasiruošti Amžinybei. Jų homiletiniuose tekstuose sąžinei priskiriamos funkcijos yra vesti, liudyti, kontroliuoti. Švari sąžinė – gero krikščionio atributas, bet nei Gimžauskas, nei Vaižgantas neidentifikuoja sąžinės kaip Dievo, o parodo ją kaip laidininką, per kurį gali reikštis Dievo valia ir akcentuoja būtinybę derinti savo sąžinės įsitikinimus su Dievo žodžiu. Mažai pasitikint adresato gebėjimu savarankiškai suvesti sąžinės sąskaitą, raginama klausyti ne tik sąžinės, bet ir Dievo arba Bažnyčios balso. XIX–XX a. sankirtoje Lietuvoje sąžinė buvo laikoma svarbiu instrumentu, kuriuo Bažnyčia stengėsi reguliuoti individų elgesį, o religijos vaidmuo lietuvių socialiniame gyvenime buvo itin žymus. Dėl šios priežasties, tam, kad sąžinė būtų teisinga ir brandi ir individui nereikėtų išorinio autoriteto, ji turi būti nuolatos ugdoma, reflektuojant savo elgesį. Petkevičaitės tekstuose atspindėtas rūpestis ugdyti nebrandžios sąžinės individus, nes susitikimo su sąžine momentas, įsiklausimas į ją tiesiogiai veikia asmenybės formavimą.

Nagrinėtuose kūriniuose aptinkama, kad sąžiningas žmogus yra geras žmogus ir atvirkščiai. Ne vienas kūrėjas sąžinę traktuoja kaip žmogaus charakterio dalį. Autoriai suvokia, kad sąžinė yra įgimtas jausmas, tačiau jis gali būti neišlavintas. Vadinas, diegiama mintis, kad sąžinė gero (blogo) žmogaus charakterizavimo skalėje gali būti vertinantis kriterijus. Sąžinė suvokiama kaip dvasinis gėris didesnis negu turtai. Petkevičaitė suvokė, kad viską, ką ji sąžiningai darė dėl žmonių (nesvarbu savų ar svetimų), tai buvo jos pašaukimas ir teikė jai energijos gyventi. Herbačiauskui sąžinė – galutinė moralumo instancija. Gustaitis savo lyrikoje pakylėję sąžinę į neklystančios ir viskam vadovaujančios kategorijos dimensiją.

Sąžinės abejonės kaip problema iškildavo tada, kai reikėdavo nustatyti įsipareigojimo prioritetus. Neretai viso teksto pamatas – sąžinės kančios. Gimžauskas perspėja adresatą dėl galimų bausmių paskutiniojo teismo dieną, kurios baisiausia turėtų būti nuolatiniai sąžinės priekaištai ir graužatis. Kai kurių kūrinių veikėjai veikia gyvenimo situacijose kompromiso sąlygomis, kai yra priversti jei ne sutarti, tai bent jau pakęsti vienas kitą (dažnai nerami Herbačiausko veikėjų sąžinė, nes žmogus linkęs nusikaltti). Kūrinių veikėjai neretai kankinasi, supratę, kad pasielgė nesąžiningai (Krėvės, Lazdynų Pelėdos veikėjai), sąžinės priekaištai tokie stiprūs, kad jie nepajėgia toliau su jais gyventi (Biliūno, Vaižganto veikėjai), ryžtasi didžiulėms gyvenimo permainoms (Šatrijos Raganos, Kymantaitės-Čiurlionienės veikėjai). Bundančios sąžinės efektą sukuria stiprūs veikėjų dvasiniai sukrėtimai. Tokie veikėjai supranta, kad, norint gyventi ramia sąžine, svarbu kažką paaukoti (Petkevičaitės romano *Ad Astra* veikėja paaukvoja meilę).

Yra kūrinių, kur tiesiai žodis sąžinė nevartojamas, bet kūrinio kontekstas rodo, kad kalbama būtent apie ją (Dievo balsas, gėda, garbė, širdies skausmas). Kūrinių veikėjai neretai išgyvena vidinį nerimą (Petkevičaitės *Nebepirmas*), gėdą, gailestį dėl savo poelgio (Šatrijos Raganos *Mėlynoji mergelė*) arba polemizuoja su savo sąžine kaip su svetimu Kitu. Sąžinės reiškinytis čia svarbus tuo, kad implikuoja asmens dialoginį santykį su pačiu savimi, kurio metu vyksta individo saviidentifikacijos procesas (Lindės-Dobilo veikėjas).

Analizuotuose kūriniuose aptinkama nevienodo brandumo sąžinė. Labiausiai išryškinta nebrandi instinktyvi sąžinė parodo autorių susirūpinimą to meto žmonių nesugebėjimu objektyvizuoti savo moralines pažiūras ir laiku priimti tinkamą sprendimą. Veikėjų sąžinės įsitikinimus ir sprendimus lemia socialinė aplinka, galiojanti visuomenės nuomonė ir tradicijos. Nors kūrinių veikėjai elgiasi motyvuojami savo sąžinės, neretai jų veiksmai būna klaidingi (Krėvės *Silkės*, Petkevičaitės *Dievui atkišus*).

Fenomenologiniu aspektu analizuojamuose kūriniuose buvo atskleistos galimos sąžinės funkcijos. Nustatyta, kad sąžinė prieš atliktiną veiksma gali asmenį drausminti, po veiksmo priekaištauti ar tiesiog informuoti apie elgesio (ne)tinkamumą. Sąžinė taip pat gali būti „mieganti“, t. y. neveiksminga, ir įvykus tam tikriems sukrėtimams – pabusti, nuskaidrėti (Šatrijos Ragana, Vaičiūnas). Sąžinės graužatis pasireiškia dvasiniu skausmu ir priekaištaujančiomis mintimis. Sąžinė gali ne tik drausminti asmenį, kai jis pats apsisprendžia dėl tam tikro veiksmo, bet ir prieštarauti, kai asmuo patiria spaudimą iš šalies. Tokiu atveju žmogus turi teisę pasipriešinti išorinei prievartai (Petkevičaitė).

Atlikus tarpdisciplininių XIX a. pabaigos – XX a. pradžios literatūroje tyrimą, nustatyta, kad dėl glaudžios sąžinės sąsajos su vertybine šio koncepto prigimtimi, jos samprata varijavo priklausomai nuo autorių socialinės padėties, išsilavinimo, konfesijos. Vyresniosios kartos bajorų luomo autoriai, veikiami savojo luomo ir tradicinių krikščioniškųjų vertybių, vis dėlto kūryboje atspindėjo ir modernias demokratines vertybes. Kaip bajorų luomo atstovams jiems buvo būdingas rūpestis tauta, valsty-

be, žemesniojo luomo švietimu (Petkevičaitė, Šatrijos Ragana). Dažnai jų veikėjai, aukšto luomo atstovai, vaizduojami situacijose, kai įsipareigojimas veikti visuomenės labui ribinėse situacijose susvyruoja. Kai brandžios sąžinės veikėjui tenka rinktis (Petkevičaitės *Ad Astra*, Lazdynų Pelėdos *Klaida*), vaizduojama, kaip sunku išlikti objektyviam ir apsispręsti teisingam poelgiui (Petkevičaitės *Karo meto dienoraštis*). Pastebėta, kad veikėjui apsispręsti padeda autoritetinga literatūros, filosofijos (Petkevičaitė – Kanto, Lindei-Dobilui, Kymantaitei-Čiurlionienei, Herbačiauskui – Nietzsche'ės) moralės koncepcija. Tačiau taip pat pastebėta, kad kai kuriuose kūrinuose, pavyzdžiui, vaizduojant žemesniųjų luomų pasaulį, veikėjai, turintys nebrandžią sąžinę, sąžiningai elgiasi tik dėl baimės, kaip buvo būdinga archajinėje Antikos kultūroje (Krėvės *Silkės*, Petkevičaitės *Dievui atkišus*). Valstiečių kilmės autoriams sąžinė buvo ypatinga sprendžiamoji galia, tačiau gana dažnai susirūpinama dėl sąžinės laisvės. Demokratinių, liberalių pažiūrų atstovams (Petkevičaitė, Kudirkai, Višinskiui) įtaką darė pozityvistinės filosofijos idėjos. Modernizacijos procesai Vakarų Europoje formavo modernesnę sąžinės sampratą jaunesnės kartos autorių darbuose, kur sąžinė jau įgavusi autonomiškesnio reiškimo pavidalą (Kymantaitės-Čiurlionienės *Bundanti žemė*, Herbačiausko *Erškėčių vainikas*, Gustaičio lyrika, Vaičiūno dramos). Atskirai paminėtini homiletinių tekstų autoriai Vaižgantas ir Gimžauskas, kurių sąžinės sampratą formavo krikščioniškoji tradicija, ŠR ir Antikos autorių darbai.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

Šaltiniai

- Aesch. *Eum.* – ESCHILAS, 1988: Eumenides, *Antikinės tragedijos*: Eschilas, Sofoklis, Euripidas. Pasaulinės literatūros biblioteka, Vilnius: Vaga, 147–184.
- ARISTOTELIS, 1990: „Nikomacho etika“, *Rinktiniai raštai*, sudarė Antanas Rybelis, iš senosios graikų k. vertė Jonas Dumčius, Marcelinas Ročka, Vosylius Sezemanas, Vilnius: Mintis, 61–275.
- ARISTOTELIS, 2009: *Politika*, iš senosios graikų k. vertė Mindaugas Strockis, Vilnius: Margi raštai.
- BK1906 – B-nas J. [Biliūnas, Jonas,] „Kliudžiau“, *Įvairūs apsakymėliai*, Tilžė, 63–64. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=102481>)
- BV1906 – B-nas J. [Biliūnas, Jonas,] „Vagis“, *Įvairūs apsakymėliai*, Tilžė, 57–62. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=102480>)
- CICERONAS, Markas Tulijus, 1998: *Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę*, iš lotynų k. vertė Sigitas Narbutas, Vilnius: Vyturys.
- ČKBŽ 1988 – ČIURLIONIENĖ-KYMANTAITĖ, Sofija, 1988: „Bundanti žemė“, *Raštai* 3, parengė Ramutis Karmalavičius, Vilnius: Vaga.
- DB 1912 – Dobilas, *Blūdas, arba, Lietuva buvusios Rosijos revoliucijos mete*, Tilžė.
- EPIKTETAS, 2014: *Pokalbiai ir vadovėlis*, iš senosios graikų k. vertė Vanda Kazanskienė; sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Alma littera.

- Eur. Or. – EURIPIDAS, „Orestas“, vertė Audronė Kudulytė-Kairienė. (<http://www.dramustalcius.lt>)
- Eur. Hipp. – EURIPIDAS, 1988: „Ipolitas“, *Antikinės tragedijos*: Eschilas, Sofoklis, Euripidas. Pasaulinės literatūros biblioteka, Vilnius: Vaga, 407–461.
- EURIPIDAS, 2007: *Tragedijos*, iš senosios graikų k. vertė Henrikas Zabulis, Vilnius: Vaga.
- GP 2010 – GIMŽAUSKAS, Silvestras, *Pamokslai*, parengė Paulius Subačius ir Renata Taučiūtė, Vilnius: LKMA.
- GSA 1984 – GUSTAITIS, Motiejus, *Sielos akordai*, parengė Viktorija Daujotytė, Vilnius: Vaga.
- HERBAČIAUSKAS, Juozapas Albinas, 1992: *Erškėčių vainikas. Rinktinė: proza, esė, kritika*, sudarė Viktorija Daujotytė, Vilnius: Vaga.
- KANTAS, Imanuelis, 1990: *Apie pedagogiką*, iš vokiečių k. vertė Leonas Jovaiša, Kaunas: Šviesa.
- KANTAS, I., 1980: *Dorovės metafizikos pagrindai*, iš vokiečių k. vertė Kristina Rickevičiūtė, Vilnius: Mintis.
- KANTAS, Imanuelis, 1974: „Moralės metafizikos pagrindai“ (1785), *Filosofijos istorijos chrestomatija*, Vilnius: Mintis.
- KANT, Immanuel, 2015: *Praktinio proto kritika*, iš vokiečių k. vertė Romanas Plečkaitis, Vilnius: Margi raštai.
- KANT, Immanuel, 1996: *Politiniai traktatai*, iš vokiečių k. vertė Antanas Gailius ir Gediminas Žukas, Vilnius: Aidai.
- KS1977 – KRĖVĖ, Vincas, „Silkės“. *Bobulės vargai*. Vilnius: Vaga.
- VKV 1890 – K. [Kudirka, Vincas,] „Tėvyniszki varpai“, *Varpas* 11, 168–170.
- KUDIRKA, Vincas, 1989: „Ne tas yra didis“, *Raštai* 1, parengė Aldona Vaitiekūnienė, Vilnius: Vaga.
- LPK 1909 – LAZDYNŲ PELĖDA, *Klaida*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=103400>)
- LPŠS 1955 – LAZDYNŲ PELĖDA, „Šiaurės sostinėje“, *Apysakos ir apsakymai. Raštai* 7, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- LINDĖ DOBILAS, Julijonas, 1996: *I slėpiningąjį dvasios pasaulį*, parengė Aldona Paulauskienė, Vilnius: Vaga.
- NT – *Naujasis Testamentas*, vertė Česlovas Kavaliauskas, 1998. (<http://biblija.lt/index.aspx?cmp=toc>)
- NIETZSCHE, Friedrich, 1996: *Apie moralės genealogiją*, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius. Vilnius: Pradai.
- ŠRMM 1925 – PEČKAUSKAITĖ, Marija, „Mėlynoji mergelė“, *Naujoji vaidilutė* 1, 11–26. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=16125&biRecordId=3021>)

- PN 1902 – B. [Pekevičiatė-Bitė Gabrielė,] *Nebepirmas: paveikslėlis iš moksleivių gyvenimo*, Bitėnuose: spausdinta pas M. Jankų, Bitėnuose, per Lompėnus. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=25310>)
- PV 1904 – B. [Petkevičaitė-Bitė, Gabrielė,] „Nauja era Katalikų Bažnyčioje“, *Varpas* 6 ir 8. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biSerial.do?biRecordId=3555>)
- PDA 1905 – G.P. [Petkevičaitė, Gabrielė,] „Dievui atkišus“, *Krislai*, Vilnius: Juozapo Zavadzko spaustuvė.
- PL 1906–1925 – PETKEVIČAITĖ-BITĖ Gabrielė, *Laiškai (1906–1925) Jurgiui Šauliui*, Rankraštis saugomas KUB RSS. F. 2, 240 p.
- PETKEVIČAITĖ-BITĖ Gabrielė, 1966: „Krislai: apsakymai ir atsiminimai“, *Raštai* 1, Vilnius: Vaga.
- PKMD – PETKEVIČAITĖ-BITĖ Gabrielė, 1966: „Karo meto dienoraštis“, *Raštai* 2, Vilnius: Vaga.
- PAA 1967 – PETKEVIČAITĖ-BITĖ, Gabrielė: „Ad Astra“, *Raštai* 3, Vilnius: Vaga.
- PETKEVIČAITĖ-BITĖ Gabrielė, 1967: Pasikalbėjimai. *Raštai* 4, Vilnius: Vaga.
- PLI 1968 – PETKEVIČAITĖ-BITĖ Gabrielė, „Literatūros istorija: pasaulinės literatūros istorijos vadovėlis, kritika, folkloras“, *Raštai* 5, Vilnius: Vaga.
- PETKEVIČAITĖ-BITĖ, Gabrielė, 1968: „Laiškai“, *Raštai* 6, Vilnius: Vaga.
- PETKEVIČAITĖ-BITĖ, Gabrielė, 1990: *Iš gyvenimo verpetų*, Kaunas: Šviesa.
- PLATONAS, 2009: *Sokrato apologija*, iš graikų k. vertė Naglis Kardelis, Vilnius: Aidai.
- RÖMER, M[ichał,] 1909: „Lenkų ir lietuvių ginčas“, *Lietuvos ūkininkas* 23, 206–207.
- ST–*Senasis Testamentas*, vertė Antanas Rubšys, 1998. (<http://biblija.lt/index.aspx?cmp=toc>)
- Soph. *Aj.* – SOFOKLIS, „Ajantas“, *Dramustalcius.lt*, vertė Antanas Dambrauskas. (<http://www.dramustalcius.lt/>)
- Soph. *Ant.* – SOFOKLIS, 1988: „Antigonė“, *Antikinės tragedijos*: Eschilas, Sofoklis, Euripidas. Pasaulinės literatūros biblioteka, vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 245–295. SOFOKLIS, 1929: *Antigona*, parengė Benediktas Babrauskas, Kaunas: „Švyturio“ bendrovės leidinys.
- SOFOKLIS, 1903: *Antigona*, vertė J.Š. [Jurgis Šaulys,] Tilžė: spausdintas pas Otto v. Mauderodę.
- ŠR – Šventasis Raštas. (<http://biblija.lt/>)
- PeVGS 1971 – VAIČIŪNAS, Petras, „Giedrėjanti sąžinė“, *Dramos ir komedijos* I, Vilnius: Vaga.
- VPD 1915 – VAIŠGANTAS, „Ponas direktorius“, *Rygos garsas*, saus. 6 (19), nr. 2, saus. 10 (23), nr. 3, saus. 13 (26) nr. 4, saus. 15 (28), nr. 5, saus. 17 (36), nr. 6.
- VNS 1900 – V. [VAIŽGANTAS,] „Negryna sąžinė“, *Tėvynės sargas* 12, 25–31. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=215595&biRecordId=40774>)
- VN 1930 – VAIŽGANTAS, „Nebylys“, *Lietuvos aidas*, nr. 167, 168, 178, 179, 190, 191, 254–257, 259, 261, 263, 264.

- VP 2014 – VAIŽGANTAS, „Pamokslai“, *Raštai* 23, parengė Eligijus Daugnora, iš lenkų k. vertė Leonardas Vilkas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- PVMP 1896 – P.A. [Povilas Višinskis,] „Margi paveikslėliai I“, *Varpas* 5, 72. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=28981&biRecordId=3555>)
- PVN 1902 – A-s [Povilas Višinskis,] „Nesusiprato“, *Varpas* 1, 22. (<http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=28981&biRecordId=3555>)
- PVŽT 1905 – VIŠINSKIS, Povilas, *Žmonių tiesos*, Vilnius: Juozapo Zavadzkiego sp.

Kritinė ir teorinė literatūra

- ANDERSON, Benedict, 1999: *Isivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, iš anglų k. vertė Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos.
- ANDREW, Edward G., 2012: *Conscience and its critics: Protestant conscience, Enlightenment reason, and modern subjectivity*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- ANDRIUŠYTĖ-ŽUKIENĖ, Rasa, 2012: „Dviese kūrybos pasaulyje: dailininkas M.K. Čiurlionis ir rašytoja S. Čiurlionienė-Kymantaitė“, *Lyčių studijos ir tyrimai* 10, 45–53
- ANZENBACHER, Arno, 1995: *Etikos įvadas*, iš vokiečių k. vertė Loreta Anilionytė ir Giedrė Sodeikienė. Vilnius: Aidai.
- Apšvietos* 2008 – *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje*, sudarytojas Dalius Viliūnas, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- BACHTIN, Michail, 2002: *Autorius ir herojus: estetikos darbai*, sudarė ir iš rusų k. vertė Darius Kovzan, Vilnius: Aidai, 305.
- BALKELIS, Tomas, 2012: *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- BENDINSKAS, J[uožas,] 1928: „Vaikų auklėjimas“, *Šaltinis* 39.
- BERGER, L. Peter, 1995: *Sociologija: humanistinis požiūris*, vertė Rita Dedonienė, Kaunas: Litterae Universitatis.
- BLEIZGIENĖ, Ramunė, 2013a: „Nežemiški moters pavidalai istorinėje atmintyje: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės *Ad astra*“, *Gimtasis žodis* 3, 8–13.
- BLEIZGIENĖ, Ramunė, 2013b: „Tautinio atgimimo interpretacija Gabrielės Petkevičaitės-Bitės romane *Ad astra*“, *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 170–187.
- BLEIZGIENĖ, Ramunė, 2011: „Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės ‚Spauda leista‘ ir Jono Biliūno, Liūdna pasaka“. *Žmogus ir žodis* 2, 30–38.

- (<http://www.biblioteka.vpu.lt/zmogusirzodis/PDF/literaturologija/2011/blei30-38.pdf>)
- BRAZAUSKAS, Nerijus, 2003: „Mylinčios ir kenčiančios sielos: Vaižganto kūryba psichoanalitiniu požiūriu“, *Darbai ir dienos* 35, 217–237.
- BUBER Martin, 2001: *Dialogo principas II: Dialogas. Klausimas pavieniui. Tarpžmogiškumo pradai*, vertė Tomas Sodeika. Vilnius: Katalikų pasaulis.
- BUCKLEY, Irena, 2006: *Retorikos tradicija XIX amžiaus lietuvių literatūroje*, Vilnius: Versus aureus.
- BUDRYTĖ, Edita, 2004: „Dvi pareigos sampratos: Nietzsche ir Kantas“, *Žmogus ir žodis* IV, 27–31.
- BURNYS Zigmantas, 1979: „Neotomistinė I. Kanto etikos kritika Lietuvoje“, *Problemos* 23, 52–60.
- CREVELD van, Martin, 2015: *Conscience: A Biography*, Reaktion Books Ltd., London.
- ČIOČYTĖ, Dalia, 2018: „Krikščionybė ir šiuolaikinė lietuvių literatūra: įvadas“, *Krikščionybė ir šiuolaikinė lietuvių literatūra*, sud. Dalia Čiočytė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- ČIOČYTĖ, Dalia, 2013: *Literatūros teologija: teologiniai lietuvių literatūros aspektai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- ČIUŽAUSKAITĖ, Ilona, 2015: „„Šėtoniška“ jausmų galia Vaižganto „Nebylyje“: nuo nusikaltimo iki atgailos“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 22, sud. Dalia Jakaitė, Džiuljeta Maskuliūnienė, 30–37.
- DAUJOTYTĖ, Viktorija, 2010a: „Fenomenologinis žvilgsnis: Jono Biliūno „Kūdikystės sapnai“, *XX amžiau literatūros teorijos: konceptualioji kritika*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- DAUJOTYTĖ, Viktorija, 2010b: „Ko siekė Vincas Krėvė“, Vincas Krėvė, *Pas dangaus vartus: proza, drama* (Lietuvių literatūros lobynas: XX amžius), sudarė Gediminas Mikėlaitis, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 5–18.
- DAUJOTYTĖ, Viktorija, 2009: „Bitės dienoraštis – sau, žmonėms, istorijai“, *Metai* 5–6. (<http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/5051-viktorija-daujotyte-bites-dienorastis-sau-zmonems-istorijai?catid=531%3A2009-nr-05-06-geguze-birzelis>)
- DAUJOTYTĖ, Viktorija, 2008: „Aktualioji klasika: atkurti – arba iš naujo sukurti“, Šatrijos Ragana, *Aukso sapnas: prozos rinktinė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 5–12.
- DAUJOTYTĖ, Viktorija, 2001: *Parašyta moterų*, Vilnius: Alma littera.
- DAUJOTYTĖ Viktorija, 1997: „Diktantas: Mėlynoji mergelė“, *Šatrijos Raganos pasaulyje: gyvenimo ir kūrybinių skaitymai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 93–96.
- DAUJOTYTĖ, Viktorija, 1995: „Lėtas, grimzlus Dobilo romanas“, *Naujasis Židinys-Aidai* 9, 661–664.

- DAUJOTYTĖ, Viktorija, 1984: „Motiejus Gustaitis ir jo palikimas“, Motiejus Gustaitis, *Sielos akordai*, Vilnius: Vaga, 5–32.
- DIKMONIENĖ, Jovita, 2016: „Sąžinės problema Euripido *Oreste*“, *Literatūra* 58(3), 18–31.
- DIURKHEIMAS, Emilis, 1989: „Išvados apie pirmuosius du dorovės elementus“, *Gėrio kontūrai Iš XX a. užsienio etikos*, sudarė Bronius Kuzmickas, vertė Galina Baužytė, Vilnius: Mintis, 139–158.
- DOVER, Kennethas Jamesas, 1974: *Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle*, Basil Blackwell, Oford.
- DURKHEIM, Émile, 2001: *Sociologijos metodo taisyklės*, iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Karazijaitė. Vilnius: Vaga.
- FOUCAULT, Michel, 1998: *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*, iš prancūzų k. vertė Marius Daškus, Vilnius: Baltos lankos.
- FROMAS, Érichas, 1989: „Moralinės žmogaus galios“, *Gėrio kontūrai: Iš XX a. užsienio etikos*, sudarė Bronius Kuzmickas, vertė Laima Skeivienė, Vilnius: Mintis, 320–338.
- GAIDAUŠKIENĖ, Nida, 2013: „Merginų lavinimosi galimybės XX a. pradžios Krokuvoje“, *Bitės laikas: privataus ir viešo gyvenimo modeliai*, sud. Ramunė Bleizgienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 119–153.
- GALINIENĖ, Gintarė, 2008: „Pradmės ir baigmės fazės – kaip savęs supratimo kelias Antano Baranausko Dienoraštyje“, *Filologija* 13, 48–60.
- GIDŽIŪNAS, Viktoras, 1993: *Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849)*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- GILL, Christopher, 1996: *Personality in Greek epic, tragedy, and philosophy: The Self in Dialogue*, Clarendon press Oxford.
- HADOT, Pierre, 2005: *Antikos filosofija – kas tai?*, iš prancūzų k. vertė Aušra Grigaravičiūtė, Vilnius: Aidai.
- HOLTAM, Beryl W., 2012: *Let's Call it What it is: A Matter of Conscience*, Rotterdam: Sense Publishers.
- HORKHEIMER Martin, ADORNO Theodor W., 2006: *Apšvietos dialektika*, iš vokiečių k. vertė Gediminas Mikelaitytis, Vilnius: Margi raštai.
- HOWARD, Jason J. 2014: *Conscience in Moral Life: Rethinking how Our Convictions Structure Self and Society*. London, New York: Rowman & Littlefield.
- IM HOF, Ulrich, 1996: *Švietimo epochos Europa*, vertė Nijolė Daujotytė, Vilnius: Baltos lankos.
- j-a [ADOMAITIS, Juozas,] 1889: „Kas labjausei mus trukdo?“, *Varpas* 11, 161–162.
- JAKAITĖ, Dalia, 2011: „Viešpaties dienos rojus ir kasdienybės mistika Vaižganto eseistikoje ir apysakose“, *Gimtasis žodis* 7, 2–15.
- JOKUBAITIS Alvydas, LOPATA Raimundas, 2014: *Lietuva kaip problema: filosofiniai istoriniai politikos tyrinėjimai*, Vilnius: Tyto alba.

- JONAITIS, Marijus, 1994: *Poetas ir visuomenė XIX–XX amžių sankirtose*, Klaipėda: Eldija.
- JONKUS Dalius, 2009: *Patirtis ir refleksija: fenomenologinės filosofijos akiračiai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- JONUŠAS, Jonas, JONUŠIENĖ, Jadvyga, 2004: „Žmogus egzistencijos problema Šatrijos Raganos kūryboje“, *Žmogus ir žodis* 2, 95–100.
- JURGUTIENĖ, Aušra, 1998: *Naujasis romantizmas – iš pasiilgimo: Lietuvių neoromantizmo pradininkų estetinė mintis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- KBK – *Katalikų Bažnyčios katekizmas*. (<http://katekizmas.lt/kbk1996p2003/index.html>)
- KAZLAUSKAS, Raimondas, 2009: „Jėgos teisė ir teisės jėga formuojantis graikų poliui“, *Logos* 62, 98–107,
- KAVOLIS, Vytautas, 2006: *Nepriklausomųjų kelias*, Vilnius: Versus aureus.
- KAVOLIS, Vytautas, 1991: *Epochų signatūros*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- KOBLIAKOVAS, Valentinas, 1979: „Moralinė refleksija kaip asmenybės dorovinės kultūros elementas“, *Problemos* 24, 13–18. (<http://www.zurnalai.vu.lt/problemos/article/view/6256/3988>)
- KOSTAN, David, 2006: *The Emotions of the Ancient Greeks: Studies in Aristotle and Classical Literature*, Toronto: University of Toronto Press.
- KUBILIUS, Vytautas, 1996: „Modernizmo pradmenys. Julijonas Lindė-Dobilas“, *XX amžiaus literatūra: Lietuvių literatūros istorija*. Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- KUČINSKIENĖ, Aistė, 2016: *Juozo Tumo-Vaižganto epistolinis diskursas, daktaro disertacija*, Vilnius.
- LAFFITTE, Jean, 2008: „Sąžinės prieštaravimo istorija ir skirtingos tolerancijos sąvokos prasmės (I)“, vertė Edita Janulevičiūtė. *Bernardinai.lt*, gruodžio 1. (<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2008-12-01-jean-laffitte-sazines-priestaravimo-istorija-ir-skirtingos-tolerancijos-savokos-prasmes-i/3479>)
- LANKUTIS, Jonas, 1971: „Teatro riteris“, Petras Vaičiūnas, *Dramos ir komedijos I*, Vilnius: Vaga.
- LAZDYNAS, Gintaras, 2007: „Žmogaus lemtis ir paskirtis Jono Biliūno apsakymuose“, *Gimtasis žodis* 8, 13–23.
- LAZDYNAS, Gintaras, 2003: „Tarp istorinės ir teorinės romantizmo sampratos (Apie Vaižganto ir V. Mykoliaičio-Putino polemiką)“, *Lituanistica* 2, 82–92.
- LEGUTKO, Ryszard, 2006: *Tolerancija: mintys apie griežtą valstybę, prigimtinę teisę, meilę ir sąžinę*, iš lenkų k. vertė Andrejus Konickis, Vilnius: Kronta.
- LIETUVNINKAITĖ, Nijolė, 2015: *Skaitantis Vaižgantas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

- LI8 2011 – *Lietuvos istorija: devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, t. 8, d. 1, Vilnius: Baltos lankos.
- L.-D. [Lietuvos Demokrato balsas,] 1906: „Lietuvos gyventojų atidžiai“, *Vilniaus žinios* 210, 1.
- LUKŠAITĖ, Ingė, 2017: „XVI–XVII a. Reformacijos Lietuvoje reikšmė: naujovių keliai“, *Lietuvos Evangelikų Reformatųbažnyčia*, sausio 30. (<https://ref.lt/142-naujienos/626-xvi-xvii-a-reformacijos-lietuvoje-reiksme-naujoviu-keliai>)
- MASTIANICA, Olga, 2016: *Bajorija Lietuvių tautiniame projekte (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- MASTIANICA, Olga, 2013: „XIX amžiaus visuomenės profesionalizacijos ir socialinės sąveikos problemos Vakarų Europos istoriografijoje“, *Lituanistica* 59, nr. 1(91), 24–33.
- MASTIANICA, Olga, 2012: *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- MERLO-PONTI, Morisas, 1980: „Suvokimo fenomenologija“, *Problemos* 25, 88–93. (<http://www.zurnalai.vu.lt/problemos/article/view/6282/4014>)
- MIKELAITIS, Gediminas, 2012: *Kilti ir kelti: Šatrijos Raganos literatūros teologija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- NARBEKOVAS, Andrius, OBELNIENĖ, Birutė, 2007: „Ar įmanoma sąžinės laisvė nuo pačios sąžinės?“, *Soter* 24(52), 89–103.
- NASELLI, Andrew David, CROWLEY, James Dale, 2016: *Conscience: What It Is, How to Train It, and Loving Those Who Differ*. Wheaton: Crossway.
- NATANSON, Maurice, 1962: *Literature, Philosophy and the Social Sciences: Essays in Existentialism and Phenomenology*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- NAVICKAS, Juozas-Leonas, 1988: *Vertybės ir dorovė*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- NIETZSCHE, Friedrich, 1996: *Apie moralės genealogiją*, iš vokiečių k. vertė Alfonsas Tekorius, Vilnius: Pradai.
- NORVAIŠA, Virginijus, 2000: „J. Lindės-Dobilo epistoliarinis palikimas“, *Respectus philologicus* 3, 74–88.
- PAKALNIŠKIS, Kazimieras, 1892: „Szis-tas apie musų bajoriją, kunigiją ir ,mužikiją“, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* 6, 42–44.
- PAŠKUS, Antanas, 2009: *Sąžinė psichologiniu požiūriu*, Kaunas: Kauno arkivyskupijos kurija.
- PESCHKE, Karl H., 1997: *Krikščioniškoji etika: Bendroji moralinė teologija Vatikano II Susirinkimo dvasia*, t. 1, iš anglų k. vertė Nida Norkūnienė, Vilnius: Leidykla „Katalikų pasaulis“.

- PLEČKAITIS, Romanas, 2008: „Švietimo reforma Lietuvoje ir jos padariniai filosofijai”, *Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: Filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 10–30.
- POCIŪTĖ, Dainora, 2008: *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*. Vilnius: Versus aureus.
- PUZARAS, Petras, 2007: *Bendroji moralinė teologija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- RICOEUR, Paul, 2001: *Egzistencija ir hermeneutika: Interpretacijų konfliktas*, iš prancūzų k. vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Baltos lankos.
- RICOEUR, Paul, 1992: *Onself as Another*, translated by Kathleen Blamey. The University of Chicago Press.
- RIKIORAS Poliss, 1989: „Kaltumas, etika ir religija“, *Gėrio kontūrai*, sudarė Bronius Kuzmickas, vertė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Mintis, 282–296.
- ROSMINI, Antonio, 1989: *Conscience*. Translated by Denis Cleary and Terence Watson. Durham: Rosmini house.
- RUBŠYS, Antanas, 2011: *Dorovės principai Šventajame Rašte: uvertiūra*, Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
- RUBŠYS, Antanas, 1996: *Raktas į Senąjį Testamentą*, Vilnius: Katalikų pasaulis.
- RUKŠA Antanas, 1990: „Humanistinė kultūra nepriklausomoje Lietuvoje“, *Aidai 2*, 129–139. (http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=7626:is&catid=441:2&Itemid=487)
- SAMALAVIČIUS, Almantas, 2008: „Kultūros kritika tarpukario Lietuvoje: Julijonas Lindė-Dobilas“, *Logos 34*. (http://www.tekstai.lt/images/stories/pdf/Almantas_Samalavicius_Linde-Dobilas.pdf)
- SELIGMAN, Adam B., 2004: *Pilietinės visuomenės idėja*, iš anglų kalbos vertė Aukse Mardosaitė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- SENKUS, J[uožas,] 1928: „Už mirties durų“, *Šaltinis 25*.
- SIRUTAVIČIUS, Vladas, 2002: „Nusikaltimai „dėl gėdos“: naujagimių žudymai XIX a. Lietuvos visuomenėje“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos 2(11)*, 147–158.
- SORABJI, Richard, 2014: *Moral Conscience through the Ages: Fifth Century BCE to the Present*. Chicago: The University of Chicago Press.
- SPEIČYTĖ, Brigita, 2016: „Vėlyvosios Apšvietos literatūra Lietuvoje 1795–1831“, *Lietuvos literatūros antologija 1795–1831: šviečiamasis klasicizmas. Preromantizmas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- SPOHN, Williams C., 2000: “Conscience and moral development“, *Theological Studies 61*. (<http://cdn.theologicalstudies.net/61/61.1/61.1.6.pdf>)
- STROHM, Paul, 2011: *Conscience: a very short introduction*. New York: Oxford University Press.

- SUBAČIUS, Paulius V., 2015: „Rankraštinio ir sakinio teksto paribys: kelios metodologinės problemos“, *Senoji Lietuvos literatūra* 39, 133–145.
- SUBAČIUS, Paulius, 1999: *Lietuvių tapybės kalvė*, Vilnius: Aidai.
- SUBAČIUS, Paulius, 1991: „Silvestras Gimžauskas – Vilniaus krašto pamokslininkas“, *Naujasis židinys-Aidai* 5, 43–48.
- SVERDIOLAS, Arūnas, 2003: *Aiškinimo ratas: Hermeneutinės filosofijos studijos – 2*, Vilnius: Strofa.
- SVERDIOLAS, Arūnas, 1996: *Steigtis ir sauga*, Vilnius: Baltos lankos.
- ŠALKAUSKIS, Stasys, 1990: *Raštai*, t. 1, parengė Arūnas Sverdiolas, Vilnius: Mintis.
- ŠMITIENĖ, Giedrė, 2006: „Tapybės išgyvenimas: Julijono Lindės-Dobilo Blūdo analizė“, *Literatūra* 48(6), 13–28.
- TAMOŠAITIS, Regimantas, 2013: „Moralės metafizika Jono Biliūno apsakyme: apsakymo ‚Vagis‘ aktualizavimas“. (<http://lituanistusamburis.lt/wp-content/uploads/2015/08/Tamošaitis-R.-Moralės-metafizika-Jono-Biliūno-apsakyme-Vagis.pdf>)
- TIJŪNĖLIENĖ, Ona, 2002: „Motiejus Gustaitis – kunigas, švietėjas, pedagogas (1870–1927)“, *Soter* 8(36), 209–225.
- VABALAS-GUDAITIS, Jonas, 1981: „Sąžinė“, *Etikos etiudai* 5, Vilnius: Mintis.
- VAICEKAUSKIENĖ, Vaiva, 2002: *Sąžinės ugdymo pagrindinės mokyklos etikos pamokose galimybės ir ribos*. Daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- VASILIAUSKAITĖ, Zita, 2018: „Sąžinė – draugė, pagalbininkė ar ... priešas?“, *Artuma* 11, lapkritis, 18–19.
- VĖBRA, Rimantas, 1992: *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje*, Kaunas: Šviesa.
- VĖBRA, Rimantas, 1990: *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius: Mokslas.
- WEBER, Max, 2000: *Religijos sociologija*, iš vokiečių kalbos vertė Zenonas Norkus. Vilnius: Pradai.
- VIC, B[ronislava,] 1983: *Demokritas*, iš rusų k. vertė Ramutė Rybelienė, Vilnius: Mintis
- VILIŪNAS Dalius, ALEKSANDRAVIČIUS Vygandas, 2016: *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos Didžioji kunigaikštystė*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- WOJTYLA, Karol, 1997: *Asmuo ir veiksmai*, vertė Romanas Plečkaitis. Vilnius: Aidai.
- ZABORSKAITĖ, Vanda, 1994: „Vaižganto portreto gairės“, *Vaižgantas, Raštai: vaizdai ir vaizdeliai* 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 7–14.
- ZABORSKAITĖ, Vanda, 2009: „Kas yra Julijonas Lindė-Dobilas?“, *Bernardinai.lt*. (<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-12-16-vanda-zaborskaite-kas-yra-julijonas-linde-dobilas/37097>)

- ZALATORIUS, Albertas, 1994: „Estetinės sąmonės lūžis XX a. pradžioje“, *XX amžiaus lietuvių literatūra: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- ŽUKAS, Saulius, 1995: *Žmogaus vaizdavimas lietuvių literatūroje*, Vilnius: Baltos lankos.
- СТОЛЯРОВ, Александр Арнольдович, 1999: *Свобода воли как проблема европейского морального сознания: Очерки истории: от Гомера до Лютера*, Москва: Издательство „Греко-латинский кабинет“ Ю. А. Шичалина.

Klaipėdos universiteto leidykla

Skaistė Barkutė

SAŽINĖS SAMPRATA XIX A. PABAIGOS – XX A. PRADŽIOS LIETUVIŲ LITERATŪROJE
Daktaro disertacija

Klaipėda, 2019

SL 1335. 2019 05 03. Apimtis 14,34 sąl. sp. l. Tiražas 20 egz.

Išleido ir spausdino Klaipėdos universiteto leidykla, Herkaus Manto g. 84, 92294 Klaipėda
Tel. (8 46) 398 891, el. paštas: leidykla@ku.lt; interneto adresas: <http://www.ku.lt/leidykla/>

